

پیرٹی وچ دریا

ڈاکٹر اسلم انصاری

پہلے انصاری
۱۵۔۱۲۔۱۵

عزیز و مکرم شیخ محمد ابراہیم
دی نڈہت دے

پیڑی وچ دریا

(ناول)

ڈاکٹر اسلم انصاری

لوک ریت پبلیکیشنز، ملتان

(سارے حقوق مصنف دے راکھوئیں ہن)

Copyright © 2002 Dr. Aslam Ansari

ضابطہ:

بیڑی وچ دریا (ناول)	_____	کتاب داناں
ڈاکٹر اسلم انصاری	_____	مصنف
قاسم کمپوزرز	_____	کمپوزنگ
قاسم علی انصاری	_____	مکھ پتاں (ٹائٹل)
محکم آرٹ پریس ملتان	_____	چھپائی
2002ء	_____	بار اول
500	_____	تعداد
لوک ریت پبلیکیشنز، ملتان	_____	ناشر
کاروان بک سینٹر۔ ملتان صدر	_____	ملن دے پتے:
نیوز کارز، گلگشت۔ ملتان		
ملتان کتاب گھر، گھنٹہ گھر۔ ملتان		

قیمت: = / 120 روپے

وضاحت

ایں کہانی دی بنیاد بعض ملدے جلدے حقیقی واقعات تے ہے۔ ول ای اے ہک خیالی قصہ ہے جیہڑا ۱۸۴۸-۴۹ء تے اوندے بعد دی ادھی صدی دے ملتان دے پس منظر، ج لکھیا گئے، چند معروف تاریخی شخصیتاں توں علاوہ ایں ناول دے سارے کردار تے واقعات فرضی ہن، انھاں دا کہیں اصلی واقعے تے کردار نال مہاندرا ملن محض اتفاقی تھی سکدے، جیندی کوئی ذمہ داری مصنف یا ناشر تے عائد نہ تھیسے۔

ناولواں

[انتساب]

ايس ناول كوڻ ميں ملتان دے انھاں بزرگاں تے درویش منش لوکاں
دے ناں لیناں جہاں دے ڈتے ہوئے واقعات ايس کہانی دے
واقعاتی سٹرکچر دی بنیاد بنون، تے جہاں کولوں سُنوی ہوئی اصل
ملتانى زبان دی یاد تے ايس ناول دالسانى سانچہ ڈھالیا گئے۔

(ڈاکٹر) اسلم انصاری

"Let me repeat that a novel is an impression, not an argument; and there the matter must rest; as one is reminded by a passage which occurs in the letters of Schiller to Goethe.... "As soon as I observe that anyone, when judging of poetical representations, considers anything more important than the inner Necessity and Truth, I have done with him."

_____ Thomas Hardy

فہرست عنوانات

9	پیش حرف
13	پہلا حصہ: دریا پارتوں
15	۱- وسوئہ
17	۲- رات اندھا رغبہ
23	۳- کندھی لگنٹ
28	۴- شہر ملتان وچ سوئل
35	۵- حاکم دی کچا ہری
40	۶- فیضاں دی حویلی
46	۷- بوہڑ والی سراں
52	۸- پھاٹک جڈے یارخاں
60	۹- ملنٹ
65	۱۰- منڈی دی رات
68	۱۱- کچا ہری دے بوہے تے ترے ڈولے
75	۱۲- اسپ لیلیٰ دا قصہ
78	۱۳- ولدی فیض منزل
80	۱۴- کرنازادا گھنڈ کھولے
93	۱۵- قیامت دی رات
96	۱۶- بھی کیا تے تھئی کیا

98	۱۷۔ راوی دی من تے کچا قلعه
105	ڈوجھا حصہ: چاتم عشق اجارہ
107	۱۔ تاریخ دا ہک ورقہ
109	۲۔ سانول موڑ مہاراں
115	۳۔ قلعه وچ ہک شام
120	۴۔ سانول دا ترالا
121	۵۔ نر ملا۔ ہک دیوی
123	۶۔ ست رنگے ماڑ دی پوئی
127	۷۔ ہک نکا چہاں پھاگ
129	۸۔ سارنگ دی گالھ
130	۹۔ تھل مارودا سارا پینڈا
133	ترجما حصہ: ویساں روہ جبل
135	۱۔ پیت دے پنڈھ اڑانگے
137	۲۔ بھانویں خواب خیال
141	۳۔ دی شہر نمونہ
148	۴۔ ولد امینہ تے اندھاری
150	۵۔ دھرم سالھ دے اندر
154	۶۔ رات چانڑیں ہئی
159	۷۔ قاضیاں دی وتی
164	۸۔ سلطانی سرانہہ وچ
168	۹۔ مساب ملیندی دا گزر گیا ڈیہہ سارا

- 174 -۱۰ گھوڑے سواری دے ڈینہہ
- 177 چوتھا حصہ: ہک ڈینہہ تے ڈو پچھانویں
- 179 -۱ ملتان تے چڑھائی
- 185 -۲ تاریخ دان آدھن
- 187 -۳ ملتان: ۱۸۴۸ء
- 198 -۴ کرندلہند
- 201 -۵ لڑائی تے ونجی
- 202 -۶ سارنگ دے سانگے
- 203 -۷ قیامت دے جیہاڑے
- 206 -۸ لوکاں دے آکھے
- 210 -۹ ملتان دی تباہی
- 211 -۱۰ باقی دا قصہ
- 214 -۱۱ سانول تے دریا
- 216 -۱۲ ہک جیہاڑے دی گالھ ہے

پیش حرف

سرائیکی زبان دی نوں جگ دھوم وچ اے گالھ کجھ کجھ بھلدی ویندی ہے جو اے اوہو زبان اے جیہڑی صدیاں توں ملتانى زبان اکھویندی رہی ہے تے ہن ناں دے نال پلیندی رہی ہے (بحوالہ علامی ابوالفضل: آئین اکبری)، ہن پاروں اے قدرتی گالھ اے جو ملتانى کوں سرائیکی دامعیاری تے سب توں مستند لہجہ سمجھیا ونجے،۔ زبان قدرت دا انعام تے رب تعالیٰ دی آیات (نشانیان) ہن،۔ ہن کیتے کوئی زبان کہیں ہی زبان کولوں ہینڑیں یا ڈاڈھی نیں،۔ ہر زبان کوں قدرت نے اوندا ذخیرہ الفاظ عطا کیتے تے بیان دے ضروری انداز تے طریقے وی عطا کیتے،۔ ایہا گالھ پولیاں تے لہجیاں (Dialects) دے بارے وچ وی درست ہے، ہر لہجے دی آپڑیں قدر و قیمت ہے، پر اے ہمیشہ توں دستور چلا آئے جو ہر زبان دا کوئی نہ کوئی لہجہ، سارے بولن والیاں کیتے معیار متیا ویندے، جینویں عربی دے معاملے وچ قریش دے لہجے کوں سب توں زیادہ فصیح تے معیاری متیا گیا ہئی، یا ول جینویں دہلی تے اول توں بعد لکھنؤ دی زبان کوں معیار سمجھیا ویندا رہیے، اینویں سرائیکی دے معاملے وچ وی ملتان دی زبان کوں مرکزی حیثیت حاصل رہی ہے،۔ پر عجیب گالھ اے ہے جو ٹھیٹھ ملتانى زبان دا شعر و ادب پہوں گھٹ محفوظ رہ گئے،۔ ایندے وجوہات کیا ہن، ایندا جواب ڈینوڑاں اسان نیں، مقصد اے ہے جو سرائیکی دے ایں تاریخی تے معیاری روپ دا پرچھانواں جدید سرائیکی ادب وچ وی نظر آنوڑاں چاہیدے،۔ شاعری وچ تاں ول وی ایندے کجھ بھر پور نمونے ملدن، جدید نثر وچ ایندی نمود پہوں گھٹ تھئی ہے،۔ ذاتی طور تے میکوں ایں حقیقت دا احساس ہمیشہ تھیندا رہے گے۔

ہئی گالھ اے ہے جو جدید سرائیکی فکشن وچ افسانہ تے ڈراما مناسب رفتار نال اگوہن تھیندے رہین، البتہ ناول دا خانہ بھانویں جو خالی نیں رہیا، ول وی اسان اے آکھن تے مجبور ہسے جو سرائیکی وچ ناول نہ ہونون دے برابر ہے۔ (سرائیکی ناول نگاری دے جیٹھے اگو انزاں دی

وڈائی توں انکار نیں)۔ ول وی ڈٹھا ونچے تاں ملتان۔ آپڑیں تہذیب و معاشرت دے قدیم ہونوٹ دے باوجود، کہیں مناسب حدتیں وڈی کہانی (A story of certain magnitude) (دا موضوع نیں بن سکیا۔ اے آکھن تاں وڈی گالھ ہوسی جو میں اے کہانی ایں کمی کولوں پورا کرن کیتے لکھی اے، البتہ اتنی گالھ ضرور اے جو میں پکتے ویلے توں بزرگاں تے وڈی عمرھاں دے بندیاں کولوں جیہڑھے گالھیں سنزدا آیاں، تے جیہڑھی زبان تے محاورے وچ سنزدا آیاں، او ہمیشہ اندرونی طور تے میڈے کولوں تقاضا کریندے رہین جو انھاں کولوں کوئی تخلیقی روپ ڈتا ونچے، پرائز لوکاں دے گالھیں تے قصے، انھاں دے محاورے تے اکھان، جیہڑھے کہیں ہک ویلے نیں ڈتے یا سنزائے گے، بلکہ سالہا سال دی گذران وچ اینویں کھنڈے ہونن جینویں ریت دے ٹیلیاں تے باریک موتی کھنڈ دے ریہے ہونون، اے موتی ہمیشاں میڈے لاشعور وچ چمکدے رہین، تیں میں انھاں دی چمک کولوں ڈیکھ ڈیکھ کے ہمیشاں حیران تھیندا رہیاں، جو آیا کڈاہیں انھاں کولوں کہیں ہک لڑی دے دھاگے وچ وی پوتا ونج سگھسی۔؟ انھاں کولوں کہیں ہک دھاگے وچ پونوڑاں سوکھانہ ہئی، ول وی میں اے اہر کریندا ضرور رہیاں جو اینویں تھی پووے، ایں کہانی دا بنیادی خیال، جیہڑھا میڈے کیتے نیم خوابی تے ادھ بھاک حالت دا تحفہ ہے، کہیں ایہو جئیں زبان دا تقاضا کریندا ہئی جیہڑھی اصل ملتانی زبان داروپ وی پیش کر سگے تے جیکوں پڑھ کے یاسن کے تھوڑا چہاں قدامت دا احساس وی تھیوے، ایںدے کیتے میں آپڑیں بچپن تے جوانی دے یاداں کولوں ٹولے، انھاں دا رنگ لہائے، انھاں کولوں تھوڑا چہاں تازہ کیتے، تاں جو سناٹ وچ آندے رانہون، تے ول تصور کیتے جو اچ کولوں سو ڈڈھ سو سال پہلے کجھ ایہو جئیں زبان ای بولی ویندی ہوسی،۔ میکوں اے آکھن دی اجازت ڈیو جو ایںدے کیتے میکوں بہوں محنت کرنی پئی ہے، ایںدے باوجود اے نیں آکھیا ونج سگیندا جو اے ناول قدیم زبان وچ لکھیا گے، دراصل اے اوں خالص ملتانی زبان وچ لکھیا گے جیہڑھی ملتانی لوک جدید یا ہمسایہ زباناں دے اثر انداز تھیون توں پہلے بلیندے ہن۔ اے ساری گالھ کر کے وی نیں آکھیا ونج سگیندا جو اے زبان جدید اثرات توں اگلی خالی ہے، اے اثرات ہن تے محسوس وی کیتے ونج سگیندن۔

میڈے سامنھویں سرائیکی ناول دا کوئی ایہو جیہاں ماڈل کوئے نہ ہئی جیہڑھا کم از کم

میڈے کیسے راہ داسو جھلا بن سکے گا۔ واقعات دے بیان، کردار نگاری، مکالمے، ماحول دی تشکیل، انہاں ساریاں ضروری چیزاں کیسے زبان دے ہتھ دتے اسالیب ہوں گھٹ ملدن۔ ہیں پاروں میکوں ہر واری ہک نویں راہ، نویں لہر، نویں دریا لبھڑیں پین۔ میں ایں گول پھول وچ کیہو چٹی کامیاب تھیاں، ایندے بارے وچ میں کجھ نہیں آکھ سکدا، سوائے ایندے جو شاید کوئی ایں راہ تے ٹرکے ڈیکھے تاں ایندے پندھ جان سکے۔

ایں کہانی دے کجھ ابتدائی حصے میں اچ کولوں کجھ عرصہ پہلے لکھے ہن تے لکھ کے چھوڑ ڈتے ہن، پر کجھ عرصے بعد اتفاقاً اے ٹکڑے میں کجھ دوستاں کوں سنز وائے، دوستاں نے (جینیوں جو دوستاں دادستور ہے) ایں کہانی کوں مکمل کرن تے اصرار کیتا۔ ول وی میں آپڑیں بنھاں کتاں وچ ردہارہ نگیم، پر جیڑھے ویلے اندر دے تقاضے بہر دے تقاضیاں نال رل گے تاں ول میکوں وی خیال آیا جو جیڑھا کم شروع کیسے اوکوں توڑتاں چڑھاؤں۔ چنانچہ کہانی آہستہ آہستہ پھمڑدی رہی تے میں ایکوں لکھیندا رہیم، ایندے لکھیجٹن دی ہک الگ کہانی ہے جیندے بیان کرن دا اے موقعہ نہیں، خلاصہ گالھ اے ہے جو کہانی کوں ایں شکل وچ گھن آنوٹ کیسے ناچیز مصنف کوں کافی محنت کرنی پئی ہے، تے ایں محنت وچ میڈا بختاؤر پتر قاسم علی وی شریک ریہے، تے کمپوزنگ تے ری کمپوزنگ دے بظاہر نہ مکن والے کم کوں دلخوشی نال کریندا ریہے، ایں توں علاوہ میڈے وچلے بختاں والے پتر آصف علی نے وی ویلے ویلے ساتھ ڈتے تے پروف ریڈنگ توں گھن تے واقعات تے کرداراں دی Development تیں اکثر فنی معاملیاں وچ مفید مشورے ڈتے۔ انھاں ڈوہاں دے کیسے میڈیاں دعائیں ہن۔ اے بی گالھ ہے جو اگر ایں کہانی وچ خامیاں ہن تاں انھاں دا ذمے دار میں آپ ہاں۔ انھاں توں علاوہ تے شاید انھاں سب توں ودھ کے میں آپڑیں مہربان ڈاکٹر انوار احمد صاحب (ڈین، کلینک السنہ وعلوم اسلامیہ، بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، ملتان) دا ممنون ہاں جو ایں کم وچ انھاں نے سب توں ودھ کے دلچسپی گدی ہے، اگر ایں کم وچ انھاں دی تائید دے تاکید شامل نہ ہووے ہا تاں حالی وی شاید ایندے توڑ چڑھن دی نوبت نہ آئی ہووے ہا۔ سرانیکی زبان، املا تے رسم الخط دے مسائل اوں وقت تیں پوری طرحاں حل نہیں تھی سکدے جے تیں سرانیکی سوفٹ ویئر صحیح معنیاں وچ Develop نہیں تھیندا، ایں ناول دی

موجودہ چھپائی وچ شاید سرائیکی دے اضافی اوازاں دے نشان پوری طرحاں ظاہر نہ تھی جتے ہونون، ایندی کمی کوں ایں طرحاں پورا کیتا جے جو اردو رسم الخط وچ ہر ممکن طرحاں نال سرائیکی اوازاں کوں ظاہر کرن دی کوشش کیتی گئی ہے، میڈا خیال ہے جو ذرا جنمیں کاوش نال سرائیکی دے اہل زبان ایوں چنگی طرحاں پڑھ گھنیں۔

کجھ انھاں لفظاں دے بارے وچ جہاں دی تشریح ضروری سمجھی گئی ہے۔ ایں ناول وچ نویں ڈھالے ہوئے الفاظ (Newly coined words or terms) زیادہ استعمال نہیں کیتے جے، جتھاں استعمال تھین، انھاں دی تشریح ہر حال وچ کیتی گئی ہے، بعض ایہو جیں لفظ ہن جیہڑے پہوں گھٹ پلیندن یا پہوں گھٹ سزین وچ آندن انھاں دی وضاحت وی ضروری سمجھی گئی ہے۔ ایں ناول وچ ایہو جنمیں الفاظ وی ملسن جیہڑے عام تے رائج الوقت ہن، پر انہاں کوں معنیاں دی قطعیت (Precision) دے نال استعمال کیتا گئے۔ کجھ رائج الوقت الفاظ ضرور ایہو جنمیں وی ہن جہاں کوں کہیں نویں مفہوم وچ استعمال کیتا گئے تے اکثر ایں گالھ دی وضاحت وی Footnotes وچ کر ڈتی گئی ہے۔ مجموعی طور تے ایں کہانی دی زبان کوں بے آمیز رکھن دی کوشش کیتی گئی ہے۔

ایں ناول دی فنی تے ادبی قدر و قیمت دے بارے وچ میڈا کجھ آکھنیں نہیں بنزدا، بس اتنا آکھ سگداں جو اے ہک کوشش ہے تے ہن حیثیت وچ پڑھن والیاں دی خدمت وچ پیش کیتی ویندی پئی ہے۔ (ٹھیٹھ سرائیکی وچ آکھیا ویسی جو) جے قبول تھی پووے تاں واہ والے۔ رب دی ذات دے ہزار شکرانے ہن جو اوں نے میکوں سرائیکی زبان دی اے ہک چھوٹی جنمیں خدمت دی توفیق عطا کیتی ہے۔

(ڈاکٹر) اسلم انصاری

پہلا حصہ
دریا پارٹوں

وسوسہ

کہیں کہیں ویلے میکوں اے اُکھیا دنہ آندا ہئی جو میں کتھوں آیا ہم۔ حالانکہ اے یاد کرن دی لوڑ وی نہ ہئی، سارے آدھے ہن جو میں اتھاؤں دا جم چا ہاں، تے میڈیاں ست پیڑھیاں وی اتھاؤں دیاں ہن،۔ میکوں اے چتارن دی سچ مچ کوئی لوڑ نہ ہئی جو میں کتھوں آیاں۔ پر کہیں کہیں ویلے،۔ جیڑھے ویلے میں کلکھا تھیندا ہم، لوکاں توں اوڈھرتھیندا ہم۔ میکوں لگدا ہا جو میں اوکجھ نیں جیڑھا کجھ میں ہاں، میں انہاں دانیں۔ جہاں نال میڈارت داسانگا ہے، بلکہ میڈا اصلی سکوت کئی بنہاں نال ہے، جیڑھے پتہ نیں کتھاں راہندے ہوسن، تے کیا کریندے ہوسن۔! میں کئی واری آپڑیں خاندان دے بڈھیاں کولوں آپڑیں چننے دی تفصیل سنز دا ہم،۔ تے ہر واری او میکوں ہکا کہانی سنزیندے ہن۔ ہک پے کولوں اوڈھرتھ۔ وارو واری میں کئی بندیاں کولوں اے تفصیلاں سنز دا ہم تے سچیندا ہم جو جے کر میں انہاں دانیں تاں انہاں وچوں کوئی ہک تاں۔ کتھاؤں تھڑک وی پووے ہا،۔ او اے گالھیں ایڈے یقین نال سنزیندے ہن جو ہک دفعہ تاں میڈی وی تسلی تھی ویندی ہئی، جو اے سچ آدھن، میں ہناں وچوں ہاں، تے ہناں دا ہاں،۔ پرول اے کیا تھیندا ہا۔ جو جیڑھے ویلے بدل آنون ہا، مینہ وسے ہا، یاں اندھاریاں گھلن ہا، یادریا دے چڑھن دی خبر سنز سچے ہا،۔ یا میں آپڑیں وسیب توں نکل کے پرائے بھڑدی طرف ونچاں ہا،۔ تاں میکوں اینوں لگدا ہئی جو میں کتھاؤں بی جاؤں آیاں،۔ شیت میں دریاؤں پارتوں آیاں،۔ سچھ اُبھار آلے پاسوں،۔ دل میں دریا پار دے شہر دا نقشہ آپڑیں من وچ چتاراں ہا۔ اُتھوں دے گھرتے بزار، اُتھوں دے باغ بہاراں تے محل منارے،۔ ہر ویلے میں انہاں دے بارے وچ سچیندا ہم،۔ انہاں دا نقشہ دل وچ جمیندا ہم تاں میکوں لگدا ہئی جو میں پار دے شہر دی ہک ہک شے کنوں اینوں واقف ہاں جیویں میں اُتھائیں جہیاں ہونواں تے اُتھائیں پلہا ہونواں اُتھوں دا ہک ہک کوچہ تے بازار، گلھیاں تے محلے، چوک

تے سرائیں، محل تے بارہاں دریاں، سب دے سب میڈی اکھیں دے اگوں اینویں
 آکھڑوون ہا جیویں میں اے سب کجھ جاگدی اکھیں نال ڈیدھا پیاں،۔ دیواراں تے
 دروازیوں دے رنگ، وڈے وڈے حویل، اُچیاں مٹیاں تے چو بارے،۔ تے آخر وچ
 ہک محل دی طرحاں دا ہک بہوں وڈا حویل، اوندے در، دروازے، دریاں تے
 دیواراں،۔ نظر آتوں ہاتے ہک دری وچ ہک سوہنڑی صورت نظر آوے ہا، جیویں کہیں
 نے سوہنڑی جیویں چو کٹے وچ ہک سوہنڑی جیویں تصویر جڑ ڈتی ہووے،۔ ول اینویں لگے ہا جو
 او تصویر ہلدی پئی ہے، ہوٹھ پھر کن پر میکوں کوئی آواز نہ آوے ہا،۔ اتھائیں آکے اے ساری
 کھیڈ ختم تھی ونجے،۔ تصورات گڈ منڈ تھی ونجن،۔ پر اے گالھ ہک واری ول میڈے چیتے
 اُن پووے،۔ جو میں اتھوں دا نہیں جتھوں دا آدھن جو میں ہاں،۔

سچ چکھو تاں میڈا آپڑیں ویسب وچ دل ای نہ لگدا ہئی، ول پھر کے میں ویسب
 توں باہر نکلن دا ترلا کریندا ہم۔ وڈے وڈے حویل اتھ وی ہن،۔ خدادا ڈتا بہوں کجھ
 ہئی،۔ بابا سیں دے بعد میں ہک اچھی خاصی جائیداد دا وارث ہم۔ زمیناں آلے پاسے
 تاں میں کڈا ہیں ونج نہ وڑدا ہم۔ بابے سیں دے بعد زمین ساری خالی پئی ہئی، نہ گھوڑے،
 نہ اصطبل، نہ انہاں دے شور شرابے۔ میکوں تاں بس ایہو خیال ہر ویلے راہندا ہئی جو کتھاؤں
 اے پتہ لگ پووے جو میں کتھوں دا ہاں! میڈے خاندان دیاں وڈیاں بڈھیاں آدھیا ہن
 جو ہووے نہ ہووے کوئی اثر ہے۔ ”اساں آدھے ہاسے، اماں ایں سترہ پ نال کجھ نہ کجھ
 تھیں ضرور“۔ او آکھن ہا، تے میڈی والدہ مرحومہ دے حوالے نال آکھن ہا۔ ”اساں
 وڈی ماسی کوں آدھے ہاسے، جو سین، ایں شہزادے دا خیال کرائے، او نہ ہووے جو آندیں
 دیندیں، سمدیں باتدھیں، اور ہاں پر ہاں۔ کتھائیں کوئی پچھانواں پے ونجے یا کوئی بی کوئی
 کراڑی گالھ تھی پووے۔ پر او سین وی باد چھا ہئی، آدھی ہئی جو جو کجھ تھیندے خداؤں
 تھیندے، میں انہاں شرکاں کوں نیں منیندی“۔ انہاں وڈیاں بڈھیاں، مساتیں تے ملیں

، ماسیاں تے بوئیاں نے ہٹن دے چٹن کیتے جو میں کتھائیں پرئج پوداں، ہک توں ہک
 ودھ کے ساک گلیونیں، پر میں ای آکھیا جو ہک نہیں تے سو سکھ،۔ میں اے سوچیندا ہم جو
 چیزھے ویلے میکوں اے وی پتہ نہیں جو میں کون ہاں تے کتھوں آیاں، ول کہیں دی جی دی
 جگھ بھٹن دا کیا فائدہ؟!‘

ول میکوں اے وی اچھی طرحاں پتہ لگ ویندا ہئی جو اے سارے میڈے آپڑیں
 وسوتے ہن، میڈی آپڑیں سوچ، میڈے آپڑیں خیال تے دلیلاں ہن۔ انہاں دی حقیقت
 کجھ نہیں۔ میں اوہو ہاں جو ہاں۔ پار دے شہر دی گالھ اے ہے جو اوہر ویلے میڈے من وچ
 وسدا ہئی، بھانویں جو میں کئی سالاں بعد اُتھاں ونچاں ہا، اتھاں ونج کے میکوں اے لگدا ہئی
 جو ایہو میڈا شہر ہے، پر اتھوں ول آنواں ہا۔ تاں اوندی مونجھ میکوں مکائی رکھدی ہئی، ہن
 اے ڈیکھو جو ہن کولوں ہفتہ پہلے میں اُتھائیں ہامی، پر ہن اینویں لگدے جینویں اُتھوں اے
 میکوں سال تے مہینے تھی گے ہونون۔

رات اندھار غبار

رات اندھار غبار ہئی، جھڑینہ دی کن من شروع تھی گئی ہئی، مہانڑیاں دی وستی
 لنگھیں کرینیں، مینہ تیز تھی گیا ہئی۔ پتلیں تیں پہنچدیں پہنچدیں اندھارا گھٹا ٹوپ ہئی تے
 بدلاں دی کڑکاٹ کن ڈورے کریندی ہئی۔ پتلیں تے پیڑیاں گھٹ ودھ ای نظر دیاں ہن۔
 مہانڑیاں داوی ناں نشان نہ ہئی۔ ہک بیڑی اُتاڑ آ لے پاسے نظر دی پی ہئی، ایویں لگدا ہئی
 جو مہانڑیاں بیڑی کوں چھک کے پرہاں گدی ویندن، شیت بیڑی کھل گئی ہووے تے
 مہانڑیاں اوکوں بدھیندے پے ہونون۔ پتلیں توں اُتاڑ آ لے پاسے ونجن دا کوئی رستہ نظر نہ آندا
 ہئی، دریا نے مدت توں کندھی کوں کا پا گھتیا ہویا ہئی، تے دریادی بھرتے لایاں تے اُکاں
 ہن، تے کندھے دار جھاڑیاں ہن۔ پر میں بیڑی تے مہانڑیاں تیں پہنچنا ضرور ہئی۔ پروں

نظر دی بیڑی تے اوندے آس پاس دے مہانڑیں میڈی آس دا آخری ڈیواھن، ڈیوا جیڑھا
 ڈوترے دھبیاں دی شکل دے وچ بغیر روشنی دے ہلد اوسدا پیاھئی۔ گالھ اے ہئی جو میکوں
 اوج شام ویلے ہک ان سوئیں بندے نے سنیہا ان ڈتا ہئی جو تیڈا ہک ججن بلی گھائی وات آیا
 پے، اوندے اُتے خون دا مقدمہ بن گئے، تے او حاکم دی ہدھء چ ہے، اوں نے اکھوا بھیجے
 جو تیڈی گواہی اوکوں بچا سگدی ہے، کل فجر تیں تیڈا پار پھینچن لا ضروری ہے۔ باقی گالھ دا پتہ

← تیکوں پار پھینچ کے لکسی۔ [

ڈھاندا پوندا، ہوانال لڑدا، مینہ دی بوچھاڑ توں بچن دی کاری کریندا میں انہاں
 دے اتنازیک پہنچ گیا ہم جو او میکوں تے میں انہاں کوں اندازے نال ڈیکھ سگدا ہم۔
 ”اوکون ایس او۔“؟ انہاں وچوں ہک دھبے نے آواز ڈتی۔

اجن میں سوچیندا پیا ہم جو کیا جواب ڈیواں، ڈو جھے نے اُچی آواز وچ آکھیا۔

”اوکون ایس بھائی۔ مینہ جھڑدے موسم وچ کن ٹریا وڈیں؟“

”او بھراؤ، میں پرلی دستی توں آیاں تے پار و نجرم۔“

”پار۔؟ ہن۔ ایس ویلے۔؟“

”ہا۔ ہیں ویلے پار نہ گیم تاں و نجرن بے فائدہ ہوسی۔“

”او بھرا، ایس ویلے تاں کوئی پورای کوئے نیس، دریا تار ہے، تے اساں بیڑی

کوں جھلی کھڑے ہیں جو اتھاں بیڑی پدھن دے کئے اُکھڑ گین، پار و نجرن دی تاں گالھ ای نہ

کر۔“ ایندے بعد وی اوں نے کجھ آکھیا جیڑھا میڈی سمجھ وچ نہ آیا۔ ہوادا شور ایڈاھئی جو

ادھی گالھ سمجھ وچ آندیھئی تے ادھی نہ آندیھئی۔

”میڈے حال تے رحم کرو بھراؤ، میں اوج رات ہروں بھروں دریا پار و نجرے۔“

”گالھ کیاھے جو ان، کل ڈیہنہ تک جتر و نجر، کل کولوں اللہ کریسی پور شروع تھی

دین، (ہوادا شور) کہیں پورنال۔“ انہاں وچوں ہک نے آکھیا۔

”اے کہیں دے جیون مرٹن دا سوال ہے بابا، کجھ کر وھا۔“

”بابا بڈیدھاتاں ہیں، دریا تاروتار ہے، منزاں ڈوہاں پاسوں ڈھالنی کھرن،
ونجھ شوہ تک نیں دیندی، گھمر گھیر توں گھمر گھیر پیا پوندے، (ہو ادا شور) کون بیڑی ٹھیلے،
تے کون تیکوں پار پہنچا وے۔“

اے گالھ کر کے او دل آ پنے کم وچ زنج گئے، لگدا ہئی جو انہاں رات بیڑی وچ
گذارنی ہے، بیڑی جھلیندی نہ پئی ہئی، بجلی رہ رہ کے چمکدی ہئی تاں تاروتار چھلاں مریندا
دریا، بیڑی تے انہاں مہانزیاں دیاں شکلاں ہک پل واسطے نظر آویندیاں ہن، نہ تاں ولدا
اوہواندھار اتے پرے فاصلے تے دھپیاں دی شکل دے بندے۔ او ترے بندے ہن، ڈو
پکی عمر ہاں دے تے ہک انہاں وچوں جوان ہئی۔ پکی عمر ہاں دا ہک بندہ کہیں کہیں ویلے
پڈھا نظر آندا ہئی، اے لوک کیا سوچیندے ہوں جو میں کون ہاں؟ میں سوچیا، کیا اے محض
میکوں ٹلیندے پین یا جو کجھ آدھے پین سچ ہے؟ او ڈو بندے کن چلے گین؟ تے ایں پڈھے
دے اکھیں کیوں ہن؟ کہیں کہیں ویلے ایندیاں اکھیں ذرا اوڈیاں تے زیادہ چمکیلیاں نیں
تھی دیندیاں بھلا؟ چمک تاں بجلی دی ہوسی، پر ہن اے پڈھا آدھا کیا پے میکوں؟

”جوانیاں مانزیاں او جوان آں، کہیں چنگے گھر دا لگدیں، دان خانی ہوسیں، ایں

اندھاری رات وچ توں اتھاں کیا ودا کریندیں؟ تو پار دی کندھی تے کیوں پہنچنا چاہندیں؟
میں تیڈے کولوں۔۔۔ توں کوئنا ڈسیسیں، اے میکوں پتہ ہے۔“

”دل تاں چاچا تیکوں اے وی پتہ ہوسی جو میں ایں ویلے پار دی کندھی تے

کینویں پہنچ سگداں۔“ میں سوچے سمجھے بغیر آکھیا، پر میں چاتا جو آکھیا ٹھیک ہم۔

”ہوں۔“ اوں پڈھے مہانزیاں نے ہنگارا بھریا۔ ”اچھا اے ڈس جو کہیں...“

کوں ملنے ای۔؟ یا کہیں کوں سنیہا ڈیتوڑ نیں؟“

”سچ پچھیں چاچا تاں...“

”بس، نہ ڈس جوان۔ میکیوں پتہ لگ گئے۔“
 ”پر میڈا کم تاں کروہا چا چا، میکیوں کہیں طرح پارتاں پچواؤ۔“
 ”ایں کر جوان۔ ایویں اُتاڑ آ لے پاسے لکیا ونج۔“
 ”کتی اک ٹراں؟“

”ایہو میل ہک ہوسی پندھ دا۔ ڈیہنہ۔۔۔ تاں اساں آکھوں ہا جو اے سدا
 پندھ تے کھڑے، پرہن رات ہے، تے اندھا رغبار ہے، راہ سدھا کونئی،۔ خیر، ایویں اُتاڑ
 آ لے پاسے ٹریا ونج۔ ہک ہڈھا جھبیل ہے، اساں تاں اوکوں مزدو پ سمجھدوں، جے او مل
 پووی تاں شیت تیڈا کم بن ونجے۔“

”چا چا اوں مجذوب دی بیڑی وی ہے یا کوننا؟“

”ہس، بیڑی ہس، پر او تے تلے وچ کھوپے کیتی راہنڈ ہے، لوک چھدن
 تاں آدھے، ترسی تاں ایہا ترسی، ٹھنسی تاں ایہا ٹھنسی، کندھی لکسی تاں ایہا کندھی لکسی۔“
 ”اے عجیب گالھ ہے چا چا، ول؟“

”ول اے ہے جو لکیا ونج،۔ کیا پتہ۔۔۔ جیرن اوکھی وچ توں پھاتھیا نظر دیں، (ہوا
 داشور)۔ اوہا ہڈھا جھبیل تیکوں کڈھے چا!“

”اچھا۔“ میں تقریباً فیصلہ کریندے ہوئیں آکھیا۔ ”ایویں اُتاڑ آ لے پاسے لکیا
 ونجاں، ہڈھا جھبیل مل پوسی؟“

”ہا، مل تاں پوسی، پر ہک گالھ اے جو کہیں ویلے او اُردی کندھی۔۔۔ تے
 کہیں ویلے پار دی کندھی تے نظر دے، اے کہیں کوں پتہ۔۔۔ جو او آپی تری ہوئی بیڑی
 ٹھلیندا کیڑھے ویلے ہے۔“

”اے وی عجیب گالھ ہے۔ پر جو کجھ ہووے، میں ول وینداں ہوندے
 پاسے۔“ اے آکھ کے میں اُتاڑ آ لے پاسے ٹریا،۔ پندھ اینویں لگدا ہئی جو مگسی کوئے

تاں۔ دل امی میں ٹردار بہتم، تے بجلی دی لسک وچ رستہ لہیند اریہتم۔ تے اخیر پڈھے جھیل کول ونج پہنتم۔

او پڈھا جھیل، جیند امیں اندازہ لایا جو او دھووسی، ایہو کجھ آدھا پیٹھا ہئی۔ ”ٹھلسی تاں ایہا ٹھلسی، ترسی تاں ایہا ترسی، کندھی لکسی تاں ایہا لکسی۔“ اوں نے پچھلی گالھ اینویں آکھی جیویں میکوں چنگی طرحاں کھڑکا کے آکھیا ہووِس جو اینویں تھسیا۔ ”ترسی تاں ایہا ترسی۔“ اوندے انداز وچ بیا وی نکھار آندا گیا ”کندھی لکسی تاں ایہا لکسی۔“

”اے پڈھا جھیل کون ہے؟“ میں سوچیا۔ ”اے تاں کوئی ڈٹھا ہو یا بندہ لگدے۔ ایکوں تاں میں ہنڑیں کتھائیں ڈٹھے۔ اوہو۔ اے تاں اوہو پکی عمرہاں دامہانڑا ہے جیس میکوں ایں جھیل دا پتہ نشان ڈسیا ہئی، پر کوئے نا، اے او تاں نیں، اے ہے کوئی بیا، اے تاں آپ میڈے پاسے ٹریا آندے۔“

”کھڑنہ ونج جوان، ڈس، کیا گالھ ہے، کیا آدھیں، ایں ویلے؟ ایں طوفان اندھاری دی رات وچ، جو دریا تار ہے، تے پچھوں چھل تے چھل اُری آندی ہے، پار و نجرے ای؟“

”ہائیں، ونجناں تاں پارہم، پر اے بیڑی تاں...“

”ترٹی ہوئی ہے؟ ایہو آدھیں تاں؟ ایندے تلے کھوپے ہن؟ تے ونجھ وی میڈے کول نہ ہونون دے برابر ہے؟ جیڑھا ہے شوہ تیں کیا جوادھے راہ تیں وی نہ چکسی، پر گالھ سن گالھ، جوان۔“

اوندی آواز ہن میکوں کئی بیٹی طرحاں پئی سنڑی ہندی ہئی، اے تاں کوئی بیٹی آواز ہے، میڈے دل نے آکھیا، دریا دی طرحاں شوہ وچ لتھی ہوئی، یا کہیں بے پاسیوں آندی لگدی ہے۔ ”چڑھ آچڑھ آ، ہیں بیڑی تے چڑھ آ جواناں، ایں تیکوں پار پھیناں۔ میکوں پتہ ہے تیں کوئی گواہی ڈیونڑیں ہے، کہیں۔۔۔ دا قول پورا کرنے، تے اوکوں

پچانوڑیں، چیزہا کڈاھیں ول تیکوں پچسی۔ آچڑھ آ۔“ ایں اواز دی تابعداری نہ کرن
میڈے وس وچ نہ ہئی،۔

بیڑی اوں نے پتہ نیں کیڑھے ویلے دریا وچ لہئی،۔ میں تاں ایں بیڑی کوں
کنارے تے ڈٹھا ہئی۔! ہن میکوں یاد نیں آندا جو میں بیڑی وچ کینویں سوار تھیوم،۔ ایہو
پتہ لکیا جو دریا دے کنارے ہلن تے بھجن پئے گے،۔ تے بیڑی چیزہا ویلے ٹھلدی ہے
تاں پہلے پہلے ایویں پتہ لگدے جو اسان بیٹھے یا کھڑوتے ہیں تے دریا دے کنارے ٹرن
لگ پین۔

رات حالی وی طوفانی ہئی،۔ جھڑ مینہ دیاں گا جاں ہن، بجلی دی چمک تے لسک
کہیں کہیں ویلے ہر شے کوں روشن کر ڈیندی ہئی، پر جھڑا ہک گھڑی پل کیتے، نہ تاں ولدا اوہو
اندھارا، تے ہر پاسے اندھار غبار تے دھندلیاں شنیں،۔ ہن میکوں ایویں یاد آندے جو بجلی
چمکے ہاتاں او پڈھا جھبیل منہ بے پاسے چا کریندا ہئی، ہیں پاروں اوندی شکل میکوں پوری
طرحاں نظر نہ آندی ہئی، تے اوج وی اوندی شکل میکوں چنگی طرحاں یاد نیں آندی،۔ پر
چیزہا ویلے او بانس مریندا ہئی تاں ایویں لگدا ہئی جو دریا یا اوندے تابع ہے تے یا اوندے
بانس دے تابع ہے۔

اچانک میکوں ہر شے بھوندی نظر آنوٹ لگی،۔ بھانویں تاں بیڑی گھم گھیر وچ
آگئی ہے، میں سوچیا، ہر شے جو بھوندی پئی ہے۔ دریا وی تے بیڑی وی۔ زمین وی تے
اسان وی، ہر شے بھوندی پئی ہے۔ ایں گھم گھیرتے گڑدھام وچ مہانڑیں دی اواز اُبھردی
ہے۔ دم بہا آ آو لحق۔ دم بہا آ آو لحق۔ او باقاعدہ گانوٹ لگ ویندے۔
پار کریں مسکین دی کشتی،

کندھی لانوویں بیڑی،

توہیں غونٹ بہا لحق سیں۔ تیکوں مشکل کیڑھی،۔

دم بہا آ اولحق۔ دم بہا آ اولحق۔

بڈھے جھیل دی اواز، دریا تے ہوا دا شور۔ تے چکر کھاندی ہر شے نے رل کے
 ہک عجیب جیہاں سماں پیدا کر ڈتا تھی۔ دنیا ساری بھوندی پئی ہی۔ تے نویاں نلیاں اوازاں
 تے شکلاں، چکر کھاندیاں چیزاں رل مل کے ہک بھوندا جہان بن گیاں ہن۔ اینویں لگدا
 تھی جینویں چندر، سجھ تے تارے وی ایس چار چھیر دی گھمر گھیری وچ رل گین، ول ہیں
 قیامت وچ کہیں جنگ دے بگل تے واچے وچن پے گین۔ لال وردیاں تے لمبیاں ٹوپیاں
 والے، انجان شکلاں ڈالے کٹک دے سپاہی*۔ ول ہک قلعے دی شکل نظر آندی ہے، توپاں
 دے گولے قلعے وچوں نکل نکل کے ہر پاسے بلدے دیندن۔ تے ول یک دم حشر دا پناخہ
 تھیندے تے ہر پاسے دھواں دھارتھی ویندے، ہر پاسے چیک چھاڑ پے ویندی ہے، اے
 کیا ہے؟ اے کیا ہے؟ میں اپنے آپ توں پچھداں۔ ”دم بہا آ اولحق۔ دم بہا آ اولحق۔“
 مہانڑیں نے پتہ نیں کتھوں، کیڑھے پاسیوں ہوکا ڈتا۔ ”دم بہا آ اولحق۔ گھن ہن کندھی لگدی
 پئی تھی، جواناں۔ اے گھن۔“

میکوں ایویں لکیا جیویں کہیں نے میکوں دھکا ڈے تے بیڑی توں لہاٹے۔

۳

کندھی لگن

میں ڈٹھا جو میں سچی مچی کندھی تے لتھا کھڑاں۔

جے پچھاں پرت کے ڈیدھاں تاں بیڑی تے مہانڑاں ہک دھند لے جیس دھے
 وچ بدل چکے ہن۔ چار چھیر نظر بھنوا ایم۔ ڈٹھوم جو ایس پاسے دی کندھی سکی ہے، بدل
 پرکھرے تھیندے ویندین۔ نیلے اسمان تے تارے وی کتھائیں کتھائیں چمکدے پین تے
 سو جھلے دی دھار ہر پاسوں ودھدی آندی ہے۔ دریا کافی پرہاں چھلاں مریندا پیا تھی، میں

ثیت کافی دیر زوار یہاں۔
 فجر تھیدی پئی ہئی پر حالی بچھ دے کئی کڈھن کوں بہوں دیر ہئی، ہن کیا کراں؟
 کیڑے پاسے ونچاں؟ راہ رستہ تاں کوئی نظر نہیں آندا۔ ایں پاردا شہر کیڑے پاسے ہوسی؟
 ہے تاں بچھ اُبھار آ لے پاسے! چلو ہن ٹراں تاں سہی۔ ٹرساں تاں پنڈھ کیسی۔ تے جیہڑا کم
 کرنم او تاں حالی شروع ای نیں تھیا۔ ہن میں ہک ایہو جیس جاتے اُن پہنچیم جتھوں رستہ وی
 سدا تھیدا پیا ہئی، پر اے رستہ ولدا پچھوں وی ولدا پیا ہئی۔ پر ایں رستے تے ٹرن توں سوا
 میڈے کیسے بیا کوئی چارہ نہ ہئی۔ حالی وی پرہیں نہ پھٹئی ہئی، رستہ کنڈیاں نال بھریا ہویا ہئی،
 ہر پاسے جھاڑیاں ہن، جا جاتے کانیاں تے سزاں دے بوٹے ہن، ہوا ہولے ہولے
 چلدی پئی ہئی، ایہو شکر ہے جو میڈے کپڑے زیادہ نہ چرتے ہن، بلکہ اینویں لگدا ہئی جو
 انہاں کوں تاں تھریٹ وی نیں آئی۔

جیہڑی جاتوں رستہ سدا پیا تھیدا ہئی تے اتھاؤں اے وی لگدا ہئی جو ولدا
 پچھاں ویندا پے، پراگوں ونج کے پتہ لکیا جو پک ڈونگھا موڑ مڑ کے راہ ولدا سدا وی تھیدا
 پے، تے پک گھائے جنگل ونج گم وی تھیدا پے۔ میں ہولے ہولے قدم چیندا، ان اُن
 ڈیدھا بھلیندا رستے دے نال نال جنگل ونج وڑدا گیم۔ راہ کہیں ویلے گم تھی ویندا ہئی کہیں
 ویلے ظاہر تھی ویندا ہئی، لگدا ہئی جو ایں راہ توں مدت تھئی ہے کوئی نیں لنگھیا۔ مینہہ اتھاں
 تھولا ویسا ہئی، درختاں ونج نمی ہئی تے کتھائیں کتھائیں قطرے وی ڈھاندے پے ہن۔
 ہن درختاں تے پکھی وی بولن لگ پے ہن۔ فجر دا پہلا سو جھلا نکھر دا پیا ہئی تے لغراں تے
 شاخاں وچوں نور دیاں ٹکڑیاں دی صورت ونج پیتاں تے جھاڑیاں تے ڈھاندا پیا ہئی۔
 چھوٹے موٹے جنگلی جانور وی اور ہاں پر ہاں آندے ویندے نظر دے پے ہن، میکوں ڈر
 ہئی تاں ہناں دایا دل جتا میاں دا ہئی۔ پر میڈے سر تے دُھن سوار ہئی جو ہر حال ونج فجر
 تھیندیاں تیں شہر پہنچنیں، جیہڑے راہ تے میں ٹردا پیا ہم اوند ااندازہ نہ ہئی جو کتھاں ونج

نکلی تے کتھ و بنج پچھسی۔

[ایں توں اگلا قصہ۔ قصہ گو بیان کر یسی، کیوں جو قصہ گو ہمہ دان تے جانی جاں ہوندے،
اوکوں ہر گالھ دا پتہ ہوندے، تے اے وی ادا چاندے جو کبھی گالھ کبھی دے ویلے
ڈسانوڑیں ہے تے کتھی اک ڈسانوڑیں ہے۔]

حالی فجر دے اندھیرے سو جھلے وچ او اینویں ٹریا ویندا ہی، تے حالی تیں اوکوں
ان اُن، اور ہاں پر ہاں کوئی بندہ چھینڑ ووی آندا ویندا نظر نہ آندا ہی، ہیں حال ءچ اچانک
او ڈبیدھے جو کوئی بندہ گھوڑی بھجی آندے، تے آندا ای ہوں دے رُخ تے پئے۔ سوار نے
سیج مچ ہوں دے نیڑے آکے گھوڑی کھڑی تے لہہ کے اوندے نیڑے اینویں آیا جینویں
اوکوں پہلے دا چاند دا ہووے،

”سلام تھیوے میاں صیب۔“ آئون آ لے نے بیادوی نیڑے آکے آکھیا، تے
سانول نال ہتھ پنچہ کرن دی کوشش کئیس۔ سانول نے ذرا جیہاں اچھک کے ہتھ اگاں
ودھائے۔

”وعلیم سلام۔“ سانول نے ذرا جئیں بے یقینی نال آکھیا، تے اوندے منہ کوں
ڈیکھن لگ گیا جو اگوں اے کیا آکھدے۔ بندہ ادھ کھڑ جیاں ہی تے آپڑیں حلے توں کامی
بندیاں وچوں لگدا ہی۔

”سانول تو اڈاناں ہے سیں۔“ اوں نے جھک نوئی نال پچھیا۔

”جیا۔“ سانول نے وی ذرا چیاں اخلاق ورتیا۔ ”سانول میں آں، توں کون
تھیندیں؟“

”میں سیں ملتانوں آندا پیاں، تو اڈے ہک سنگتی سارنگ خان نے تو اڈے کیے
گھوڑی بھجوائی اے جو تہاں اہج ملتان پہنچویں۔“
”خیر ہس سارنگ خان کوں۔؟“

”ہس سیں خیر ہو دے ہاتاں تو اکوں رات دادریا جھگواؤں ہا۔“ اے آکھ کے او

چپ کر گیا۔ دل آکھن لکیا،۔ ”اؤ، اے گھوڑی ہوے، تے تساں ہن پہنچن دی کرو۔“

”میاں۔ کوئی گالھ تاں ڈسا کھل کے۔ میں کتھاں پہنچویں۔ تے کیا کرنے،

تے کیا معاملہ ہے۔“

”اصل گالھ تاں سیں ملتان ونج کے پتہ لکسی۔ میکوں ای کل ڈوپا ہریں سنہیا ملیا

ہی جو تو اڈے دو سنہیا ای بھجوانواں تے گھوڑی ملتانوں گھن کے ارج فجرتیں تو اکوں رستے،

ج ای ان ملاں۔ میں انھاں دا پرانزاں پیلی آں،۔ سارنگ دا پیوتاں بادشاہ آدمی ہی، جے

تیں جینداریہا نہ اوں نے ساکوں چھوڑیا تے نہ اتساں کہیں بے پاسے منہ کیتا،۔ پرچڈن دا او

بہشتی ٹرگے، ساکوں دل چس نیں ائی،۔“

”پر میاں۔“

”خدا بخش اے سیں میڈاناں۔ قوم داما چھی تھیناں۔ پر ادھی عمرھاں ہناں دے

درتے گذاری می۔“

”اے سارے گالھیں تاں ٹھیک ہو سن میاں، پر میکوں اے ڈس جو سارنگ تے

آخر کیا پتی پئی ہے؟“

”سارنگ خاں حاکم دی پدھ ءچ آگے۔ اے گھنو۔“ اوں نے گھوڑی دی

داگاں سانول دے ہتھ ءچ پکڑیندے ہوئیں آکھیا۔

”کیا کر کھڑو تے سنگتی میڈا سارنگ جو حاکم دی پدھ ءچ آگے۔“

”کیا کچھدے ہوئیں، خون دے مقدمے ءچ پھس گے،۔ بھلا ڈسو، تساں تاں

سارنگ کو چانزدے دے، ایہو جیہاں بندا کہیں کوں مار سبکدے۔“

”اے کڈن دی گالھ اے، کجھ ڈینہہ پہلے تاں اساں کٹھے ہاسے۔“

”ہیں گالھ دی گواہی تاں ڈینوڑیں اے تساں۔ تے ماملہ ہن تو اڈی گواہی تے

ای اٹکیا کھڑے،۔ باقی گالھ اٹھائیں شھر ونج کے تھیںسی۔ حالی تاں اے گھنوں۔“
 اوں نے گھوڑی دے ہتے نالوں ہک پوٹلی جنیں کھول کے اوکوں ڈتی،۔ ”اے
 وڈی مئی نے تو اڈے ہاں جھل کیتے چوری دا منگر بھیجے،۔ تے آپ اوڈوہیں سراں ء سچ
 آگیاں ہوسن تے تو اڈی تاگ تگیندیاں پیاں ہوسن،۔ تے باقی دی ساری گالھ اوڈوہیں
 مانواں دھیاں ڈیسین۔“

”مانواں دھیاں کون۔؟“ سانول نے ذرا کن رکڑوئے۔

”اوہا وڈی بی بی سارنگ دی ماء تے اوندی دھی صحباں۔“

”اچھا۔! او سراں ء سچ کیوں آئیاں پٹھیاں راہسن۔“

”کیا پتہ ہووے سیں سانول۔ تاں بس ہن چوری کھاؤ تے گھوڑی پھیرتے

ملتان دوں منہ کرؤ۔“

سانول تے او بندا ڈوہیں ذرا صاف جاتے پلتھی بہہ رہے، سانول نے
 کندورے دی پوٹلی کھولی تاں گھوڑی وچ تر بتر چوری دا بھریا منگر ہئی، سانول نے اوکوں ای
 شامل کیتا تے جلدی جلدی ڈوچار پھکے مار کے اٹھی کھڑا تھیا۔

’تے گھوڑی تاں ڈوبندیاں دا بار چینی نیں لگدی۔“ سانول نے گھوڑی دا

جانزہ گھن کے آکھیا۔

”گھوڑی سیں تاں گھن ونجڑویں ہے، میں پچھوں بھتا آناں۔ ایہو جنیں پنڈھ

اساں بہوں کیتے ہوئیں۔ بس ہن تاں روئے تھیوو، میں تو اکوں بوہڑ آلی سراں دے پوہے

تے ملساں۔“

ٹھڈی ہوا گھل پئی ہئی، پرینھ پھڈی پئی ہئی۔ سو جھلا تھیند اویندا ہئی، جنگل دا

رستہ ہک کوہ دا ہوسی، پراہندے وچ ڈوترے کوہاں دا گھتاوا* وی شامل ہئی۔ جیہڑا اوکوں بلی

* گھتاوا: درمیانی راستہ، مختصر راستہ، شارٹ کٹ (Rustic)

خدا بخش نے سمجھایا ہی۔ گھوڑی پو قدمے ٹردی پئی ہی، گھوڑی دی پو قدمی چال، فجر دی ٹھدی
 مٹی ہوا، کتھائیں کتھائیں پکھیاں دے بلارے، سانول کوں رہ رہ کے گھل آویندی ہی،
 کہیں کہیں ویلے اوند ابر زین دے ہنے اُتے درنج لگدا ہئی۔

۴

شہر ملتان وچ سویل

فجر تھی چکی ہی۔ اُنہویویں صدی دی آدھل داملتان۔ اسی [۸۰] ہزار دی آبادی
 دامتا ہونیا شہر آہستہ آہستہ جاگدا پیا ہی۔ پچھلی رات مینہ اتھاں وی کجھ ڈٹھا ہی، ہن کیتے
 دھوڑ مٹی کجھ گھٹ ہی۔ فجر دی ہوا دیاں ہیلاں گھل دیاں پیاں ہن، تمیاں تمیاں۔ گھراں
 وچوں دھواں اٹھن شروع تھی گیا ہی۔ رستیاں وچ لوک آنوں و نجن لگ پئے ہن۔ ڈینہہ
 شینہ ہوندے، فجر دے سو جھلے نے سانول دا دل ترکڑا کر ڈتا ہی، اونویں اوچھوٹے دل دا
 ڈڑواصلوں کوئے نہ ہی، پر رات دے تھکا ڈیون والے سفر نے اوکوں سچ مچ تھکا ڈتا ہی، دل
 وی ڈینہہ دے سو جھلے تے ساتھی دے ساتھ نے اوکوں تازہ دم کر ڈتا ہی۔ گھوڑی شہر دی
 مانوس فضا وچ کونیاں ہلا ہلا کے اپنی خوشی کو ظاہر کریندی پئی ہئی، لگدا ہی جو سوار کوں گھوڑی
 توں، تے گھوڑی کوں سوار توں کوئی شکایت نیں تھی، بلکہ گھوڑی ہک طرحاں نال ڈسیندی پئی
 ہی جو سوار تاں ہن ملے میکوں، اے ہی گالھ ہے جو گھوڑی تھکی ہوئی ہی، تے آرام تے دانہ
 پانی منگدی ہی۔ سانول نے گھوڑی دے واگاں اے ڈکھ تے کھلیاں چھوڑ ڈتیاں جو او آپ
 کولوں آپ جانے کجھ رستیاں تے مڑدی ویندی ہئی، تے آخر ہک سرانھ دے بوہے تے
 آکھرتی۔ انگ دے باہروں دی اے سرانھ خود شہر توں وی زیادہ پرانی لگدی ہی۔ گھوڑی
 توہہ کے اوں نے سرانھ دے اندر دا رخ کیتا۔ گھوڑی ہک درخت نال پدھ کے سانول نے
 ڈٹھا جو ہک بیگ سرانھ دی ہک کوٹھڑی وچوں نکل کے باہرائی ہے تے اوکوں اینویں ڈیدھی
 پئی ہے جینویں ہوں دی تاگ وچ کھرتی ہو دے، سانول کوں اوندی شکل بہوں من

بھانویں لگی، اوں نے شہری نینگریں دی طرحاں بنگل ماری ہوئی ہئی، تے اچی لمبی لگدی پئی ہئی۔ سانول نے اندر جھاتی پا کے ڈٹھا تاں کوٹھڑی وچ ڈو کھٹاں نال نال پکے رُخ تے پیاہن۔ اوہرلی کھٹ خالی ہئی تے پرلی کھٹ تے ہک مئی پاسا ولاتے، ہتھ نال بوچھن دا پردہ کر کے ڈوجھے ہتھ نال نکی چئیں پکھی ہلیندی بیٹھی ہئی۔ ہیں دیر وچ او من بھانویں نینگریں پرلی کھٹ دے پروں ول کھڑوتی تے اوں مئی نے پیراں دا کھسکار سُن کے آکھیا۔

”سانول تو اڈاناں ہے پتر۔؟“ ایں لہجے وچ او گالھہ ہئی او مٹھاس تے رس ہئی،

جیڑھا کہیں لمبی ریت دا حصہ بنن نال پیدا تھیندے۔

”جیامی جی، میں ہاں سانول۔“ سانول نے وی حیاتے شرم حضور نال آکھیا۔

”وڈے شرم سار ہیں پتر تو اڈے کولوں جو تو اکوں ایڈی تکلیف ڈتی پے۔ ایڈا

ہرج کرنا پئے تو اکوں۔ پر پتر مجبور ہاسے، ایں توں سو ساڈے کول۔۔ بیا کوئی راہ نہ ہئی۔“

”کوئی گالھہ نیں مئی جی،۔ آخر بندہ بندے دے کم آندے۔“ ذرا چیاں اجھک

کے دل آکھیس۔ ”جو حکم ہو دے ڈسو۔“

”حالی تاں پتر تاں تھکے ہوئے آئے ہو، منہ ہتھ دھوو، طبانخی نہاری دا پوڑتے

نان گھدی آندے، نہ ہاٹ * کر کے ذرا جھٹ گھڑی آرام کر گھنو، اساں باہروں تھی بانھیاں

ہیں، تے دل جھٹ تیں تو اکوں اپنی پتا سنڑ ویندے ہیں تے ول او گالھہ وی کریندے ہیں

جیندے پاروں تو اکوں ایڈی تکلیف ڈتی ہے، آہی۔ اساں ذرا نال دی کوٹھڑی وچ تھی

پاہندیاں ہیں۔“

اے آکھ کے او ڈوہیں زانیاں باہر نکل گیاں،۔ ہیں دیر وچ طبانخی نہاری تے

نان تے نال چٹنی گھن آیا، ڈولی وچ پانی بھر کے نال ان رکھیس۔ تے آکھن لکھیا۔ ”ہاں

سیں، بیا کجھ۔“ سانول نے اشارے نال آکھیا، جو بس۔! کافی ہے!

سانول نہ ہاٹ کولوں فارغ تھیا۔ تاں اوں مئی تے نینگریں نے اندر آتے ولدی گالھہ

* نہ ہاٹ: ناشتہ (Breakfast)

شروع کی تھی۔ ہیں دیر، جیل کی خدائیں وی ان پہنچیا، تے وڈی مٹی نے اوکوں آکھیا جو اووی
طباخی کول بیہ کے زہان کر گھنے۔

”پہلی گالھ تاں اساں اے آکھوں جو اساں ای گھر بار آ لے ہیں۔ خدا رسول
دے صدقے شہر وچ اساڈا اپنا گھر کھڑو تے تھیا، اساں تو اکوں اُتھا میں سبڈوں ہا، پر حالی
کچھ مصلحت ہے جو اُتھاں سرانہ وچ آ کے تو اڈے نال گالھ کرنی پئی ہے، واقعہ ایہو چیاں
بن گے جو اسا کوں باہر نکلاں پئے،۔ چھو ہر میڈی کوں وی ایندے پو بہشتی نے گھوڑے دی
سواری سکھائی ہئی، جیڑھی اج ساڈے کم آندی پئی ہے جو پرانے یلی کوں لبھن تے تو اکوں
سنیہا بھو انون داسارا کم ہیں میڈی صاحبان نے کیتے۔ ہا، اے ڈسو جو یلی ساڈا ٹھیک وچ پُٹا
ہئی۔؟“

”جیا مٹی جی۔“

”اچھا اے ڈسو۔ جو تو اکوں یاد آندے جو پرسوں کولوں ڈو ڈو۔ نہہہ تچکھاں تاں
سارنگ دے نال وڈے ہاوے۔“
”جیا۔ یاد اے۔“

”ول اے وی یاد ہو سی جو اوں ڈیہاڑے فیضاں گواہن دی حویلی وچ تو اڈے
نال سارنگ توں علاوہ بیا کون کون ہئی۔!“

”جیا۔ سارنگ کوں چھوڑ کے ساڈے نال کروڑی مل ہئی، تے تھوڑی دیر کیتے
اُتھاں نادرناناں دا ہک بندہ وی آیا ہئی۔“ سانول یاد کریندے ہو میں آکھیا۔
”اونادر تو اڈے بیٹھیں فیضاں دی حویلی وچوں چلا گیا ہئی یا تاں اُتھوں پہلے
نکلے ہاوے۔؟“

”اوساڈے کولوں کوئی ادھا ہک پہر پہلے اُتھوں لگا گیا ہئی۔“

”ہن بابا تھیا اے ہے۔“ وڈی مٹی نے، جینداناں جان بی بی ہئی، گالھ کوں

اگوں ٹریندے ہوئیں آکھیا۔ ”تھیا اے ہے جو کر ڈی مل کراڑ جیہڑھا تو اکوں تے سارنگ
کوں اوں کنجی فیضاں دے دیرے تے گھن گیا ہی۔ اوکوں ہوں رات کہیں نے مارگھتا ہی،
مارٹن والیاں نے یا تاں اوکوں فیضاں دی گھھی وچ مارے تے یا مار کے اُتھائیں سٹ گین۔
سنو دے پے ہونا بابا۔“

”جیا مئی جی، سنو دا پیٹھاں۔“

”گو یڑ کرن والیاں نے گو یڑ اے کیتے جو کر ڈی مل دا خون یا میڈے پتر
سارنگ نے کیتے تے یا نادر نے، یا ول ڈونہاں نے رل کے اے کم کیتے،۔ نادر تاں اُکا گم
تھی گے ہن سارا پار سارنگ تے آیا پے، سارنگ کوں چار جیہڑے پہلے کٹوالی آلے
گھروں آکے گھن گین،۔ اتساں رتاں ماتروں، کٹوالی دے ناں توں ای ساڈی جان
ویندی اے، ڈوڈی نہہ بعد پتہ لگے جو سارنگ کو حاکم دے پیش کیتا گے تے اوں نے صفائی دا
کوئی گواہ منگے،۔ سارنگ نے تو اڈاناں پتہ ڈسا بھیجے،۔ باقی دی گالھ تو اڈے سامنھویں
ہے، جے تاں گواہی ڈیو چا جو سارنگ اوں رات تو اڈے نال ای اُتھوں نکلے تے تو اڈے
نال ریہے، تاں ساڈے سرتوں بلائیں سبکی ہی ہے بابا، تے سچی گالھ وی ایہا ہے جو سارنگ
بے قصور ہے۔“

”جیا مئی جی۔“ سانول نے خلاصہ جواب ڈتا۔ ”میں وی اینویں چانڑناں جو

سارنگ بے قصور ہے۔“

”میں اتھاں ایں کوٹھڑی وچ بیٹھی ساری رات اللہ اللہ کر کے گذاری می، شکر اے
ہے جو حالی تیں رب سوہنڑاں عزت رکھی آندے، اگھاں وی اوکوں تے اوندے پیاریاں
کوں لاج ہے۔ اصل گالھ تاں ہن تو اکوں پتہ لگ گئی ہے جو تو اڈا سنگتی خون دے جوٹھے
مقدے وچ حوالا تے، چ گیا کھڑوتے۔ اتساں جو تھی سبکی اہی حاکم کوں اصل حال حقیقت
ڈسن دا جتن کیتے سے، پر او ساڈی اُگی نیں سنو دا، لوک آدھن کراڑ جو تھیا، مسلماناں دی

گھٹ ودھ ای سُنو دے، سُنو دے پے ہونا بابا“

”جیا،۔ میں سُنو داپیاں۔“

”او آدھا اے ہے جو اے ڈسو جو جے کراینے خون نیں کیتا تاں ول کیش کیجے،

ہن ڈسو، اے کہیں کوں کیا پتہ جو اصل خونی کون ہے، اساں تاں اے آدھے ہیں جو اسا ڈا

جو ان بے قصور ہے۔“

”ول۔؟“ سانول نے پچھیا،۔ سانول سنگتی دالفظ سن کے حالی تیں اے سوچیندا

پیاہی، جو انہاں کوں کیا آکھاں جو سنگت تاں ہک سار ڈیہاڑی دی ہئی، میلے تے ملے

ہاے، ڈوہڑے تے ڈھولے گاندیں ہک پے دے سونہیں بنڑیو سے تے ہوں ہوں ویلے

یاری وی لگ گئی، تے اتھاؤں میلے وچوں شہروی ٹریو سے۔۔۔

”ول اے ہے جو او آدھے جو کوئی گواہ ہووے جیہڑھا اے آکھے جو سارنگ

کروڑی مل دے قتل دے ویلے، فیضاں دی حویلی وچ نہ ہئی تے۔۔۔ کہیں بی جاتے ہئی۔“

”کروڑی مل قتل کتھاں تھے!“ سانول اصل گالھ تک پہنچناں چاہندا ہئی۔

”اُتھائیں بلینتی سچنی دی گھسی دے موڑتے،۔“

”اچھا۔!“

”ہن گالھ اے ہے بابا،۔ جو اسا کوں ہوں سچنی دے علاقے دے کہیں بندے

نے ڈسائے جو اوں جیہاڑے تے تاں وی سارنگ دے نال ہاوے،۔ تے تاں ڈوہیں اوں

بلینتی دے گھروں کٹھے نکلے وے۔ ہن ایہا گالھ اج تاں حاکم کوں ڈسنا اے،۔“

”ضرور ڈسیساں مئی صاحب، جے میڈی گواہی نال کہیں دی جان بچدی ہے،

تاں میں ایس کم توں پچھاں نہ راہساں۔ تاں میکوں اے ڈساؤ جو سارنگ اُتھاں کیا کرن

ویندا ہئی۔“

”ویندا کتھاں ہئی بابا، بس ہوں جیہاڑے کروڑی مل دے نال گیا ہوسی، ساکوں

تاں اوندے اُتھاں وئجٹ دا پتہ ای نہ ہئی۔“

”تساں کیا آدھے ہو جو سارنگ تے کروڑی مل اُتھاں کیا کرن گے ہو سن؟“

”ہاہ۔ گالھ تاں بہوں لمبی ہے، کیا کیا ڈسیجے۔ خلاصہ اے سمجھو چا جو ساڈا

شہر والا مکان جیندے ءچ اساں راہندے پئے ہیں، کراڑ کول گانہڑیں پئے۔“

”کراڑ ایہو کروڑی مل ہئی۔؟“

”ناں ناں۔ او کوئی بیا بندا ہے۔ رہن رکھیں کول ای کئی سال تھی گین،۔ وہاں ای

چڑھیا کھڑے تے اوں نے قرتی کیتے دعویٰ ای کر رکھے،۔ اساں اونویں تاں ایندا پیو بہشتی

جیند ہا تاں رتے پتے ہا سے، او ڈٹھا تاں پچھوئیں تھیندے گیوسے۔ ہن اے ہے جو روٹی

کپڑے دے وی لالے ہن، مکان کتھوں چھڑاؤں، سونا رپاتاں کڈن دا ویج ونا بٹھو

سے،۔ ہک ساڈے کول پرانے وقتاں دامتوتی ہئی۔ تے موتی وی بہوں خاص الخاص ہئی،

ایندا پیو بہشتی آدھا ہوندا ہئی، جو ایکوں جان برور رکھے، تے جے تیں اصلوں جان تے نہ

آبنڑیں، ایندا مندانہ منگئے۔“

”اماں۔ اماں اوں موتی دی بی گالھ تاں ڈساؤ۔“ جان بی بی دی دھی صاحبان

نے ہولے ہولے ماء کول آکھیا۔

”چپ کر پتر حالی اصل گالھ مکاؤن ڈے۔ ہن بابا جیڑھے ویلے اصلوں نک تیں

آتھے ہیں، اساں آکھے جو ہن ہوں کول اگوں لوتچے، کروڑی مل توں وڈا جو ہری بیا ایس

شہر وچ کوئی ہے کوئے ناں، کئی ڈیہہ پہلے موتی ڈبی ءچ پا کے ہوں کول ڈے آیا ہئی

سارنگ،۔ تے میلے توں ول کے ہوں کول وئجناں ہاسی جو او کیا مل پیندے۔ میلے توں واپسی

تے شیت تاں اوندے نال ہا وے۔ ہن تاں ڈساؤ جو اگوں کیا تھیا۔؟“

”جو کجھ میکوں یاد ہے اوں جیہاڑھے دے بارے ءچ، میں ڈساں ڈیناں، ہو

سبکدے ہیں گالھ دات ءچ ای کوئی بھیت کھل ونچے،۔ پہلی گالھ تاں میں اے تو اکوں

ڈسانواں جو اساڈا پہلا میل، میلے تے تھیا تھی۔ میلا شھر کولوں ایڈا پرے وی ناں تھی، سارنگ نے آکھیا جو میڈے نال شھر چل دیں، میں آکھیا چل دیں، اسان حسین گہمی دی چاڑھی چڑھ تے چوک بزار وچ آ یوسے، اُتھوں ہک پتلی جنیں گکھی، وچ کراڑ دی دکان تے گیوسے، اوں نے ہک ڈبی کڈھ کے کھول کے ڈنھی۔ تے آکھن لگا، ”ساڑنگ کھان، اتھاں ایں شھر وچ تاں کوئی بندہ ہے، جیرھا ایندا مل پائی سبکدے تے ڈے ای سبکدے۔“ سارنگ نے پچھیا، ”اوکون اے۔“ کراڑ نے آکھیا۔ ”او فیضان ہے۔“ ”بیا کہیں کون نہیں ڈکھا سبکدے،۔؟“ سارنگ نے آکھیا، ”بلی جے رینساں کول گھن ونجوں تاں انہاں نے بجا مار کے ساڈے کولوں اے کس گھنویں تے دھکے ڈے کے باہر کڈھ ڈیوتویں۔ جے شور مچسوں تاں پکڑ کے اندر ڈھک کھڑیسیں۔ ول کیا کریسوں؟“ ایں توں سوایا انہاں دے درمیان کیا گالھ تھئی، میکوں نیں پتہ۔ میکوں ایہو پتہ ہے جو کراڑ کول نال! کے سارنگ ہوں فیضان دے پاسے گیا ہی، میں وی نال ہم۔ اتھاں تھوڑی دیر بیٹھے ہیں، فیضان نے، کراڑ نے تے سارنگ نے اکھیں اکھیں وچ کوئی گالھ کہتی۔ میں سارنگ کو آکھے جو میں پارونجے، میں تاں ویناں، او آکھن لگا، بس کٹھے نکلدے ہیں۔ اے گالھ کریندے ای، فیضان دے مکان توں نکل پئے ہیں کجھ دیر کٹھے رہے ہیں، ول میں موکل گدی تے دگ * تے روانہ تھی گئی اورات میں پتہ تے گذاری، تے فجر کول ہک پورنال پارونج لٹھم۔“

”ہن سارنگ نال حالی تیں ساڈی گالھ نیں تھی، اوموتی بھلا سارنگ کول کتھوں ہوسی، اوتاں یا کراڑ کول ہوسی تے یا دل اوں کنجی دے ڈھڈھ وچ ہوسی۔ پر حالی تاں ساکوں موتی بھل گے تے آپڑیں پئے گئی ہے۔“

”چلو پہلے تاں کچا ہری ونجیجے۔“ سانول نے آکھیا۔

”ایں گھوڑی دا کرایہ اساں شام تک ڈتا ہونے، سرانھ دی ایں کوٹھڑی دا کرایہ وی شام تک دا بھریا ہونے سے۔ گھوڑی شام تیں تو اڈے کول رہیسی۔ ول

ڈیکھوں۔۔۔“

”تساں ہُن گھوڑی تے سرانھ دی کوٹھڑی دے کرائے کوں بھل ونجو، اے میں
چانزاں تے میڈاکم جانڑے، میں آپ وی تاں کھائیں رہائش کرنی ہوسی، ہوسگدے میں
آپ اتھائیں رہ پوتواں۔ بی میں تو اکوں اے گالھ وی آکھٹی ہے جو جیکر میکوں آپناں جان
کے سڈ مارے وے تاں میں وی تو اکوں آپنا بن کے ڈکھیاں۔“

”جینویں ہونویں، پتر۔ حیاتی ہودی۔“

۵

حاکم دی کچاھری

ملتان کوں ایں زمانے اگر کوئی چنگی طرحاں ٹر پھیر کے ڈیکھے ہا، تاں آکھے ہا جو
ملتان باغاں داشھر ہے، لانگے خاں باغ، عام خاص باغ، حضوری باغ تے باغ بیگی اپنی
پوری شان تے گل و گلزار دی رنگینی نال موجود ہن، لانگے خاں باغ دی خوبصورتی اے ہے
جو اکیوں نالہ ولی محمد سیراب کریندے، باقی باغاں کوں انہاں دے کھوہ پانی ڈیندن،۔
انہاں توں علاوہ شھر ءچ کئی بگوچیاں ہن جیہڑھیاں پھلاں دے شوقین لوکاں نے اپنے
صرفے نال بٹرائیں، انھاں ءچوں اکثر باغ پھٹاں دے دور دی یادگار ہن، لانگے خاں
دباغ لنگانہواں دے دور ءچ بٹریا ہوسی،۔ عام خاص باغ کوں پچھلے کئی سالوں توں دیوان
سانوٹ مل دی سرپرستی حاصل ہے، باغ دی سب توں وڈی خوبی ایندے خوبصورت آبشار
ہن جیہڑھے جھلاراں * دے ذریعے بٹرائے گین،۔ باغ دے عین ادھ وچ ہک چبوترہ
ہے، تے اوندے چارے پاسیوں اچے تے ول جھکے، تے ول ہئے جھکے تختے ہن۔ ادھ
وچلے چبوترے توں آبشار ڈھانڈی ہے، جیہڑھی ہر تختے کوں پانی چھیندی ہے، پھلدار تے
سبزہ پ کیے لگئے درختاں دا شمار قطار کونے میں،۔

* جھلاراں: ایک خاص قسم کا کنواں، جس کے ذریعے نیچلی سطح کا پانی اوپر کی سطح پر پہنچایا جاتا ہے۔

ایں باغ دا صرف ہک پاسا عام لوکاں کیتے کھلا ہوندے، وگر نہ اینویں سمجھو جو اے
حاکم دا ذاتی باغ ہے، چبوترے توں ذرا پچھاں اوں نے ملتان تے مغلیہ فن تعمیر وچ پارہاں
دنی بنزوانی ہوئی ہے جیندے وچ ہاںہوں دا اوکوں بہوں شوق ہے۔

ایں زمانے حاکم دی کچاہری عام خاص باغ دی جنوب مشرقی چنڈھ وچ لگدی
ہوندی هئی۔ کچاہری تے پارہاں دری دے درمیان کجھ زیادہ فاصلہ نہ هئی، بلکہ ڈوہاں کوں
ہک لمبی راہداری ملیندی هئی، اے راہداری، جیندے ڈوہائیں پاسوں سرودے درخت
لہلہاندے هسن، باغ دا حصہ ای هئی۔ کچاہری کریندے ہونیں ڈینہ وچ ہک ادھ دفعہ ضرور او
اٹھی کے ایں پارہاں دری وچ آویندا هئی،

حاکم دے رہائشی مکان کچاہری کولوں ذرا ہٹ کے۔ پر باغ دے جنوبی پاسوں
واقع هسن۔ انہاں مکاناں دے ڈکھن آ لے پاسوں ہک بہوں وڈی چھکاڑھئی، سال پر سالی
دریادی چھل تے مینہاں دے پانی اوکوں آ کے بھر ڈیندے هسن، تے دل سارا سال اے
ڈھنڈ بھری راہندی هئی، ہک پاروں اے حاکم دے مکاناں نال جڑی ہوئی شاہی جھیل
هئی۔ جیندے وچ کنول دے پھل وی کھڑ کھڑوندے هسن۔ تے ہک سرکاری بیڑی وی
ایندے ہک گھاٹ تے ہمیشہ بدھی کھڑی راہندی هئی۔

اے حاکم ملتان دی تاریخ دا مشہور کراڑ گورنر دیوان سائونٹل هئی، پنجاب دے
سکھ حکمران رنجیت سنگھ دا مقرر کیتا تے بھیجا ہویا صوبہ ملتان دا ناظم، جیڑھا اپنے سنز پ * تے
بندوبست ** پاروں جگ مشہور هئی، اوندے انصاف تے دانائی دے قصے چوگوٹھ مشہور تھی
چکے هسن۔ اوسنزد اسب دی هئی تے کریندا آ پٹی هئی۔ چھوٹے قدا، لے نک تے چھوٹی
اکھیں والا ڈھلدی عمرہاں دا ساونٹل ہنڑیں دالوک قصیاں دا کرتکار *** بن چکیا هئی۔ او

* سنز پ: دانائی ہنڈندی۔

** بندوبست: حسن انتظام۔

*** کرتکار (کرت کار): کردار (Character)

سکھاں دا مقرر کیتا ہو یا صوبیدار هئی، ہن کیتے اوندے اہکار تے سپاہی زیادہ تر سکھ هُن، اوں توں بعد کراڑاں دا دارا آندا هئی، مسلمان اتنے گھٹ هُن جو نہ ہونوٹ دے برابر هُن۔ اوندے دربار ءچ کجھ مسلمان امیروی هُن جیڑھے اوکوں ویلے کویلے ”سجھا نوڑیاں“ وی ڈیندے هُن،۔ تے اوکھے ویلے اوندے کم وی آندے هُن، پراو مسلمان امیراں تے زیادہ بھروسہ نہ کریندا هئی۔ اے گالھ قدرتی وی هئی، سکھاں نے ملتان دی بادشاہی آخر مسلماناں کو لوں ای کھستی هئی،۔

ول وی چونکہ ملک مسلماناں دا هئی، ہن کیتے مسلماناں دے رسم و رواج دا کجھ نہ کجھ ضرور خیال رکھیا ویندا هئی۔ اے بی گالھ اے جو 1818ء وچ مسلماناں دی شکست دے بعد مسلماناں دی عام حالت کوئی ایڈی چنگی نہ هئی، اکثر مسلمان تاں ہوں ویلے بھگی ** ءچ شھر وچوں نکل گئے هُن، بھگی دے بعد ول امن تھیون تے سارے تاں نہ ولدے ہوندے هُن، کئی مرکھپ ویندے ہوندے هُن،۔ تے کئی پردیساں وچ رُل ویندے ہوندے هُن، ہن کیتے مسلمان گھٹ گئے هُن، پرول وی اندر کوٹ تے خاص شھر کوں چھوڑ کے ملک دی زیادہ آبادی مسلماناں دی هئی، خاص شھر ءچ زیادہ تر کراڑ *** آباد تھی گئے هُن جیڑھے اکثر اروڑے تے ملہوترے هُن۔ خلاصہ اے هے جو شھر وسدا پیا هئی، مجرم گنہگار کوں پیدا کرن تے اوکوں پکڑن ءچ سانوں مل دا جواب نہ هئی۔ نرمی تے گرمی، اوکوں ڈوہیں کم آندے هُن، کراڑ ویلے کراڑ کرن دا اوکوں چنگا ڈاں آندا هئی۔ اوکوں ہک گالھ تے بہوں کاوڑ لگدی هئی،۔ نامحرم رن تے مرد ملن اوکوں کہیں حال وچ چنگا نہ لگدا هئی، اوند آکھن هئی، جو جتھاں کتھائیں ایہو جنیں گالھ ڈیکھو، ڈوہاں کوں مکا چھوڑو،۔ میکوں کچھے آن ڈساؤ جو اساں اے کم کرا آئے ہن۔ سانوں مل گجرانوالے دا کھتری هئی، پر ملتانى زبان

* سجھا نوڑیاں: اشاروں اشاروں میں سجھانا (Suggestions)

** بھگی: بھائی۔ بھائی حالت میں بہت سے لوگوں کا بھاگ کھڑے ہونا۔ ٹھیک ملتانى لفظ ہے، اردو میں بھی مستعمل ہے (دیکھئے نور اللغات)

*** کراڑ: بندوؤں کے لئے ملتانى زبان کا خاص لفظ۔

ایسویں پلینڈ اہنی، جینویں اے اوندی مادری زبان ہووے۔

ایں ویلے کروڑی مل دے خون دا مقدمہ پیش ہئی، کچاہری، شہر دے معتبر کراڑاں
نال بھری ہوئی ہئی۔ بظاہر ہندو مسلم فساد دا خطرہ نہ ہئی، پر کشیدگی موجود ہئی، قتل دے ملزم
سارنگ دی پیروی کرن والا چونکہ کوئی نہ ہئی، پس کیجے کراڑاں کوں مخالف فریق نظر نہ آندا
ہئی جیندے اُتے کاوڑ کڈھن ہا، پر جینویں ای سانول تے اوندے نال ڈوبا پردہ زانیاں
کچاہری ءچ آیاں، سارے گھور گھور کے اُنہاں کوں ڈیکھن لگ گئے۔ سارنگ دی ماء تے
بھین نے چادراں نال دھوری دھوری ہنکل ماری ہوئی ہئی۔ تے او سانول دے پچھوں
ہن۔

مقدمے دی مسئل پیش کیتی گئی، سپاہی سارنگ کوں حوالات وچوں کچہری وچ
گھن آئے، سانول نے آپ کوں گواہ دے طور تے پیش کیتا۔ سانول کولوں سارنگ دی،
تے سارنگ کولوں سانول دی شناخت کرائی گئی،۔۔۔ سانول کولوں پچھیا گیا۔ ”ہاں بھئی
بلی۔ اے ڈس جو تیڈا کیا ناں ہے۔؟“

”سانول۔ سانول خاں۔“

”پتر کیندا ہیں۔؟“

”بھانول خان دا۔“

”کتھوں دا ایں۔؟“

”دریا پار دا۔!“

”پیشہ۔؟ پیو داوی تے آپڑاں وی؟“

”پیو میڈا گھوڑیاں دا پار کریندا ہئی، تے میں چھوٹا موٹا جنساں دا کم کریناں۔“

گھوڑیاں دے وپار داناں گھنن تے سارنگ نے سانول کوں غور نال ڈٹھا۔

”اے ڈساجوتوں وسوتے فیضاں دی حویلی ءچ کیا کرن گیا ہا توں۔؟“

سانول نے اوہا گالھ ڈسائی چیرھئی اوں نے سراں ءچ سارنگ دی بھین تے ماں
 کوں ڈسی ہی۔ ”بکی اے تاں کوئی گالھ کائے نیں جو ڈو ڈیہاں دی سنگت ءچ توں سارنگ
 دے نال ٹر پیا ہوتوں۔ تے ایہو جنیں جاتے گیا ہونوں جتھاں چنگے لوک پیرای نیں
 پیندے!؟“

”سارنگ تے کروڑی مل کوں کوئی ضروری کم ہی، میں صرف سنگت ءچ چلا گیا

”ہم۔“

”او کہیاں کم ہی بکی انہاں کوں اتھاں؟“

”ایں گالھ دامیکوں چنگی طرحاں پتہ کوائے نیں۔“

”اتھاں توں کتی دیر تک ریہوں۔“

”بہوں تھوڑی دیر۔“

”سارنگ نے چیرھے ویلھے کروڑی مل کوں تلوار ماری اے، تو کیا کریندا پیا

ہا توں؟“

”کروڑی مل کوں کیس مارے، اے تاں میکوں نیں پتہ۔ میکوں اے پتہ ہے جو

اوں ویلے سارنگ کول نہ کوئی تلوار ہی نہ ہی کوئی شے جیندے نال او کہیں دا خون کرے ہا۔

سارنگ تے میں اساں ڈوہیں جھٹ گھڑی اتھاں پہ کے چلے آئے ہاے۔“

”تے کروڑی مل وی تو اڈے نال اوں حویلی توں نکلیا ہا۔“

”کوائے ناں حاکم سیں۔ کروڑی مل اتھاں رہ گیا ہائی۔“

”ایں گالھ دی کوئی گواہی۔۔۔؟“ حاکم نے سانول تے سارنگ ڈوہاں کولوں

پچھیا۔

”اے گواہی تاں فیضاں تے دسواہی ڈے سگدن۔“

”او گواہی ڈیوں آسن؟“

”ٹساں طلبیو تاں کیوں نہ آسن۔“

”توں نادر کوں چانزدیں؟“

”کوئے ناں۔!“

”فیضاں تے دستو کوں سبڈیا ونجے۔ تے نادر دی کھوج، سچ بندے بھجائے ونجن۔“

حاکم نے اے آکھ کے کچا ہری برخواست کر ڈتی۔

۶

فیضاں دی حویلی

شہر دے جنوب مشرقی کنارے تے واقع ٹو دمحلہ ملتان دا بازارِ حُسن ہی، جیندے

چوک کوں ”ٹو داپدہر“ سبڈیا ویندا ہی، ایس چوک توں ذرا ہٹ کے ہک وڈا جیہاں، ذرا

وکھرا جیہاں حویلی نما مکان آپئے وڈے، ڈو طاقے دروازے تے اوندے نقش و نگار دی

بدولت آپئے و سنیکاں دی خوشحالی دا ثبوت ہی۔ مکان تریہہ چالھی سال ضرور پراٹا ہوسی۔

شہر اندر دے ڈو جھیاں عمارتاں، انہاں دے چوٹی چھجیاں تے پراٹے ڈو منزلہ طرز تعمیر دے

مقابلے وچ ذرا نویں انداز دا ہی، ایکوں بعض لوک فیضاں دا بنگلہ یاد روئے دی حویلی وی

آدھے ہن۔ اصل وچ اے گھر فیضاں دی ماء نے، جیہڑی نواب مظفر خان دے ویلے دی

گوانٹ ہی، آپئے زمانے وچ بنڑوایا ہی، پراے مشہور فیضاں دے ناں نال تھیا،۔۔۔

فیضاں دا ہک بہشتی بھرا چونکہ کجھ ڈہنہاں کیتے شہر دے ہک وڈے باغ دا دروغہ وی لگا ریہا

ہی، ہن کیتے ایکوں دروغہ دی حویلی وی آدھے ہن۔ البتہ ہک مدت تیں ایندے وڈے

دروازے دے نال ہک پاسیوں ہک چھوٹی جئیں کاشی دی سلھ تے ”حویلی فیض الہی“ وی

لکھیا رہ گیا ہی۔ ایس حویلی دا وڈا دروازہ اندر ڈیڈھی وچ کھلدا ہی، ڈیڈھی دے بچے

کجھے ڈو وڈے وڈے کمرے ہن، جنہاں دیاں اوہے دے سلاخاں والیاں طاقیاں باہر لے

پاسے کھلداں ہن، پراے کمرے تے انہاں دیاں سلاخاں آلیاں طاقیاں اکثر بند

راہندیاں ہن،۔۔ کوٹھے (کمرے) البتہ کڈاہیں کڈاہیں کھلدے ہن، کہیں خاص کم کیئے، یا کوئی باہر دے مہان اُن لاهون ہاتاں انہاں کیئے۔ اندر حویلی (صحن) دافرش کچا ہئی، پر ہئی سدھا پدھراتے کجھ کجھ صاف،۔۔ پر ہک تاں جا جاتے کلڑیں دیاں وٹھوں نے زمین کوں چتر رکھیا ہئی، تے پیاہر پختہ وچ حقے دی سوا دیاں ڈھیریاں نظر دیاں ہن۔ حویلی (صحن) دے چو طرفہ ایں طرحاں دے کمرے ہن، جینویں برآمدیاں کوں بند کرا کے بنڑائے گئے ہوتون۔ برآمدہ نما کمریاں وچوں ہک کوں دھراندر وچنڈن دارستہ بنا ڈتا گیا ہئی، اے رستہ جیہڑا اندر دے وڈے کوٹھے وچ درنج کھلدا ہئی، او سو دی خاص نشست گاہ دے طور تے استعمال کیتا ویندا ہئی، سو ہن کوٹھے وچ خاص خاص ویلے آ پٹی جوانی دی او از جگیندی ہئی جیں سارے شہر تے جادو کیتا ہویا ہئی، ایں ویلے او آ پٹے رنکیل پاویاں والے پلنگ تے براجمان ہئی، رنکیل پلنگ دے نال ہک رنکیل کرسی نما پیڑھی وی پئی ہئی،۔۔ فرش تے درزی وچھی ہوئی ہئی، تے مہاناں دے آنوٹن دے ویلے ایندے اُتے جٹی چانڑیں وچھا ڈتی ویندی ہئی۔ ایں وڈے کمرے نال جڑے ہوئے ڈوترے پئے کمرے دی ہن، جہاں وچ قیمتی سماں نال بھرے وڈے وڈے صندوق، پرانے پلنگ تے گھر دا ڈو جھاسمان تے شے دست بھری راہندی ہئی۔ ہناں وچوں ہک خاص فیضاں دا آپڑاں تے ہک سو دا ذاتی کوٹھا ہئی، جیڑھے طرحاں طرحاں دی آرائشاں نال بھرے ہوئے ہن، پر انہاں کوٹھیاں دے اندر زیادہ دیر راہون نال ہاں منجھیجن لگ ویندا ہئی، البتہ وچلا وڈا کوٹھا، جتھاں خاص مہاناں کیئے گانوڑاں تھیندا ہئی، چنگا خوبصورت تے خوش نما ہئی، اتھائیں پہرے کے اٹھاراں انوی سالوں دی سو شہر دے رئیسوں، تماش بیناں تے اہل دل دے دلاں تے راج کریندی پئی ہئی،۔۔ خاص ایں ویلے سو آ پٹے کوٹھے وچ سستی ہوئی ہئی، اوندے لے کالے وال سچ سچ ”نانگ پلنگ دے سراندھی“ ہن، تے خود اوند آ پڑاں قاتل روپ ایں ویلے جو خواب ہئی۔ پہر ڈنہہ دا چڑھ آیا ہئی، پر ایں جادا تاں دستور ای نرالاہئی، پہر ڈنہہ

تک سٹے رانہوٹ دے باوجود کہیں دی جرات نہ ہئی جو دسو کون کوئی اٹھاوے ہاچا، یا اوندی بندر خراب کرے ہاچا۔ کوئی ہانھی، کوئی کم کار والی چھوڑ یا دل کوئی نوں نوٹلی چار ڈیہاں دی مہمان نوچی بھل کے اندر و نچن لگے ہاتاں حیدر باندی، جیرہی اپنا بڈھیا فیضاں دے سائے وچ گز ریندی پئی ہئی، شور مچا ڈیندی ہئی۔ ”آں ہاں، آں ہاں۔ دسو سستی پئی ہے، ڈیڈھی نہیں بھیڑی، رات ملّاں دی بانگ ویلے تیں گانویں ہے، اوکوں نندر توں پھیندی پئی ہیں بلجنتی۔“ چنانچہ کہیں بلجنتی کون ایں کوٹھے وچ پر مارن دی ہمت نہ ہئی، سوائے کہیں لا ضروری کم کار دے یا اوکوں پھل پھلاری یا شربت پانی پچانوٹ دے، مثلاً ایں ویلے حیدر باندی ہک نخریاں سڑی ہانھی کون آدھی پئی ہئی۔

”اے گھنڑی، اے چنٹ دا شربت تے خمیرہ دسو دی سراندھی رکھی آ، تے ڈیکھ، خردار بے اوکوں اٹھاو، جند کڈھ گھنسا میں۔“

ہانھی شربت تے خمیرہ دسو دی سراندھی رکھن گئی ہے تاں دسو کجھ کجھ جاگدی پئی ہئی تے آساں بھیندی پئی ہئی، ہانھی آپناں کم کرتے چپ کیتی ولن لگی تاں دسو نے اوندی ہانھ پکڑ گدی تے ہوٹھاں تے انگل رکھ کے اوکوں چپ رہن دا اشارہ کیتس، اوں چھوڑ کیتے چپ کھڑا ہون ڈاڈھا اوکھا ہی، پر دسو دا آکھیا منٹ وی ضروری ہئی، اوڈھا کاں تے ہتھ رکھ کے ڈیڈھی کھڑی ہئی جو دسو اگلی گالھ کیا آدھی ہے۔

”ڈساواں رڑی۔ باہر کون آیا بیٹھے۔؟“ دسو نے بہوں ہولے ہولے پچھیا۔

”پتہ نہیں، کوئی کاردار ہے کہیں نواب دا، مٹھائی دے ٹوکرے وی گھن آئے، تے چاندی دے روپیاں دی پوٹلی وی وڈی بائی دے اگوں رکھی بیٹھے،۔ کوئی تکرار پئی تھیندی ہے، اے پتہ نہیں کیہڑی گالھ دی تکرار ہے۔“

”اچھا،۔ چل توونج۔ زیادہ چلاکیاں نہ کر۔“

”ہئے ہئے۔ میں کیہاں چلاکیاں پئی کریندی ہاں۔ تساں اے کیا گالھ چا کیتی

وے نگی بائی۔“

”اچھا۔ مہنٹ ورنج، میڈی جان چھوڑ۔“

بانھی وی ہناں دی بانھی ہئی، کئی تال کریندی آخر ہر چلی گئی۔

وسو نے پردہ ذرا چیاں ہٹا کے طاقی دے ویلکاں وچوں ڈٹھا، منشی قسم دا ہک بندہ

ہئی، تے اوندا ادھا پاسا نظر دا پیا ہئی، ہر تے لال جنیں ٹوپی ہاسی، فیضاں اوندے نال کھل

کھل کے گالھیں پی کریندی ہئی۔ گالھیں کریندیں کریندیں تھے داٹھٹ بھرے تے ول

رُوں راں کرن لگ ونجے۔ ایس رُوں راں دے بول ہن۔

بھلا منشی۔ وے بھلا منشی۔

گھوڑے بدھ کے طیلے ساڈی گالھ سزسی

منشی یا کاردار نما بندہ وی کھل کھل کے دُھورا پیا تھیندا ہئی۔ لیکن ول اچانک اے

ساری گالھ مہاڑتے کھل دا سلسلہ رُک گیا۔ فیضاں منہ پٹکا کر کے چپ تھی گئی۔

”نواب صاحب کوں آکھیں، تہاڈی بہوں بہوں مہربانی، اسان تاں سچ پچھوتاں

کھاندے ای نواباں دا پئے ہیں۔ اساڈا بارتاں ایسے ای چا سگدن۔ پر اے جیڑھی گالھ ہے

اے نیں تھی سگدی۔۔۔“

”تہا کوں پتہ ہے چھو ہر میڈی اصلوں چھوٹی ہے۔۔۔“ اوٹھ ای پیندی ہئی تے

گالھ ای کریندی ہئی۔

”اتھاں انہاں کوں آکھو لکھ دفعہ آئون۔ پہاڑتے میں نیں بھیج سگدی۔ بھانویں

کشمیر ای ہو دے۔ اڑی چاڑی ٹوکرے اندر چارکھ۔ انہاں کوں اکھائے تہاڈی بہوں بہوں

مہربانی ہے، پاناں دے پیڑے دی وی مہربانی، پر چھو ہر کوں نال کھائیں نیں بھیج سگدی،

جو اسان اتھوں کوں ای تاں ڈیکھنیں۔“ وسو نے ہک ٹھنڈا ساہ بھر کے اکھیں بند کر گیاں تے

دل دی ادگھ وچ چلی گئی۔

فیضان دا آپناروپ تاں ڈھلد اپیاہی۔ پر حالی دی کردا نویاں وچ ٹھڈی چھاٹھ
 دی ہیل آویندی ہئی، بڈو پھر ڈھلدی پئی ہئی، پر حالی دیگر دی ڈھلدی ڈھپ کندھیاں تے نہ
 چڑھی ہئی۔ او ہولے ہولے دیرے دارنی داروپ اختیار کریندی ویندی ہئی۔ وسو دے
 جلدی جوان تھی و نجن نال جتھاں اوکوں آتون آلے ویلے دی دھار ملی ہئی، اُتھائیں اوکوں آپن
 ویلھا نگھ و نجن دا احساس وی ہئی۔ ول وی روپ کولا ہووٹن دے پاروں پاوے لاوے ہاتا
 بعضے ویلے وسو کوں وی پچھاں سٹیندی ہئی۔ وسو دے پالٹن تے پروان چڑھاوٹن وچ ڈینہہ
 رات ہک کیتی کھڑی ہئی۔ ملتان تے قصور دے پناو جی اوندی سپرتائی کیتے موجود ہن،
 ملتان تے پنجاب دے خان صاحبان توں علاوہ کہیں ویلے کوئی استاد ہندوستان وچوں دی
 آوینداہی۔ ہک ہندوستانی خان صاحب خود فیضان دے پرستار ہن تے کئی سالاں توں
 فیضان دے گھر نکلے ہوئے ہن، روٹی پانی حقہ پان دا انتظام فیضان دے ذمے ہئی۔ اج کل
 ہک کتھک وی کتھاؤں لکھا ہویا ہئی۔ ”دیسی جھمر تے ناچ تاں ہر کوئی ناچ گھندے۔“ فیضان
 آپنیاں رل بانہوں والیاں نال حال وڈیندیں آکھے ہا۔ ”جیڑھے ویلے اے ہندوستانی ناچ
 سکھ گڈس تاں ول بڈیکھساں جو کیہڑی وسو دے اگوں کھڑوندی ہے۔“

ایں وقت ریاض پیا تھینداہی، طبلے دے بول تے ناچ دے بول آپس وچ رل
 مل ویندے پے ہن، اک تالے دے بول وسو دے پیراں وچوں کڈھویندے پے ہن۔
 دھا دھن، تٹ کٹ، دھاگے تٹ کٹ۔ آ۔ ”سم“ تے پیر آ گیا تاں سب نے واہ واہ کیتی۔

عین ہیں ویلے سانول تے ہک بیا بندہ ڈیڈھی دے پٹ کھول کے اندر داخل
 تھے۔ فیضان لال پیلی تاں بہوں تھی، نوکراں کون آنے کڈھ کڈھ کے ڈٹھس، پر آنوٹن
 والیاں وچ سارنگ دایار پیلی سانول دی ہئی جیڑھا چار ڈبہ پہلے چاندی دیاں مہراں وسو
 دے پیراں وچ سٹ گیاہی، بے شک اوند اچھے ڈبہ کون آنوڑاں ٹھیک نہ ہئی پر ہن اوکوں
 ولا نوڑاں وی درست نہ ہئی۔ فیضان نے ہتھ دے اشارے نال سازندیاں تے استادان

کوں بس کرایاتے اکھدے اشارے نال وسوکوں اندردے کرے وچ بھیج ڈٹس۔

”آؤ آؤ۔ اہج کیویں ایں ویلے مہربانی کیتی وے۔“ سانول نے سدھے سادے طریقے نال کھڑیں کھڑیں ساری گالھ سنووا کے آکھیا۔ ”ہنن ڈسوکیا کر تیجے، حاکم نے تہاڈی گواہی گھنن منظور کر گھدے،۔“ کروڑی مل داناں آندے ای ہک واری تاں اُنھاں مانواں دھیاں دارنگ فتن تھی گیا، پر پل وی پل وچ ڈوہیں سنبھل گیاں۔

”سن سانول میاں، اساں اہج تیں کڈاھیں کچا ہری نئے چڑھے، ساکوں وڈے وڈے دھک لگن، پر اساں اہج تیں حاکم دامنہ نیں وچ ڈٹھا۔ اساں ماواں دھیاں کیویں ٹر کے ونبوں۔ دسو دا اونویں ای اہج کل جی مانداھے، ہن وی شودی بخار وچ اندر سڑدی پئی اے، (اے بی گالھ اے جو ایں ویلے او اپنے کوٹھے وچ آرام آرام نال اپنے گھنگھڑ و ”ودھیندی“ پئی ہئی)۔ باقی اے ہے جو تہاکوں اے تاں پتہ ہے جو سرکاری کاغذاں وچ ساڈی ولدیت کیا لکھی ویندی ہے؟“

”بائی جی، سچ پچھوتاں میکوں پتہ کوئے نیں۔“

”سانول میاں ساڈی ولدیت دے خانے وچ لکھیا ویندے پیسہ۔ باقی اے ہے، جو او حاکم ہے، حکم ڈیوے چاتاں اساں کیا کر سگدے ہیں، ساکوں تاں او ساڈے چو دری دے ہتھو کیے ای سبڈ واسگدے۔ پر اتناں آدھے ہیں کئی ایہو جیہاں کم تھیوے جو ساکوں حاکم دے اگوں نہ ونبڑاں پوے۔“

سانول نے ساتھی کوں اشارہ کیتا ڈوہیں اٹھی کھڑے تھے، سانول نے مکلا کے آکھیا۔ ”اچھا، میں ول کہیں ویلے آساں۔“

”ضرور ضرور، کیوں نہ آؤ، ہر دم آؤ۔ اساں تاں اونویں ای دروازہ دیر نال بند کریندے ہیں۔“

بوہڑ والی سرانہ

ایں ویلے بوہڑ والی سرانہ وچ شام دی آمھاں گامھاں ختم تھی کے رات دے کم کار شروع ہن۔ رات دی روٹی مسافراں نے شام نال۔ مغرب دی نماز دے بعد کھا گدی ہی، سرانہ دی کھوئی توں کوئی بو کے بھر بھر کے سرانہ دی چنڈھ وچ بٹری مسیت دے من، وچ سٹیند اپیا ہی، تاں جو نمازیاں کوں عشاء دی نماز ویلے وضو کیے نوں سروں پانی نہ بھرنا پوے، سرانہ دا طباشی آپڑیں گئے صاف پیا کریندا ہی، ڈو چار کتے طباشی دے سامنھوں پڈیاں چھو بندے پے ہن، کوئی کوئی مسافریا مسافراں دی ٹولی ہن وی سرانہ وچ ڈھکدی پئی ہی، دئی مئی کوں نوں سرے توں تنور تائون دا آکھیا ویندا اپیا ہی، تے دئی تنور وچ نوال بالٹ پا کے کڈھڑیں نال تنور دے اندر ڈکھدیاں لکڑیں کوں ٹھکریندی پئی ہی، سرانہ وچ کوٹھڑیاں دے آمڑیں سامنھوں دے ڈولبیاں قطاراں دے درمیان ہک وڈا میدان بی، جیندے وچ ڈو ترے ٹالھی تے نیچی دے درخت ہن، ہک جوان بوہڑ۔ نوں، تے ساوے پتراں دا چھتر پدھی آندی ہی، کجھ مسافر جہاں نے ساری ڈنہواراں بوہڑ دے تلے گذاری ہی، ہن وی حالی اٹھائیں کھٹاں تے بیٹھے ہن، تے آرام آرام نال ہک پے نال گالھیں کریندے پے ہن۔ اے مسلمان سرانہ ہی، تے اٹھوں دی ہر شے مسلماناں کیے گھلی ہی۔ کجھ مسافر ٹہریاں نال الگ بنڑیاں کوٹھڑیاں وچ رہے پے ہن، انہاں دے پال بولو گڑیاں دے اوازاں رہ رہ کے سرانہ دے ہک سرے توں بے سرے تک لوکاں کوں چونکا ڈیندیاں ہن۔

اے سرانہ بوہڑ آلی سرانہ توں زیادہ مٹلاں دی سرانہ دے ناں نال مشہور ہی، ایں کیے جو ایند ابانی مہانی ہک پرانے وقاں دا کوئی عالم ہی جیسیں ایں سرانہ کوں بنزاکے مسلماناں کیے وقف کر ڈتا ہی، مسیت وی ہوں مولی صاحب دی پنڑوائی ہوئی ہی، اے مٹلاں صاحب، جان بی بی دے نالکیاں پرنا نکیاں دا کوئی وڈکا ہی۔ تے آپڑیں ویلے داوڈا

عالم ہئی، ایس سرانھ داوڈا پھانک (صدر دروازہ) تے چو طرفہ باہرلی دیوار حالی وی چنگی
 حالت وچ موجود ہن، ایس سرانھ دامتوئی ہوں مُلاں صاحب دی اولاد دی اولاد وچوں
 ہئی، تے مسیت تے سرانھ ڈوہاں دی اُتوالی ہوں دے دے ہئی۔ سرانھ دا دستور ہئی،
 تے مُلاں صاحب دی ہدایت وی ایہو ہئی جیندے مطابق۔ اُتھاں نکلن والے مسافراں
 کولوں ادھیلہ روز دا ہک کوٹھڑی دا کرایہ گداویندا ہئی، لوک آدھے ہن جو پہلے ہک دمڑی
 گدی دیندی ہئی، تے ہن آمدن نال سرانھ تے مسیت دی چراغی تے پے چھوٹے موٹے
 خرچے پورے کیتے ویندے ہن۔

جان بی بی مُلاں صاحب دے ڈوتریاں پوتریاں دی اولاد ہئی، ہن کیتے حیاتی وچ
 پہلی واری اوں نے اُتھوں دی ہک کوٹھڑی بیلے بھیج کے ہک ڈینہہ کیتے خالی رکھوائی ہئی۔ ایس
 ویلے سانول ہن کوٹھڑی وچ رات گزارن دی تیاری کریندا پیا ہئی۔ کوٹھڑیاں کڈا ہن چنگے
 ڈھب نال بنڑایاں گیاں ہوسن، سانول دی کوٹھڑی وچ جالے (دیواراں وچ بنڑے
 ہوئے طاق) شے دست رکھن کیتے ہن تے انھاں دے باہروں پرانے نقش نگاراں دے
 اصلوں دھندلے خاکے ڈسیندے پے ہن جو کڈا ہن انھاں نقاشی نال بھایا گیا ہوسی۔

ٹھڈی مٹھی موسم ہئی، سانول نے سرانھ دی دئی کولوں روٹی پکوا کے کھا گدی ہئی
 تے ہن ہک پرانی منجی تے لیٹ کے کانیاں دی پرانی چھت تے شیر تے کڑیاں کولں ڈیدھا پیا
 ہئی تے سوچیندا پیا ہئی جو میڈی چھلی رات تے اہج داسارا ڈینہہ کنیویں گذرے،۔ اے
 اٹھ پہراو کولں خواب دی طرحاں نظر دے پے ہن۔ ہک ہک گالھ رہ رہ کے اوندے دماغ
 وچ آندی ہئی تے او اوندی ہر گذری وہانزیں کولں ول ول یاد کریندا ہئی، سارے گالھیں ہک
 پے دے چکھوں لنگھیاں دیندیاں ہن، اینویں سمجھو قطار پدھ کے،۔ پر ہک گالھ اچانک
 اوندے دماغ دے اگون آکے کھڑ گئی،۔ اوں نے صاحبان تے اوندی ماء کولں کروڑی مل
 کول ونبجٹ۔ تے ول فیضاں دی حویلی ء وچ ونبجٹ دی جیہڑھی گذری وہانزیں سنوائی ہئی،۔

اوندے وچ کوئی گالھ، کوئی واقعہ، رہتاں نہ گیا ہی۔!

”کیوں نہ رہ گیا ہی۔“ اوں نے آپڑیں آپ کوں آکھیا۔ ”میں تاں ہک بہوں وڈا واقعہ اُنھاں کوں نہیں ڈسیا،۔ ایں پاروں نیں جو میکوں او واقعہ بھل گیا ہی، بلکہ ایں پاروں جو اُنھاں زنائیاں کوں اے گالھ ڈسڑیں ٹھیک نہ ہی۔ ویلا نہ ہی انہاں کوں اے گالھ ڈسن دا۔“ او آپڑیں آپ وچ دلیلاں کریندا رہ گیا۔

دل اینویں تھیا جو اوں واقعے دی ہک ہک گزراںد۔ اوندے اکھیں دے سامنھویں ایں طرحاں آنون لگ گئی جینویں کوئی وڈا ڈیو اہال کے یا مشعال ڈکھا کے انھاں تے سوجھلا کریندا پیا ہووے، اوکوں یاد آیا جو جیہڑھے ویلے او۔ سارنگ تے سانول۔ کروڑی مل کراڑ کول گین تاں اوں نے ملتان دے رئیسوں دے بارے وچ آپڑیں رائے ڈے کے آکھے: ”ہا۔ ہلی۔ ہک امیر اتھاں ایہو جیہاں جرور اے جیہڑھا موتی مل گھن سگدے۔“

”کوئی نواب اے۔؟“ سارنگ پچھدے۔

”نواب تاں نیں۔ پر اوکوں ڈڈھ نواب سمجھو۔“ کروڑی مل آدھے۔

”او کیوں۔؟“ سارنگ دل پچھدے۔ ”اوندا ناں کیا ہے تے کتھاں

راہندے۔“

”بلی۔ اتا ولا نہ تھی، ساڑی گالھ ڈسیندے ہیں توہا کوں۔“ کروڑی مل نے

آپڑیں خاص کر گئے لہجے وچ گالھ کیتی۔ ”اے خدے یار خاں* اے،۔ تاں سنڑیاں وی

ہوسی اونداناں۔“

”ہا۔“ سارنگ نے یاد کریندیں ہوئیں آکھیا۔ ”یادتاں آندے۔“

”خدے یار خاں، ملتان دے پرانے نواباں وچوں کوئے نیں، پردیوان نے

ایکوں پرانے دان خانی نواباں دی گھنٹی کرن کیتے سمجھ گھن پالیا ہویا ہے،۔ ایندا پیو نواباں

* خدیواری عوامی صورت۔

دے زمانے ء چ ایتھوں کوئی کڈھو اں کم کر کے بھجکیا ہئی تے آدھے ہن جو پٹھانزاں دے
ملک ء چ چلا گیا ہئی۔ ویہہ (۲۰) سال پہلے ایندا پوتے اے ول آئن تاں نواب بنڑے
ہوئے ہن، جمیناں مل چاگدے نیں تے دیوان تے کوئی ایہو جیہاں کارن کیتے نیں، جو
اے جو کجھ کرین، ادا نھاں کوں ہوں دی ڈوں ای نیں کریندا۔“
”ول۔ مڈا۔ او اے موتی مل گھن گھنسی۔“ سارنگ نے اخیر گالھ کوں مکانوٹ

دا ترلا کیتا۔

”ہا۔ جے سمجھ آگئیں تاں مل پیسی۔“ کروڑی مل نے ذرائد فکر تھی کے آکھیا۔
”پر گالھ اے ہے جو اے شے تو اکوں آپ کوں اوندے کول گھن ونجڑیں پوسی،
اوندے کول ونجڑن میڈا کم کوئے نیں، آدھن او ساڈی جاتی دے بندیاں کوں بدھ
کھڑیندے۔ اگے ای اوندے کول ساڈی جاتی دا ہک بندہ بدھیا کھڑے۔؟“
”کر اڑ بدھیا کھڑے۔ اوندے کول۔؟“ سارنگ نے حیرانگی نال آکھیا،۔
”ہا۔ بلی۔ کیا پچھدے او؟۔ ڈام ڈام ڈام۔ حاکم ای ساڈی جاتی دا ہووے تے
موسلے ایہو جئیں کم کرن تے انھاں کوں انگل ای نہ لاوے۔ ہے کلجگ کوئے نا۔!“
”وڈی حیرانگی دی گالھ ڈسیندے پے وے لالہ تہاں۔ اچھا ول انگلی گالھ تاں
کرو۔“

”انگلی گالھ اے ہے بلی،۔ جو تہاں دتی دے سوداگر بن کے موتی اوندے کول
گھن ونجو، تے اوکوں ونج ڈکھاؤ۔ پر ہک ہی گالھ وی ہے،۔“
”او کیا ہے لالہ جی۔“

”ہک تاں اے ہے جو اٹھاں جو کجھ تھیوے، تہاں سدھا میڈے کول آنوڑیں،
ان تے، اُن تے، کتھائیں نیں ونجڑاں، تے جو کجھ تھیوے میکوں ای آتے ڈسڑیں، بیا کہیں
کوں نیں ڈسڑاں۔“ اے آکھ کے کروڑی مل ایں طرحاں چپ تھیا جینویں ہی گالھ ول

کریندا ہووے۔
 ”پیا۔ لالہ۔؟“ کروڑی مل اے سوال سن کے اٹھی کے اندر چلیا گیا، کافی دیر بعد

ولیاتے آکھن لگا۔

”پیا اے ہے سارنگ کھاں۔“ کروڑی مل نے کپڑے وچ ویلھٹیاں ہویاں
 ڈوشیں کڈھ کے اگوں رکھیاں، ہک تاں ہک ڈبی ہئی، جیندے وچ اوموتی ہو سکدا ہئی جیندا
 نمل پوانون کیتے اُنھاں نے خدے یار خاں دے کول و نجر اں ہئی، تے بی اے کیا شے
 ہئی۔؟ سارنگ تے سانول ڈوہاں نے نجھانجھا کے ڈٹھا، پر ڈوہاں کول سمجھ نہائی جو اے ہے
 کیا۔

”پیا اے ہے۔“ لالے نے گالھ کول ولدا شروع کریندیں ہوئیں آکھیا۔
 ”جیہڑھے ویلے تاں خدے یاڑ کھاں دے پھانگ ویسوتاں تو اکوں اُتھاں ہک ساڈی جاتی
 دا پڈھا بندہ ہک وڈے پنجرے وچ ڈھکیا ہویا نظر آسی۔؟“

”ہیں۔ اچھا۔ تو اڈی جاتی دا بندہ پنجرے وچ ڈھکیا کھڑا ہوسی؟“ سارنگ نے
 دل حیران تھی کے پچھیا۔

”ہا۔ سارنگ کھاں۔ ہا۔ او ساڈی جاتی دا بندہ ہے تے کئی سال توں اُتھاں ڈھکیا
 کھڑے، خدے یار کھاں آدھے جو اے میڈا ڈینوڑیت اے، پر نہ لاندھراں ڈسیندے، تے
 نہ اوکوں چھوڑیندے۔“
 ”ول۔!؟“

”ول ایس کڑائے۔“ کروڑی مل نے اُنھاں کو سمجھیندیں ہوئیں آکھیا۔ ”اے ہے
 تو اڈا موتی، اے اوکوں وچ ڈکھائے، جیہڑھے ویلے او اے موتی ڈیدھا پیا ہووے تاں
 تو اڈے وچوں ہک بندہ ساڈی جاتی دے او بندے کول اے ہک نیکی جتیں چج ڈے
 ڈیوے۔“ اوں نے کپڑے وچ لپھٹی ہوئی ہک عجیب جتیں شے ہن چنگی طرحاں کڈھ کے

انہاں کو ڈکھائی۔

”اے کیا ہے لالہ۔؟“ سارنگ نے ذرا جیہاں ڈر کے آکھیا۔

”اے کجھ نیں بلی۔ اے لکڑ دی ہک شے ہے، او بڈھا بندہ ایندے نالھ

کھیڈی۔؟“

”کھیڈی۔ ایندے نال او بندہ؟“ ایں واری سانول نے وی ایں گالھ مہاڑوچ

شریک تھیندے ہونیں پکھیا۔

”ہا سیں کھاں سیب، بڈھا بیٹھے۔ ایں بڈھے چ ذرا کھیڈ دا راہسی۔ پر خیال

کرائے تاں جیہڑھے ویلے اُتھاں ویسو، او بڈھا تو اکوں مندے کڈھسی،۔ پرتاں دل

تے نہ رکھائے۔ تے اے شے او کون بڈے ڈوائے۔“

”تے بے ایں گالھ داخڈے یارخاں کو پتہ لگ ونچے تاں ول۔؟“

”تو اڈاکم ایں ہووے جو خڈے یارکھاں کو اُکا پتہ نہ لگے۔ بے اوکوں پتہ لگ گیا

تاں ول تو اڈی کھیر کے نیں میاں صیب۔“ ول ذرا ٹھیر کے آکھن لگا۔ ”تاں بلی بہاڈر لوک

او۔ تو اڈے کیتے اے کم کھیرھنی وڈی گالھ اے،۔ اے گھنو۔ پکرو۔“

سانول نے ڈٹھا جو سارنگ نے پہلے ڈبی پکڑی ہے تے اوکوں ذرا کھول کے

ڈٹھے ہی، ول لکڑ دی او شے پکڑی سی۔ اے ہک لکڑ دی چھوٹی جیں تلوار جیں لگدی ہی،

نو کدار،۔ ہک گٹھ دے قریب لمبی۔ جینویں ہک نفیس جیں چھری یا کھڈانوڑیں جیں نقلی تلوار

ہووے۔ سارنگ نے اچھکدیں اچھکدیں ڈوہیں شیں گھن کے سوگھیاں کیتیاں،۔

”اچھا اے بڈسالالہ۔“ سارنگ نے اوندی گالھ منیندیں ہونیں آکھیا۔ ”جو او

خڈے یارخاں راہنڈھا کتھاں ہے۔؟“

کروڑی مل نے انہاں کو پتہ سمجھایا۔ ”تھاں بلی فلائزیں دروا بے توں نکلسو

تاں۔ سدھے لگے ونجائے۔ ول فلائزی جاتے ونج کے فلائزی کروی آلے پاسے تھی

ونجائے، بیا اگوں ویسوتاں ہک کھوئی آسی۔ دل بیا اگوں ویسوتاں ہک وڈا پھانک آسی، ایہ پھانک خدے یاڑ کھاں داھے، ہیں دے اندر لگے ونجائے، خدے یار دے بندے تو اکوں آپ اوندے کول گھن دین،۔۔۔ ژام ژام ژام۔ کھیال کرائے۔ اگلی کولوں چنگی نہ تھیوے۔ بلی تاں بہادر لوک ہو۔ کڑ گھنسو۔۔۔“

”اچھالالہ۔ جینویں توں آکھدیں، اونیوں کر بڈیدھے ہیں۔ اساں تاں آپڑاں موتی و پھڑویں۔ اساں کہیں بنی بلا دے منہ وچ نہ ورنج کھڑوؤں۔۔۔“

”ناں ناناں بلی ناناں،۔۔۔ ڈڑو ناناں۔ ول اساں جو بیٹھے ہیں۔ اساں کیمڑھے کم آسوں۔“

کر وڑی مل نے تسلی ڈے ڈو کے انھاں کوں روانہ کیتا۔

۸

بھانک خدے یار خاں

سانول کوں یاد آندا پیا ہی جو او کر وڑی مل دے ڈے سے ہوئے پتے نشان تے پہنچے تاں پیشیں دیگر داویا ہی۔ خدے یار خاں دا پھانک گھلا ہی، اندر ہک بہوں وڈا حویل ہی، تے اصل مکان کوئی وکھری طرحاں دا ہی۔ بک سرے توں بے سرے تک۔ تاکیاں تاکیاں ہن،۔۔۔ ہک وڈا ابو ہامین وچالے ءچ ہی جیہڑا بگدا ہی جو سالوں تو بند پیا ہوسی، اصل عمارت دے ہک سرے تے ہک گھسی جنیں ہی، جتھوں ہک ڈونو کر آندے ویندے نظر آئے۔ سانول تے سارنگ پھانک ءچوں اندر وڑے تاں نوکراں چا کراں نے انھاں کولوں کچھ گچھ کیتی،۔۔۔ انھاں نے ڈیا جو اساں دتی دے سوداگر ہیں، تے کوئی موتی منڑ کے تو اڈے خان کو دکھا توڑن،۔۔۔ سارنگ نے موتی آلی ڈبی تے سانول نے لکڑی تلوار لکائی ہوئی ہی، اوشکلوں دتی دے سوداگر بگدے نہ ہن،۔۔۔ نوکراں نے آکھ ای ڈتا چوتساں تاں اتھاؤں دے تل وطنی بگدے دے، انھاں آکھیا جو مدت توں پس ملک ءچ ہیں، سُنز یا بوے جو

جیہو جیاں دیس، اوہو جیہاں دیس، - باقی تساں ساکوں آپڑیں خان صیب نال غلاؤ چا۔
 اے تاں تو اڈے دیرے تے کھڑے ہیں۔ نوکراں دی تسلی تھی تاں گئی۔ ول ای انھاں نے
 آکھیا جو ذری جترو، - خان حالی شغل کریندا پئے، ایں دیر وچ۔ رہ رہ کے کہیں ساز دے تار
 وی کھڑک ویندے ہن، - اخیر نوکرا انھاں ڈوہاں کوں ہوں پاسے آلی گلھی، چوں اندر گھسن
 گے، - اندر دا کارخانہ اصلوں سمجھ، چ نہ آندا ہی۔ ہک لمبی جئیں جا ہی، جیہو ہی اڈھی چھتی
 تے اڈھکی ہوئی ہی، چھتی ہوئی جا ای اصل وچ خدے یار خاں دادیوان خانہ ہی۔ اے
 دیوان خانہ باہری ٹھونکی طرز دا ہی۔ تلے قالین ہن، دیواراں تے ہرناں دے کھلاں تے
 انھاں دے سر ٹنگے ہوئے ہن، ہک وڈے تخت پوش تے مسند لگی ہوئی ہی۔ ڈوترے
 تلواراں وی دیوار تے لکلیاں ہویاں ہن، ہناں تلواراں دے درمیان ہک رباب (ساز)
 وی ہی، پر ایں تو اور ہاں۔ موڑھے پے ہن، جیہاں چوں ہک تے خدے یار خاں لت تے
 لت رکھ کے بیٹھا ہی تے چھامڑیندا بیٹھا ہی، اوچالھی پنچھا سال دا بندہ ہوسی پر بہوں تر کڑہ
 تازہ لگدا ہی، لال رتا۔ تے اچا لمبا کھڑتول بندہ ہی، سر تے تلے آ لے کھھے تے تلے آلی
 مشدہ پاتی بیٹھا ہی، گوڈیاں تیں قمیض۔ کالی پھتوئی، تے منجھ، چ منجھلے دی جاتے کابلی سلوار
 ہی تے پیراں، چ تلے آ لاکھستا ہس، ڈونینگر ربابے ہنڑیں ہنڑیں، کھلدے، کھلدے بہر نکل
 گے ہن۔ سانول تے سارنگ نے سلام کیتا، اوں نے انھاں کوں کول سڈ کے موڑھیاں تے بلھایا۔
 ”او بھئی دلی دے سودا گرو۔ او۔ پاہو۔“ خدے یار خاں نے موٹی جئیں اوازے

چ آکھیا، اوندی اوازے چ۔ سانول کوں لکیا۔ ہک طرحاں داترو کا (طنز) ہی۔

”مہربانی سکیں خاں صیب۔“ سانول نے موڑھے تے بانڈھے ہوئیں آکھیا۔

”اساں تاں دلی دے ٹھگ سترے ہوئیں۔“ اوں نے منہ چ بیڑا رکھیندے

ہوئیں آکھیا۔ سارنگ تے سانول کوں سمجھ نہ آئی جو کیا آکھوں۔

”چلو تساں سودا گرو تاں ڈکھاؤ۔ کیا مال گھسن اے ہو۔؟“

”اے کیا دکھیں، اے کیا دکھیں۔ توں آپ کجھ دکھا۔۔۔ کھاناں۔“ اے
 ہک نویں اواز ہئی، ہرڑی ہوئی، کڑگی اواز۔ آس پاس چھت تے نمکیرے دے پاروں ذرا
 اندھارا ہئی، پتہ نہ لگدا ہئی جو اے اواز کتھوں آئی ہے،۔ سانول نے اواز دے رخ تے نظر
 کیتی تاں سچی مچی ہک بندہ جیہڑا ہاڈیاں دی مٹھھی، ہک پنجرے، سچ ڈھکیا کھڑا ہئی، ہرے
 چوٹی ہئی تے تن تے ہک پھٹی پرانی پانڈ کی تے اصلوں لیراں لیراں دھوتی ہئی، ہک ڈراکھا
 پڈھا کر اڑبڑ کے ہوئے آنے پھریندا کھڑا ہئی۔

”اؤے توں چپ کر اوئے (فلانے ڈھینگڑے) آ۔ ساکوں گالھ کرن ڈے۔
 ”خُدے یارخان نے اوکوں آکھیا،۔“ ہامیاں دکھاؤ۔ کیا کجھ ہے تو اڈے کول۔“
 ”سچ پچھو خان صیب تاں ایس ویلے ساڈے کول ہکا شے ہے۔“ سارنگ نے
 آکھیا۔ او ہے اے موتی۔“ سارنگ نے ڈبی کھول کے اوندے ہتھ آج چا ڈتی۔ ڈبی آج
 موتی جھلکدا اپیا ہئی۔

خُدے یارخان پہلے گھلی ہوئی ڈبی آج موتی کوں ڈیدھار بیہا،۔ ول کڈھ کے
 انگوٹھے تے وڈی انگل دے درمیان پکڑ کے موتی کوں پھرا پھرا کے غور نال دیکھس۔ آکھن
 لگا۔ ”موتی کوئی بہوں مل دا تاں نیں لگدا۔“ ول آکھیس۔ ”ہاں۔ کیا منگدے وے
 ایندا۔“

”اساں تاں کجھ نئے آدھے، تاں ڈساؤ جو ایندا کیا مل پیندے ہو۔“
 ”اے بکھا۔۔۔ کیا مل پیسی شودا، ایندے کول ہے کیا جو مل پاوے،۔ اوئے
 میکوں دکھاؤ۔ میں ایندا مل پانواں، میڈا تاں پیرھیاں داکم اے۔۔۔ اُر ڈیو موتی۔۔۔“
 پنجرے آج ڈھکے بندے نے مندے کڈھ کڈھ کے آکھیا۔
 ”اوئے کم کر، کم کر تو آڑاں۔ کراڑی۔۔۔ دے پتر آ۔“ خُدے یارخان نے
 دلدا اتویں چہیڈ نال آکھیا۔

”اوائے۔ اوائے سودا گڑو۔ اے چور ہیوے، موتی گھن گھنو ایندے کولون،
 اوائے بالک اوبلی، اے کھس گھنیا۔ اے چور ہیوے۔ اوائے کیا پے کڑیندے او۔ اوائے
 تو اکوں کالی دی مار پووے۔ تاں لیج ویسو۔“ او اینویں پلیند ار یہاتے بڑ بڑ کریند ار یہا۔
 ”ان دھیان نہ ڈوائے میاں تاں۔ اے ساڈا کھڈ انوڑاں اے،۔“
 ”واوائے کھڈ انوڑیں آں وا۔“ پڈھا کراڑا انویں بکد اجمکد ار یہا۔

خڈے یارخان ہک جہان گشتہ بندہ ہی، اوں نے چنگی طرحاں بھانپ گدا ہی جو
 اے موتیاں دے سودا گرنیس تھی سبکدے، ول ای اوں نے آکھیا۔

”موتی تاں سُتھراھے۔“ اے آکھ کے او ولد ا موتی کوں غورنال ڈیکھن لگ
 گیا۔ ”پرگالھ اے هے جو اے موتی تاں میڈے کول رکھی دنجو۔۔۔ میں چنگی طرحاں
 ڈیکھساں تے ول ایندامل لیاں۔“

”کوائے ناں سنیں۔ موتی اساں ولدا ولا ونجویں جو ساکوں لیکھا لوڑاے۔“
 سارنگ دی جاتے سانول نے آکھیا۔ خڈے یارخان نے اکھ بھرتے سانول کوں ایہو جئیں
 نظر نال ڈٹھا جیندے ءچ کاوڑوی ہی تے ڈراوادی ہی۔

”اچھا ول اینویں هے میاں۔“ خڈے یارخان نے مچھاں مروڑ کے آکھیا۔ ”میں
 ذراا کیوں سو جھلے ءچ ڈیکھن کیتے پچھلے پاسے گدی وینداں، تاں باہووتے جھٹ گھڑی
 تاں وی اے تماشا ڈیکھو۔“ اوندی شارت پڈھے کراڑا لے پاسے ہی۔

سارنگ یا سانول اجن کوئی جواب ڈیون ہا۔ پراو موتی گھن کے اٹھیند اتے اندر

چلا گیا۔

”اے گیا۔ اے گیا۔“ کراڑنے آکھیا۔

انھاں ڈوہاں نے اوکوں کوئی جواب نہ ڈتا۔ سانول کوں یاد آیا جو ایس پڈھے کوں
 او ہک لکڑدی تلوار ڈینوڑیں اے۔۔۔، او چپ کر کے اٹھی کے پنجرے دے کول گیا تے او

تلوار اندر لے کھیسے، چوں کڈھن لکيا۔ اوں پڈھے نے ہولے ہولے رازداری نال آکھیا۔
 ”گھن ائے وے، گھن ائے وے بلی۔۔۔ ڈیو، ڈیو۔“

سانول نے اوندی گالھ سنڑی ان سنڑی کر بندے ہونیں اوکوں اولکڑدی شے
 ڈے ڈتی، کراڑنے اوکوں گھن کے پنچیا، اکھیں نال لایاتے آکھیں۔ ”وا بھگوان۔ آخر
 بھیج ڈتے ای تاں میڈے چھٹن دا پر دانہ۔“ ڈیدھیں ڈیدھیں اوں نے اولکڑدی تلوار آپڑیں
 کلیجے ج پوڑ ڈتی۔۔۔ اوندے لیر لویراں کپڑے تے پنجرہ لہوناں بھرتج گیا۔ ”بم بم مہادیو،
 بم بم مہادیو۔۔۔“ اے آدھا ہویا کراڑ پنجرے، ج پوڑ تے مڑ تے ج کے ڈھے گیا۔ تے دم چا
 ڈٹس۔

سانول تے سارنگ بچھک دے بچھک کھڑے ہن۔ جو اے کیا تھے۔ تے کینویں
 تھی گے۔

”اے اے تاں کیا کیتے۔“ خدے یار خان اندروں پوکدا ہویا آ گیا۔ ”اے
 تاں ساڈی کھیڈ ونجا گھتی اے، اے تاں ساڈا شکار کھس گدے، اے تاں کون
 او۔ تاں ضرور کروڑی مل دے بندے او۔ اج اوں نے آپڑیں پیو دی جان چھروا گدی
 ہے۔ اے تاں اے کیتا کیا ہے، اے تاں اکیوں کیوں مار گھتے۔ اے تاں حالی نہ
 مردا ہی۔ ڈسو۔ کون او تاں۔۔۔“

”اتناں۔ اتناں۔“ سارنگ تے سانول دے ہوش گم ہن۔
 ”او کیا اتناں اتناں۔ تاں میڈا گنا گنا کھار میڈے کولوں کھس گدے۔ میں
 تو اکھوں کوئے نہ چھوڑیاں۔۔۔ اے گلے۔“ او آپڑیں بندیاں کول او ازاں ڈیون لگ گیا۔
 ”اوسنے مڑ جھے۔ اے رحیے۔ اے کن تے مر گے او۔۔۔“

جیرانگی دی گالھ اے ہی جو اوندے او ازاں تے کوئی وی نہ ان مویا، پڑوں
 کولوں اوندے نوکراں دے او ازاں آندیاں ریہاں، جو آندے پے ہیں خان سین،

آندے پے ہیں،۔

”ہن گالھ اے ہے، جو ایس توں پہلے جو میڈے بندے آکے تو اڈا قیمہ کر سئین۔

میگوں پتہ نیس تو اڈے تے کیوں ترس آندا پے،۔ جے اتھوں پنج سگدے ہوتاں بھج
ونجو۔ اوے گلے، اوے رچھے، اوے کن تے مرگے او،۔؟

”پر خان صیب، ساڈا موتی۔؟“ سارنگ نے ذرا ہمت کر کے آکھیا،۔

خدے یار خاں غزایا۔ ”او میاں، موتی ہو دی یا جان ہو وی۔؟“ او ول آپڑیں

نو کراں کوں سڈن پے گیا۔ ”اوئے فلانے۔۔۔“ سانول تے سارنگ دی سمجھ وچ لُجھ نہ پیا

آندا ہئی جو کیا کر تیجے،۔ سانول کافی حیران ہئی جو اے کیا پیا تھیندے،۔ اخیر اوں ظالم نے

ہتھیار چھکن دا ارادہ ظاہر کیتا، تے آکھن لکیا۔ ”تو اکوں پتہ ہے جو تستاں کراڑ کوں ماری

کھڑے ہو، حاکم کراڑ ہے، جے اوکوں پتہ لگ گیا تاں پچو گھانڑیں وات ایوے سو

ایوے۔“ ول کڑک کے آکھیس۔ ”اوے ویندے وے اتھوں یا کوئے ناں۔؟“ سانول

نے ارادہ کیتا جو ایس خبیث کوں ذرا مزہ چکھاوے، پر سارنگ نے اوندا ہتھ اصلوں تختی نال

گھٹ گدا، تے نکل چلن دا اشارہ کیتا، سانول نے دل اڑی کیتی، سارنگ اوکوں دھک کے

باہر گھن آنون لگ گیا، اخیر سانول نے وی مصلحت ہیں گالھ ء چ ڈٹھی، جو حالی اتھوں نکلیا

ونجے، ایس گالھ دابدلہ میں ایندے کولوں ضرور گھنساں۔ اسماں ای کوئی پنجنی پلائی نئے جو ایس

گھٹکی کوں بھل ونجوں۔ سانول نے آپڑیں دل وچ ستر گدی جو اینویں کریاں۔ ڈوہیں

پچھوئیں پیریں اوں عمارت وچوں نکل کے گلھی وچ آگئے جیہڑھی میدان ء چ نکلدی پئی

ہئی۔ سانول نے خدے یار خان دی اواز سنڑی، او آدھا پیا ہئی۔ ”(فلانے

ڈھینگڑے)۔۔۔ آین وڈے موتیاں دے سوداگر۔ ٹھگ کہیں جادے۔ چلو کراڑ موویا تاں

موویا۔ موتی تاں پچیا۔“

او بھج کے پھانک وچوں نکلے تے سدھے کروڑی مل دی دکان دا رُخ

کتے۔۔۔

بہن تو یہیں جو سانول تے سارنگ ہانھی کاٹھی آلے جوان بہن (سارنگ شہری
ہوٹوں دے پاروں ذرا چیاں ملوک ہئی) کوہ ڈڈھ کوہ دا پندھ تکھے تکھے کر کے ائے بہن، شہر
دی چاڑھی وی اُنھاں کوں ڈواری چڑھنی پئے گئی ہئی، کروڑی مل کول ان پہنچن تاں ساہ تے
ساہ نہ ماندا ہانے۔ ”او بلی او۔ موڑھے تے بہو، اے گھنوں جل پیو۔“ کروڑی مل نے
انھاں کوں موڑھیاں تے بلھیندیں ہوئیں آکھیا۔ ”بلی بگدا پے جو کوئی وڈا کم کڑائے ہو۔ ہاں
- حال ڈیو۔۔۔“

سانول نے سارنگ کوں۔ تے سارنگ نے سانول کوں ڈٹھا۔
”ڈڑوناں۔ ڈڑوناں۔ ڈر بھودی گالھ نہیں۔ حال ڈساؤ جو کیا تھیا۔ کیا کتو دے
بلی۔“

سارنگ نے جو گزری ہئی خلاصہ گالھ ڈسائی،۔
”بھگوان۔ بھگوان۔ کرو پا کیتی ہئی۔ بھگوان۔“ اوں نے اُتے آلے پاسے ہتھ جوڑ
کے آکھیا۔ ”میڈی ہولی تاں اج اے، میڈی بسنت تاں اج ائے۔“
او ڈوہیں حیران بہن جو اے کیا پیا آدھے۔ ”گالھ اے ہے بلی تاں آکھو تاں
سہی۔ پر۔۔۔ او میڈا بابو ہئی، پنج سال توں اوں جالم دی بدھء سچ ہئی، نہ مریندا ہئی، نہ
چھڑیندا ہئی، تے نہ کوئی ڈنڈ بھروا کے راضی تھیندا ہئی، میڈے کیستے دھن اے اج دا ڈنہہ
جو بابو دی جان چھٹی اے، تے اوندی آتما پر لوک سدھانڑیں اے۔ تو اڈی وی بلی بہوں
بہوں کرو پاسے جو تاں اے مہا کم کڑائے او۔“

”لالہ۔ توں ساڈے نال کیتا تاں دوکھا ہے۔ جو ساڈے ہتھوں اے کم کروا سئیے
ای۔ نال ساڈا موتی وی بگیا۔ جو او ڈیکھن دے بہانے اندر گھن گے، ول ائے تاں بابو
تو اڈا آپڑیں ہتھیا کر چکيا ہئی۔“

لالے نے ہتھ چا جوڑے۔ ”اے ڈیکھو، میکوں ما پھمی ڈے ڈیو۔ ہی گالھ اے

ھے، چوتوا ڈاموتی وی کنھائیں میں گیا۔“

”او کینویں۔“ ڈوہاں نے پکے ویلے آکھیا۔

”اے ڈیکھو۔ موتی تو اڈامیڈے کول امان پئے۔“ اوں نے موتی بک ہی ڈبی

وچوں کڈھ کے سارنگ کوں ڈکھایا۔ ”ڈیکھو۔ ایہوھے کوئے ناں۔“

سارنگ نے نبھاتے ڈٹھا۔ موتی اوہوہی۔ بک پاسوں بیڑی تے بک پاسوں

دریا۔ انھاں نے سمجھ گد اجواوں ویلے لالے نے نقلی موتی ڈتاہی۔

”پتہ میں جو اے موتی بڑیندے یا تریندے۔“ سارنگ نے آپڑیں آپ ءچ

دلیل کیتی۔

”ہن تساں چلو۔ ہن میں تو اکوں اصلی و پاڑی کول گھن وینداں۔“

”او کون اے۔ لالہ۔؟“

”اوبا۔ تو اڈی فیضاں۔ گانوں آلی۔“ تو اڈی دالفظ سانول کوں بہوں برالکیا۔

فیضاں آلے پاسے ویندے ہونیں سانول تے سارنگ نے صلاح کیتی جو ارج جیہڑھا کجھ

تھے، ایندا کہیں بے کوں پتہ نہ لگے۔ لالے کوں وی ایہا گالھ اکھونے، لالے نے آکھیا۔

”پڑوا ای نہ کڑو۔ تساں میڈادل خوش کیتے وے، میڈاہاں ٹھاڑے وے، میں ای تو اڈاہاں

ٹھریاں۔“

لالہ اینویں بگداہی جو پیو دے مرن تے بہوں خوش ھے۔ ”اے ڈوساڑنگ

کھان۔ بابودی مرتیو تھی گئی ہئی تاں۔؟ چنگی طرحاں ڈٹھاہا وے۔؟“

”ہا۔ لالہ۔ پیو تیڈے نے ساڈے سامنھریں جیو ہتھیا کیتی اے، تے ساڈے

سامنھریں دم ڈتے سی۔“

”چلو۔ چنگی۔“ اوں نے آکھیا۔ ”اے بھگوان، اے بھگوان، کڑپا کڑیں،

کڑپا تڑپیں۔۔۔ پیو دی مریجو تے خوشی منانوں والا کروڑی مل اوں راتے دے گذرن تو
 پہلے پہلے کہیں ہتھیا کاروی ہتھیا دانشانہ بن گیا ہئی، سانول نے وچار کیتا۔ ”کہیں کہیں ویلے
 قدرت کیا کر شے ڈکھیدی اے!“

”آنواں پیاسیں۔“ سانول کوں اوازائی۔

”کون ایں۔“ سانول نے نندرالی اواز چ پچھیا۔

”میں آن سنیں ویلی خدا بخش۔“ خدا بخش سر اتھ دی کونٹھڑی دے پو ہے، چ

کھڑوتا ہئی۔

سانول کوں اگھلا آ گیا ہئی۔ ”آ لنگھ آ۔ خدا بخش۔ کینویں ایں۔“

”وڈی مٹی نے بھیجے۔ کوئی کم کار ہووے تاں ڈساؤ۔“

”کوئی کم کار کوئے نیں ویلی خدا بخش۔“

”آ کھوتاں پیر گھٹاں چاء۔ کوئی مٹھ مردڑا کراں چا۔“

سانول پیر گھٹوانوں تے مردڑے ڈوانوں داعادی اصلوں نہ ہئی، پراج بہوں

تھک گیا ہئی، آ کھنیں۔ ”چل آ۔ گھٹ چا ذرا۔“ ویلی خدا بخش دے مردڑیاں نے سانول

کوں ایہہ جینیں اسنیں ڈتی جو فجر تیں گھوک ستار یہا۔

۹

ملٹ

اورات سانول نے سرانھ وچ گذاری، اگلی فجر اوں نے آپنے ڈوسونے دیاں

انگوٹھیاں کھڑے کھڑے کراڑ صراف دے ہتھ وچ ڈتیاں تے پیسے اندر آلے کھیسے وچ رکھ

گڈے تے اوسارا ڈینہہ اونیں شھر دی سیر کرن وچ گذاریا، اے اوہو شھر ہئی، اوندے

خواباں تے دوسیاں داشھر، اوہے بزار، اوہے محل ماڑیاں، اوہے در دروازے تے

حویلیاں تے مہیاں،۔ شام تھینوٹ توں ذرا پہلے او فیضاں دی حویلی وچ ونج بہو نیچیا۔ عجیب
گالھ ہئی جو فیضاں دی بجائے اگوں وسو موجود ہئی، استاد صاحبان وی کتھانیں نظر نہ آندے
ہن، سانول ہک ڈوپل اجھک کے کھڑا رہیا، وسو اپنے وال ٹھیک پئی کریندی ہئی،۔ آؤ
آؤ۔ لنگھ آؤ۔ او نہیں خوش اخلاقی نال آکھیا۔ سانول نے ان اُن ڈٹھا۔ یا سفید چانڑیاں دا
فرش ہئی تے یا ہک رنگین پیڑھا ہئی جیندے تے وسو بیٹھی ہئی۔ سانول ذرا وتھی ڈے کے
چانڑیاں تے بہ گیا۔ وسو نے وال پدھ کے ہک خاص ادانال آکھیا۔ ’گانوں منڈن آئے
وے! لہجے وچ سوال توں زیادہ تصدیق دا اندازہ ہئی۔ سانول نے انکار نال سر ہلایا۔

’’ول اماں کوں ملن آئے ہو سو۔‘‘ چہرے تے ذرا جی ناراضگی ہئی۔

’’انہاں کوں وی مل گھنوں۔‘‘ سانول نے بچھا توڑیاں لہجے وچ آکھیا۔

اینویں بگداہی جیویں حویلی وچ بیا کوئی کوئی، سارے پاسے پُپ دی پُپ مچی پئی
ہئی، وسو اچانک ہولے ہولے گانوں لگ گئی، اوندی سُرلی اواز تے جوانی داروپ ڈوہیں
چلدے ہوئے جادو ہن، تے سانول نے انہاں ڈوہاں جادو آں کوں پوری طرحاں چلن
ڈٹا۔

پتہ نہیں کیڑھے ویلے سانول نے آپڑیاں اندر لے کھیسے وچوں پیسے کڈھ کے وسو
دے اگوں ڈھیر کر ڈتے۔ وسو کافی دیر تیں پیساں روپیاں کوں ڈیدھی رہی، ول انہاں کوں
آپٹے کولوں ذرا جیاں پرے کر کے آکھن لگی۔ ’اے تاں میکوں کیوں ڈیندے وے، اے
ڈیوڑیاں ای ہن تاں اماں کوں ڈیو، میں ہیں کیسے اہج بجرے تے نیں بیٹھی جو اماں ڈوگا لھیں
کوں ملانہ ڈیوے،۔ اے پیسے۔۔۔ کل اساں گواہی ڈینوں ای ونجڑیاں تاں!‘

سانول نے ذرا جیاں اُجھلکے آکھیا۔ ’ہا۔ میں تہا کوں یاد ڈوانوٹ آیاں! اے ہی
گالھ اے جو میڈی کوشت ہوسی جو تو اڈی گواہی نہ تھیوے، پر ایندے کیسے ضروری ہے جو اہج
تے کل جو کجھ میں تو اکوں آکھاں تاں اونویں کیسے ونجائے۔‘

”میں اماں کو آکھ ڈیاں تو اڈی اے گالھ،۔ اونویں تساں بے چنتے راہوں،
جینویں آکھو اونویں کریسوں۔“ اے گالھ و سونے پہوں ناز نزاکت نال آکھی، دل آکھن
جگی۔ ”تساں ول آسوتاں۔؟“
”دل آتواں میں؟“ سانول نے پچھیا۔

”دل آکھے تاں کیوں نہ آؤ۔“ سانول نے اوں کوں ہک واری نظر بھر کے ڈٹھا،
اونداروپ نندن دانہ ہئی، سرخ سفید رنگ تے ہلکی جیس سنہری جھال، کالی تے ذرا جنیں شرتی
رنگ دی بدامی اکھ تے لمبے کالے وال،۔ سانول کوں اوندے اکھیں وچ گہرائی دے نال
نال ہک منت کریندی چپ وی نظر آئی۔ انھاں اکھیں نے، تے ایں مدھم مسکان نے کنیاں
دے راہ بھلوائے ہوسن، سانول ایہو جیہاں دلیلاں کریندا اتھوں نکلیا۔ اج اوں نے تھوڑی
دیر کیتے سارنگ دے گھرائی و نچواں ہئی۔

”جینویں توں ساڈے نال بھلا کریندا پیس پتر، اے تاں ساڈے خواب خیال،
بچ نہ ہئی۔ تے جو سارنگ پاروں ساڈے نال بٹی پٹی ہے، او وی اسادے من چت وچ
کوئے ناں ہئی۔“ صاحبان دی ماں جان بی بی نے اونویں اپنے بوچھن دے ادھے پردے
دی اوٹ وچوں گالھ کیتی،۔ جینویں اوندی عادت ہئی۔

”کوئی گالھ نہیں مسی صیب۔ اے ویلا کہیں تے وی آسگدے، باقی اللہ کرم

کرے۔“

”آمین، آمین۔“ جان بی بی نے دُعادی طرحاں ہتھ چاکے آمین آمین کیتی۔

صاحبان گھر دے کہیں پئے حصے وچ کم کار وچ ردھی ہوئی ہئی، بگانے بندے کوں
گھر سڈ کے بلھاوٹ وچ پچھوتاں انہاں کیتے مرد و نچن دا مقام ہئی،۔ پر مرتا کیا نہ کرتا۔ کیا کرن
ہا، جو اگوں پچھوں سوائے سارنگ دے انہاں داہی کوئی ناں جے ہن وی سہی تاں ایں لائق
نہ ہن جو انھاں دی منت چاٹون ہا۔ تے سارنگ شو دا ڈھکا کھڑا ہئی، خون دا مقدمہ کوئی مخول

نیں ہوندا، کہیں کہیں ویلے خود سانول کوں وی شک پوٹ لگ گیا ہئی، جو ہوسکدے، جو سارنگ نے اوں جیہاڑے اوندے توں الگ تھیون دے بعد ولد اونچ کے تے کروڑی مل کوں مار گھتیا ہووے۔ پر سارنگ، کروڑی مل کوں کیوں مارے ہا،۔ سارنگ کوں کراڑ صرف کوں مار کے کیا مل سکد اھئی۔؟ موتی؟ پر، دل وی کیا پتہ۔ وڈیاں اکھیں خدا دیاں ہن، پیا کہیں کوں کیا خبر۔“

صاحبان نیڑے آنوٹ توں کافی اچھکدی پئی ہئی۔ پر دل ناں جان جو اوں نے کھڑیں پیریں سینویاں داخلوا چا بنایا ہئی، نال ای مٹھیاں روٹیاں تے تھجے، چنجیری پا کے چنگیر، چرکھ کے گھن آئی۔ ما کوں ڈے کے آکھیس، ”اماں انہاں کوں ڈیو۔“

سانول حیران ہئی، جو اے نینگر ایڈی کھل کے کیوں اوندے سامنھڑیں آندی پئی ہئی۔ بعض ویلے اینویں تھیندے، سانول نے دلیل کیتی، جو بندے تے اوکھی آن بنے، تاں بندے دے اندروں ہک بیا بندہ نکل تے بہر آکھڑوندے،۔ اے کیا تکلیف کیتے اے چا تاں۔ سانول نے بے بھلوئیں طریقے نال صاحبان کوں ڈیکھ کے آکھیا۔ ’کوئی گالھہ نیں پتر،۔ توں ای ساڈا آپڑاں بال ایں،۔ اسان تاں آکھسوں، ہن سرانواں وچ زلن دی لوڑ نیں، اپندے پوہشتی نے کہیں زمانے مردانہ پاسا الگ بنڑوایا ہئی، کڈن دا بند پئے، بے چنگی جانڑوتاں تاں اتھائیں آونجو۔“

”بے آنوڑاں پیا تاں میں آدیاں، پر ہک شرط ہوسی، تو اکوں کرایہ گھنڑاں

پوسی۔“

”اے کیا گالھہ کیتی ہئی پتر۔ توں ساڈے کیتے پتہ نیں کیا کجھ کیتی کھڑوتیں، تے اسان تیڈے کولوں کرایہ گھنڑوں۔!! اے گالھہ دل نہ پئے کرائے۔“ تھوڑی دیر کیتے سارے چپ تھی گئے۔

سانول نے ڈو چمپے سینویاں دے زردے دے کھادے، تے سکے میوے وچوں

دراہدے ڈووانے چاکے ہتھ چا چھلیا۔ جان بی بی نے بہوں بیس بیس کیتی، پر سانول نے ولدے داوانہ ڈتا۔ ذرا جیاں منہ پکا کر کے آکھن لگا۔ ”اے گلہیں بعد وچ ڈکھیں۔ حالی تاں میکوں ہک کراڑ وپاری نے منڈی، چچ ہک صاف ستھرا جیاں چبارہ خالی کراڈتے، اونویں میں اچ دی تے آندی رات وی سراں وچ گذریاں، تے ول چبارے تے آنون دا سچساں۔ اگوں اللہ کوں جو منظور۔“

”ہا۔ جو اللہ کوں منظور۔ باقی اساں تاں آدھے ہیں، ہک پار دے بندے نے اساڈی بیڑی بوڑی ہئی، تے بیا پار دا بندہ متاں تراوے چا!“ سانول پچھناں تاں چاہندا ہئی جو اوکون ہئی پار دا بندہ جنیس تو اڈی بیڑی بوڑی، پر سُن او موکل بیا گھندا ہئی، گلہ کوں لمبا کر کے کھڑا رہون کئی چنگی گلہ نہ ہئی۔

رخصت تھیندی ہونیں اول نے اکھ چاکے سامنے ڈٹھا تاں ہک پارھی وچ ہک مکھڑا چمکدا پیا ہئی، جینویں کوئی تصویر جڑی کھڑی ہووے، اوکوں یاد آیا۔ اے او ہا تصویر تاں ہے، جیرھی میکوں خواباں تے وسوسیاں، چچ نظر آندی ہے، ہک پل کیتے اوں نے وسو دا چہرہ یاد کرن دی کوشش کیتی، تے اوکوں ایں چہرے نال ملا کے ڈیکھن دی وی کوشش کیتی، اے وسو دی شکل نہ بھی، پر۔ ایہو چہرہ ہئی، جیرھا اوکوں خواباں تے خیالاں، چچ نظر آندا ہئی، پر اے کیا۔ اے ڈوجھی نینگر کون اے؟ متھے تے بندی تے کردتے شلو کے آلی؟ ہتھاں وچ پھل، تے ہوٹھاں تے مسکان۔!؟ اے کون صاحبان دے نال ان کھڑوتی ہے۔!“

پرائی ویورے دی حالی جا کوائے نہ ہئی۔ اے سب کچھ اوں نے پل دی پل ڈٹھا دی سہی تے سوچیا دی سہی۔

منڈی دی رات

کنزک، دھانج، گڑ، مرچیاں، دالیں تے ڈوھیاں جنساں دی رلی ملی ہواز پرے کولوں ڈسا ڈیندی ہے جو اے منڈی ہے۔ رات دا پہلا پہر ملدا اپنے۔ منڈی کولوں، جیندے زیادہ تر وپاری کراڑھن، بند تھے ہونیں کافی دیر تھی چکی ہے۔ ہنی وانے تے وپاری گھراں کولوں ونج چکن۔ ول وی کوئی نہ کوئی آڑھت گھلی نظر آندی پئی ہے۔ لاگ ومانی کراڑگڈیاں تے لوٹکیاں چا کے ان اُن آندے ویندے نظر دے پئے ہن، آس پاس دی ہر شے کروٹھی ہئی، تے ہک مسلمان کولوں پریشان کرن کیے کافی ہئی،۔ پر سانول کافی بہادر ہئی، تے آپنے ایں وپاری تے بہوں اتار کریندا ہئی، اے بی گالھ اے جو او پہلی واری ملے ہن۔ منڈی دی ہک خالی چنڈھ ءچ، ہک بندھتی دے پھٹے دے سامنے۔ ڈوہیں موڑھیاں تے بیٹھے ہن۔ موڑھے تے بلا نہوں کہیں کراڑ دی طرفوں۔ بہوں وڈی خاطر داری ہے۔ ”او بھئی جی، موڑے تے باہو، جل پیو۔“ اے انہاں دی طرفوں آدھر بھا (خاطر داری) دا انت ہے۔ جمن داس، سانول دا وپاری چھوٹا کرڈکا حقہ پیندا تے کھنگدا بیٹھا ہئی۔ اے چھوڑا حقہ دا پھل ہوندا ہئی،۔ پتلا جیاں، اوندے ءچ تماکوں تے بھارکھ کے، ڈو جھے پاسوں کپڑے دی تھکڑی دامنہ بٹا کے کش لایا ویندا ہئی۔ جمن داس واری واری حقہ دی پیندا ہئی، کھنگدا وی ہئی، تے دل ہولے ہولے ایں طرحاں گالھ کریندا ہئی جو ڈو قدم پڑہاں کھڑوون آ لے کولوں وی سمجھ نہ آوے۔ گالھ سارنگ دے پیو بہادر خان دے بارے وچ تھیندی پئی ہئی، لالہ جمن داس اوکوں ڈسیندا پیا ہئی جو بہادر خان کینویں وپار دے گھائیاں داہاں کولوں لالا کے مرستا۔ [

”ول۔؟“ سانول نے پچھیا، اوکوں بگدا پیا ہئی جو کراڑ اوکوں کوئی گالھ

ڈسانوڑاں چاہندے تے نیں وی ڈسانوڑاں چاہندا۔ ”ول ایہو تھیا بلی، جو اساں اوکوں

مت زیندے ہاے جو کھان صبا، و پار کرن تو اڈا کم کوئے نیں،۔ اے لالیاں داکم اے۔
 موٹلیاں داکم نیں۔ پر اومینید انہ ہئی، او آدھا ہئی جو گھوڑیاں دے و پار کول میں اُنھاں کولوں
 زیادہ چاڑناں جنھاں دا پیو ڈاڈے داکم ہے۔ او جمند * گھندا ہئی تے جمنداں دی کھاتر
 کھدمت کر کے چنگے مل وچیندا ہئی۔ بھانول خاں ناں دے بندے نال اوند پرانواں و پار
 ہئی۔ اونویں بھگوان دی کڑ پانال و پار چل پیا ہس، کابل قندھار دے و پار ی ایندے کول
 مال گھن کے آندے ہن، تے اے اگوں دتیں گھن ویندا ہئی، چنگا بندا ہئی بلی،۔۔۔۔۔“

”ول۔ لالہ جی، ول کیا تھیا۔“

”تھیا ایہو بلی، جو ہک دفعہ دلی ونج کے سودے ء چ گھانا آ گئیںس۔ دلی دے

و پاڑی نے مال کھڑا کے پیسہ نہ ڈتا۔“

”او کیوں لالہ جی۔“

”اول نے آکھیا جو پچھلے سودے ء چ جیڑھا گھانا تھیا ہئی تاں، اے اوندی جاتے

آ گیا۔“

”ول؟“

”ول۔ اول نے بہادر خان کول آکھیا جو روپیہ بیا گھن آ، تے مال بیا گھن ونج۔

بہادر خان نے پہلے ای ذال دے گا ہنڑیں۔ گانھڑیں رکھ کے پیسہ ڈتا ہئی،۔ اوندے کولوں

و پار کول بڈ دانہ ڈٹھا گیا۔ اول نے ہن اپنی ماڑی گانھڑیں رکھ کے پیسہ بھانول کھاں کوڈتا،

بھانول کھان مال گھن گیا۔ تے ول نہ ولیا،۔ پتہ نیں دلی دا و پار ی ولد ا ادھر ماتھی گیا،۔ پتہ

نیں،۔ راہ وچ لٹیا گیا یا او خود بے دھر ماں تھی کے پیسہ پچا گیا،۔ بہادر خان ڈو واری اوندے

پچھوں دلی تک گیا۔ دلی دے و پار ی نے کوئی ڈوال نہ ڈتا۔ بلکہ آکھیںس جو بھج ونج ناں تاں

ڈھکوا کھڑیاں ای۔ بہادر خان ایہا گالھ ہاں کول لا کے مرستا۔ بھانول خاں دا اج تک

کہیں کول پتہ نیں جو کن گیا۔“

* جمند: جھگے ہوئے گھوڑے کو کہتے ہیں جسے خدمت خاطر کر کے دوبارہ تیار کیا جاتا تھا۔

اے کہانی سن کے سانول چپ دا چپ رہ گیا۔ او آکھنا چاہندا هنى جو ميڈاپو ہنى مان نہ هنى۔ اوتاں آپ ہىں چوڑھے وچ چڑھد امویا جو ميڈے ہتھوں کيا تھى گئے۔ پرا دچپ رہيا۔ گالھ کھولن دا موقع نہ هنى، ويھا ہوں قلیل هنى۔ پرا دوکوں اے سمجھ آگئی ہنى جو آنون والے ڈیہاں وچ اوں نے کيا کرنے۔

”بلى، حالى ميں تیکوں، تاں بلى نرا اثر گى مانف کریں۔ ميڈى جاتى آلياں کوں تيڈے مشلمان ہونون دا پتہ کئے نیں، کروڑى مل دا خون تھى گئے، آدھن ہک مشلا پکڑيا کھرے، تے بے دا کھونج لیندے بين۔ مشلياں کيتے کھترہ تاں هے ناں بلى۔“
سانول کوں پہلى وارى لکيا، جو اوند او جو دخطرے، وچ تھى سگدے۔

”پر ڈرناں بلى، ڈرناں۔ ميڈے مزان کوں۔ کوئى کجھ آکھ نیں سگدا۔۔۔ ژام ژام ژام۔۔۔ ڈشو، کروڑى مل دا خون کر گھتے نیں۔ ژام ژام ژام۔“ حقے داکش، ول لبى کنگ۔۔۔

”شيا نڑىں آکھ گين بلى۔ اتم کھيتى، نچ و پاڑ، بٹھ چاکڑى چو کڑے گنواڑ۔۔۔ اتم کھيتى، اتم کھيتى۔“

اچانک سانول کوں خيال آيا جو اوں نے فجر کوں کيا کجھ کرنے۔ ول اوں نے سوچيا،۔۔۔ بے ميں هُن اُتھوں دينداں تاں جن سمجھسى جو ميں کراڑاں دے ڈر کوں بھچدا پياں۔

اوکانى دير تک اندردى ہاں ناں وچ پھسار ہيا،۔

”اے جو چاہے سمجھ پيا،۔ ميں کل کيتے ہوں کجھ کرنے۔“ اوں نے سوچيا

”لالہ جن داس۔“ اوں نے کراڑ و پارى کوں آکھيا۔ ”نراض نہ تھيوں، انج دى

رات ميں ہوں کجھ کرنے،۔۔۔ بے دلیم تاں ولدا اتھائىں ان راہساں، کنجى ميکوں ڈے

چا۔“ اصل وچ کراڑ و پارى جن داس نے اوکوں رات رہن کيتے ہک چھوٹے چيس پچارے

دی کنجی ڈتی ہوئی ہئی،۔

”ہا۔ہا۔ کیوں، نہیں، کیوں نہیں۔ بئی۔ اے گھنو، اے کنجی۔“

”پتہ نہیں، اے کراڑ میکوں رات کوں مروا ای نہ گھتے۔“ سانول نے دلیل کیٹی،

”پر میکوں ان تے آنون دی ویلھ کتھوں ملٹی ہے۔ جے ویلھ مل ای ونچے تاں سرانھ دی

کوٹھڑی جو کھڑوتی ہے۔“

۱۱

کچاہری دے بوھے تے ترے ڈولے

اگلی فجر سانول نے ترے ڈولے کچاہری دے بوھے تے ان لہوائے۔ کچہری

دے اہکاراں تے ڈوجھے مقدمے واراں ءج ذرا جنیں ہلچل هئی جو ڈولے کیندے هن تے

کون گھن آئے۔ ایس وقت سانول ای سارنگ دے مقدمے دی پیروی کریندا پیا هئی۔ اصل

گالھ اے هئی جو ایسہو جنیں ترے ڈولے بے وی کچہری کولوں ذرا پرے باغ دی کندھی تلے

لتھے ہوئے هن۔ تے اوند آ پٹا گھوڑا وی تیار هئی جیندی رکھوالی بیلی خدا بخش کریندا پیا هئی،

جیز دے ویلے حاکم نے گواہ طلبین تاں سارنگ نے آکھیا۔ ”مہراج، میں ہک گالھ نیڑے تھی

تے آکھراں چاہنداں۔“

”کوئی کھاس گالھ اے بئی۔؟“ دیوان دے پیشکار تے خاص اتباری

بندے، حکم چند مضر نے تقریباً مداخلت کر کے آکھیا۔

”جیاسیں۔“ سانول نے ذرا جنیں جھک نوائی نال آکھیا۔ ”گالھ خاص ہے،

تے مقدمے دے گواہاں دی طرفوں ہے، تے ہناں نے میکوں آکھے جو میں اے گالھ خاص

دیوان صیب کوں ای ڈہانواں۔“ حکم چند مضر نے دیوان کوں ڈٹھا۔

”ٹھیک ہے۔“ دیوان نے ذرا سوچ کے آکھیا۔ ”کوئی گالھ نہیں بئی۔ اوڑھے

تھی کے گالھ کڑ،۔“ ہیں دیروچ دیوان دے ڈواہکاراں نے حکم چند مضر دے اشارے تے

اوں دے کھیے وغیرہ وی ذرا ٹٹول کے ڈکھ گدے۔ سانول دیوان دے نرک چلا گیا تے
اصلوں اوندے کن وچ آکھیں۔ ”مہراج، فیضان گوانن تے اوندی دھی دستو بہر ڈولی وچ
آیاں پٹھن۔“

”ؤل۔ اٹھاں کیوں نیں پیش تھینیاں۔؟“ دیوان نے ذرا کاوڑ نال ٹوک کے
آکھیا۔

”مہراج، او آدھن، ساکوں تاں کڈاھیں نواباں نے ای کچاھری نہ سڈوایا
ہئی۔ آج اسماں۔۔۔ (مہراج نراض نہ تھیو اے او اینویں پیاں آدھن جو)۔۔۔ آج اسماں
ایں لالے دی کچاھری کینویں وچ چڑھوں۔“

دیوان دے متھے تے تریری پے گئی۔ حکم چند مصر اگوں وڈھن لگا، دیوان نے
اوکوں ہتھ دے اشارے نال منھاں کر ڈتا۔

”اچھا۔ بیا۔ بلی۔“ دیوان نے کجھ سوچ کے پچھیا۔ دیوان مہربان لگدا پیا ہئی،
تے اوندے اہلکار وی اے گالھ جانڈ دے کھرے ہن۔

”ہئی گالھ مہراج اے ہے جو جے کراو کچاھری وچ آیاں ای سہی تاں اُنہاں
نے برقعے پاتے ہو سن تے او منہ توں برقعہ نہ لہیں، کہیں کوں کیا پتہ لکسی جو اے کون ہن۔“
سانول دی اے دلیل اینویں لگدا ہئی جو دیوان دے عقل لگی ہے۔ پر حالی وی دیوان نے کجھ
نہ آکھیا۔

”تے ہک اخیر لی گالھ ہئی وی ہے مہراج۔“ سانول نے ذرا اچھک کے آکھیا۔
”او کیا ہے بلی۔ جلتی کر۔ ڈسا۔“

”مہراج میکوں نظر دے جو تو اوڈی جاتی دے لوک اج کچاھری وچ بہوں
ہن۔“

”ؤل۔؟“

”مہراج جے او اندر آئیاں تاں تھی سبکدے اُنہاں تے کوئی حملہ کر ڈیوے تے
تواڈی جاتی تے مسلماناں دا فساد تھی پووے۔“

”ول۔ کیا آدھیں بلی۔ کیا کڑوں۔؟“

”مہراج۔ تاں ذرا کچاھری دی ڈیڈھی تیں ونج کے اُنہاں دے بیان گھن

گھنو۔“

”بلی۔ اینویں تھیندا تاں نیں۔“ ول دیوان نے کجھ سوچ کے آکھیا۔ ”چلو۔ ذرا

جمبھ ونجو۔ میں کم کارمکا گھناں۔“

”مہراج، ایندے کولوں اے کچھو۔“ حکم چند مصر نے دیوان کولں آکھیا۔ ”جو

اے وی تاں کروڑی مل دی ہتھیا ویلے اُتھائیں ہی، اے اُنہاں ہتھیا کرن والیاں دا بھئی

وال تاں نیں۔؟ ایں نے گھد آپ تاں ہتھیا نیں کیتی۔؟ اے جو ایڈا ودھ ودھ کے گالھیں

کڑیندا پے۔؟“

ہک پل کیتے مہراج تے سانول ڈوہیں ہک بے کولں ڈیڈھے رہ گے، دیوان دے

نظراں وچ نرمی تے مہربانی دار رنگ بہوں گوڑھا تھیندا اویندا ہی، حکم چند مصر تے ڈو جھے

اہلکاراں کولں بگدا پیا ہی جو ہووے نہ ہووے دیوان ایں نینگر کولں نوکر رکھیندے۔ اصل گالھ

اے ہی جو جڈن دا دیوان دا ڈیڈھ نہہ رات دا حاضر باش ہک سپاہی باغی تھی گیا ہی۔ (اے

سپاہی ایں ویلے کچاھری دی حوالات وچ ڈھکیا کھڑا ہی)۔ تڈن دا دیوان کولں کہیں ایہو جیں

بندے دی لوڑ ہی جیہوہا اوندی جاگھن سبگے، اہلکار چانزدے پے ہن جو دیوان، سانول کولں

ہیں نظر نال ڈیڈھا پے، اہلکاراں دا اندازہ ایڈا غلط وی نہ ہی،۔ ہیں گالھوں حکم چند نے

آپڑیں گالھ تے زیادہ زور نہ ڈیتا۔ ہن دیوان ولدا آپڑیں کم وچ رجھ گیا ہی۔ پر کاتڑیں اکھ

نال سانول کولں وی ڈیکھ گھندا ہی، سانول نے ہمت کر کے اوکولں اے وی آکھ گدا جو

سارنگ دی ماء وی بہر ڈولی وچ آئی بیٹھی ہے، جیکر سپاہی سارنگ کولں ملو اتوں کیتے اتھاں تک

گدی و بچن تاں مہراج دی بہوں وڈی مہربانی ہوئی، مہراج دے تیور ڈسیندے ہن جو اوں نے سانول دی اے گالھ وی سن گدی ہے، مہراج نے تھوڑی دیر کیتے اوندے کولوں اکھیں پھیر گدیاں تے ولدا اپڑیں کہیں کم، سچ رُجھ گیا۔ حکم چند دا وجود ایہو جیہاں نہ بنی کہ اوکوں اسانی نال نظر انداز کیتا ونجے ہا، سانول نے ہک داری اکھ بھر کے حکم چند کولوں ڈٹھا، تے اوندے دماغ وچ اوندی گالھ جیہڑھی اوں نے ہنٹریں کیتی ہئی، بجلی دی طرحاں چمک گئی، سانول کولوں اینویں لکیا جو کہیں نے اوندے پیراں تلوں زمین چھک گدی ہے۔ اخیر اوندے ٹھیر ٹھیر کے آکھیا۔ ”باقی میڈی صفائی تاں دل فیضان گوانن تے اوندی دھی ای ڈے سکیدی ہے۔ تے اوڈوہیں حاضر ہن۔“

دیوان نے چھڑی ’ہوں‘ کیتی تے سانول کولوں ہتھ نال کھڑا رہون دا اشارہ کرتے ولدا: جھاں کماں سچ رُجھ گیا، بے مقدمے دی کاروائی شروع تھی گئی، جیڑھے ویلے او دیوان نال گالھ پیا کریندا آھئی، اوندے سارے اہلکار تے منیم تے کاردار، شکریاں آلی کار اکھیں پوڑ پوڑ کے ڈیدھے پئے ہن جو اے مسلا کیا گالھ پیا کریندے۔ اُنھاں کولوں صاف لگدا پیا ہئی جو او دیوان کولوں ہتھ سچ کیتی کھڑے۔

دیوان کافی دیر رُجھیا رہیا، ایں حدتیں جو ڈوہیر تھی گئی، اچانک اوکوں جیویں کوئی دوسری ہوئی گالھ یاد آ گئی۔ گدی توں اٹھی کے سانول کولوں نال آنون دا اشارہ کیتس، تے سپاہیاں کولوں آکھیں جو سارنگ کولوں وی گھدی آؤ۔

اوں جیہاڑے دیوان نے گدی توں اٹھن توں پہلے ہک انوکھا کم کیتا۔ اوں نے سارنگ کوچھوڑن دا فیصلہ لکھ کے مسل حکم چند دے ہتھ وچ چاڈتی تے آپ مسکدا ہو یا گدی توں اٹھی کے جوالات آ لے پاسے ٹر پیا۔ ہن دوران اوں نے سپاہیاں کولوں اشارہ کیتا جو سارنگ کولوں بہر آ لے پاسے گھن ونجو، سانول تے سارنگ سپاہیاں سمیت تکھے تکھے کچھری دی ڈیڈھی توں نکلے۔۔۔ اچن ڈولیاں توڑی نیچے ہن جوٹھاٹھا دی آواز آئی جیویں گولی چلی

ہو وے۔ کچا ہری ءچ شور پے گیا۔ ہاہا کارچ گئی۔ پتہ ایہو لکیا جو دیوان کوں اوندے خاص
کہیں سپاہی نے گولی مار ڈتی ہے، اے سپاہیوالات وچ کھڑوتا ہی تے دیوان اوندے نال
چہیڈ کرن کھڑو گیا ہی جو اوں نے لکی ہوئی بندوق کڈھ کے دیوان کوں گولی مار ڈتی ہے تے
دیوان تلھیل مر گئے۔

جیہڑھے سپاہی سارنگ کوں باہر ڈولیاں دل گھن آئے (اے ڈولے اصل وچ
خالی ہن) پل دی پل کچا ہری دے اندر چلے گئے۔ ہیں دیر ءچ سانول نے اکھ جھمکن دی دیر
ءچ سارنگ کوں گھوڑے تے بلھا کے گھوڑے کوں ایڑ لئی، تے بیلی خدا بخش کوں آکھیں جو اچ
فجرتیں گھر نہ پیا وئیں، اے آکھ کے گھوڑا بھیندا انہاں ترے ڈولیاں تک آپہنچا، جہاں ءچ
دسوتے فیضاں ہن، تے ہک نشانی آلا ڈولا خالی ہی، سانول نے نشانی آ لے ڈولے ءچ
سارنگ کوں بلا ہیا، کہا راں کو اشارہ کیتا، جیہڑھے ڈولے چا کے تکھے تکھے ٹر پئے۔ کجھ دور وچ
کے سانول نے سارنگ دے ڈولے کوں فارغ کرتے سارنگ کوں اپنے پچھوں گھوڑے
تے بلھا گھدا۔ ڈوبے ڈولے فیضاں دی حویلی دی طرف روانہ کر کے آپ کہیں پاسے ایس
طرحاں روانہ تھیا جو دل نظر نہ آیا۔ حاکم دی کچھری ءچ حاکم دے قتل دا ایہو چیاں ڈرل پیا جو
کہیں کوں کوئی گالھ یاد نہ رہی جو ہنڑیں کیا پتا تھیندا ہی۔

پچھلی رات او ڈوہیں مانواں دھیاں برقتے تے چادر اں پا کے، ستاں مسیتاں
وچ ڈیوے پلیندیاں تے ستاں خنگا ہیں تے دعائیں ودیاں منگدیاں ہن، صاحبان دے
دل وچ سارنگ دے چھٹن توں علاوہ ہک بی دُعا وی نسر دی پئی ہئی، پراس دُعا کیتے اوکوں
لفظ مشکل نال پئے لبھدے ہن۔۔۔ یا اللہ۔ یا اللہ سائیں آں۔ سارنگ کوں کراڑ دی بدھ
وچوں چھڑاتے۔ تے۔۔۔!؟؟ اے کبیر دی دُعا ہی جیہڑھی لفظ نہ پکڑیندی پئی ہئی، ایندا پتہ
خود صاحبان کوں وی کوئے ناں ہئی۔

اُنہاں مانواں دھیاں دے اکھیں دروازے تے لکیاں ہویاں ہن، تے کن فجر توں کوئی چنگی کنسو گھنن دا ترلا پئے کریندے ہن، ہر کھڑکار، ہرالا، ہر کھسکار۔ اُنہاں کیجے سارنگ دے چھٹ کے آنوٹ دی نشانی تھی سبکی ہی، پرہی کوئے ناں۔ ڈیہہ چڑھدیں چڑھدیں ڈوپہر تھی گئی۔ ڈوپہر ڈھل دی ڈھل دی شام تھی گئی، پر نہ سارنگ چھٹ کے آیا، نہ سانول نے شکل اُن ڈکھائی۔ بلی خدابخش وی کتھائیں گم ہئی۔ گلھی محلے وچ شور مچا رہیا جو دیوان کوں کہیں نے مار گھتے۔

انہاں دے کناں تیں وی اے بلارا پہنچا رہیا، تے ڈوہیں مٹھیں پیٹ گھٹیندیاں ریہاں جو پتہ نیں سارنگ تے سانول نال کیا بئی۔ شیطان دے کن ڈورے، کتھائیں اے تاں نہ ہوسی جو ہناں ءچوں کہیں ہک نے۔۔۔ تو بھاں، تو بھاں۔ اللہ سائیں آں، کرم کریں ساڈے حال تے۔ رحم کریں۔

شام تیں ول ای امید ہئی جو بس ہنڑیں آویسن، پر جیڑھے ویلے شام دے بانگاں دے بعد نماشاں تھی گئی، تاں اُنہاں دے آس دیاں کندھیاں ڈھنٹ لگ گیاں،۔۔۔ عشاء دے ویلے تیں انہاں دی اے حالت تھی جو نہ جیندیاں ہن نہ مردیاں ہن۔ جیڑھے ویلے اصلوں کوئی حال نہ رہیا،۔۔۔ تاں بوہا کھڑکیا،۔۔۔ ڈیکھن تاں سارنگ اندر آگئے۔ تے ماء دے پیراں ءچ ڈھے پئے۔ ماء نے چاء کے ہاں نال لایا،۔۔۔ دُعائیں ڈتیاں،۔۔۔ صدقے واری تھی، بھین وی دعائیں دی چھانہہ وچ بھرا کوں اندر گھن آئی،۔۔۔ اچانک سارنگ نے آکھیا۔ 'اماں او باہر کھڑا ہوسی۔'

'کون۔؟' سارنگ دے چھٹ آنون دی خوشی ءچ اُنہاں کوں بیا کجھ یاد ای نہ

آندا پیا ہئی۔

'اماں۔ سانول۔ او ہوتاں چھو ا کے گھن آئے میکوں۔'

'او کوں ای اندر گھن آتاں پتر۔'

’اماں تو اکوں اے پتہ ہے اوکوں ہے؟‘ سارنگ نے ڈردیں ڈردیں آکھیا۔
’کون ہے بھلا؟‘

’اوساڈے ازلی دشمن بھانول دا پتر ہے۔‘

’ہائیں، اے کیا چا آکھئی پتر۔‘

’اماں ٹھیک آکھیم۔ سانول بھانول خاں دا پتر ہے، تے میڈا خیال ہے جوہن

اوکوں ای اے پتہ ہے جو اسوں کون ہیں،۔ تے اوندے پیو دا ساڈے بابے نال کیا معاملہ
ہئی۔‘

سارنگ دے چھٹ آنوٹ دی خوشی ہک لکھے واسطے تاں مونجھء چ بدل گئی۔ جان

بی بی جیڑھی کہ حیاتی دی ہر رمزکوں شاید جماندروں چانزدی ہئی۔ چپ کر کے آکھن لگی۔ ’پتر

سارنگ۔ اوکوں اندر سبڈ چا۔ او بھانویں جو کوئی وی ہے، ساڈے کیستے رحمت دا فرشتہ ہن کے

آئے،۔ اسوں تاں اوندے پیر دھو دھو کے پیوں تاں ول ای گھٹ اے۔‘

سانول کوں انہاں نے اپنے گھر دے مہمان خانےء چ جاڈے ڈتی۔ ہولے

ہولے ڈوہاں نے اقرار کر گھدا،۔ جو او اصل حال حقیقت چانزدن،۔ اوکوں ڈسیونے جو

اوند اپیوی ملتان آوے ہاتاں ہیں کوٹھےء چ راہندا ہئی۔

اج دی کارگزاری دا نقشہ سانول نے کیا نیت کے دل وچ جمایا ہئی، ایندا بھیت

تاں یارب چانزدا ہئی تے یا دل سانول آپ چانزدا ہوسی،۔ ظاہر اسجھ وچ ایہو کجھ آندا ہئی

جو سانول نے ترے خالی ڈولے کچا ہری دے پوہے لوہائے ہن، اے ظاہر کرن کیتے جو ڈو

ڈولیاں وچ زانے گواہ (فیضاں تے وسو) ہن، تے ترے کجھ وچ سارنگ دی ماء ہے، اوندی

نیت اے ہئی جو جیکر دیوان بہر آنوٹ من گیا تاں اوندے بہر آنوٹ تے اوکوں آکھیا ویسی جو

فیضاں تے وسو آپڑیں ڈولیاں منگواتے باغ دی کندھی تلے وچ پیٹھن جو او آدھیات ہن جو

ساکوں دیر تھی گئی ہے تے اسوں کتھائیں نواباں دے پاسے وچڑیں، جے دیوان نے ول

وی اصرار کیتا جو انھاں کوں ضرور پیش کیتا ونجے تاں انھاں دے ڈولے اتھانیں منگوا گدے
 ویسن،۔ ہیں آنون ونجن وچ ماء کوں ملوانون دے بہانے سارنگ کوں تر تیکھے ڈولے دے
 نیڑے گھن آکے اوکوں گھوڑے تے جسٹ کراکے گھوڑا بھجا کے گھن ویسی، ایندے وچ
 سانول دا حاکم دا گنا نھگار تے نسیا بھجیا بن ونجن لازمی ہئی، تے سانول نے اے وی نیت
 گدی ہئی جو سارنگ کوں پیٹ وچ گھن ونجداں پیا تاں گھن ویساں، ایتوں جو تھیسے ڈنھی
 ویسی،۔ پر قدرت نے ایہو جیہاں سبب بنڑایا جو دیوان کچا ہری دے پوہے تئی وی نہ بچ سکیا،
 تے اوندے خون دے ڈرل وچ سانول کوں موقع مل گیا جو سارنگ کوں گھوڑے تے بھجا کے
 گھن ونجے، اونداسا رڈیہنوارے گم تھیار انھون ایں پاروں ہئی جو شھر دی کہیں گھئی دسوں وچ
 رہ کے کچا ہری دے واقعے دی حال حقیقت عام لوکاں دی زبانی پتہ کیتی ونجے۔ بہر حال،
 دیوان نال جو کجھ تھیا او اوندے من چت وچ وی نہ ہئی، البتہ جو تھی گزری او سانول دی منشا
 دے عین مطابق ہئی، تے ہن اوکوں پیٹ وچ ونج لکن دی ضرورت وی نہ ہئی۔

اسپ لیلی دا قصہ

”سارنگ بھرا،۔ اوکوں ہن تاں ڈساؤ چا جو ساڈا موتی جیڑھاتوں کروڑی مل
 کوں ڈتاہا۔ کیہو جیاں ہئی۔“ صاحبان نے اندر اے سارنگ کوں ذرا چٹ نال آکھیا۔
 سارنگ نے سانول کول ونج کے اوں کوں تفصیل نال ڈسیا،۔ ”اے موتی
 ساڈے بابے بہشتی دی نشانی ہے، تے ایندی ہک کہانی وی ہے۔“
 ”کوئی خلاصہ حال ڈساؤ چا۔“ سانول نے آکھیا۔
 ”خلاصہ حال اے ہے۔“ سانول نے ٹھڈا ساہ بھر کے آکھیا۔ ”جواے مہراجہ
 رنجیت سنگھ دے ویلے دی گالھ ہے، جو مہراجے کوں ہک داری ’اسپ لیلی‘ دی خبر ملی۔“
 ”اے ’اسپ لیلی‘ کیا شے ہئی۔؟“ سانول نے ذرا بے صبری نال پچھیا۔

”اسپ لیلی“ ہک گھوڑے داناں ہئی،۔ اے مشکلی گھوڑا ہئی، خوبصورت، نازک اندام، سوار دے دل دی گالھ بکھنن والا، نکھا ایڈا جو ہوا کول ای پکھوں چھوڑیندا ہئی،۔ ایندے سز دھپ، ایندی چال، ایندی رفتار، ایندی سمجھ دے قصے ہن، تے دور دور ہن،۔ مہرا بے رنجیت سنگھ دے بارے وچ تساں وی سز یا ہوسی جو او گھوڑیاں داتے سوئوہریان زنانیاں دا متوالا ہئی،۔ ایں گھوڑے دے حال توں واقف تھیندا گیا تے ایکوں آپریں اصطل دی شان بنانوں تے تل گیا، پراس ایرانی گھوڑے دامالک ایکوں ہک پل وی اکھیں توں اوڈھرنہ تھیون ڈیندا ہئی،۔“

”اے مشکلی ہئی کیندا تے کتھاں ہئی۔؟“ سانول نے ول بے صبر اتھی کے پچھیا۔
 ”ایہو ڈسیندا پیاں۔“ سارنگ نے آکھیا۔ ”اے مشکلی پشاور داسنزی داھئی تے کہیں قبیلے دے وڈے داھئی، اوں وڈے داناں کجھ اینویں ہئی۔۔ دوست محمد، یا ول یار محمد۔ چلو اوں داناں جو وی ہئی، اسپ لیلی دا اوہو مالک ہئی تے اینویں سمجھو جو آئے ایں مشکلی گھوڑے تے عاشق ہئی۔ مہرا بے رنجیت سنگھ نے بہانے بنا بنا کے کئی وزیر کبیر پشاور دے ایں صوبے دار کول خراج اگاڑن کیتے بھیجے، جہاں نے باجگزار دی دے مطالبے دے نال نال اسپ لیلی دی طلب وی کیتی جو مہرا بے دا سخت حکم ہے جو گھوڑا فوراً اوں دی خدمت وچ پیش کیتا ونجے۔ پشاور دا او صوبے دار یار محمد اصلوں مگر گیا جو ایں نال دا گھوڑا نہ کڈاھیں میڈے کول ہئی تے نہ ہے۔ بابا سبب ڈسیندے ہن جو اے کئی سال پہلے دی گالھ ہے، مہرا بے نے پشاور تے کئی چڑھایاں کیتیاں پر اسپ لیلی دی اگلیاں نے ہوا ای نہ لگن ڈتی۔ ول آج کولوں کوئی اٹھاراں انوی سال پہلے مہرا بے نے فرانسسی جرنیل پشاور بھیجے،۔ انہاں نال بابے سنیں کول وی پشاور بھیجیا گیا،۔ اوں زمانے کجھ عرصے کیتے بابا سنیں خاص لہور دے دربار دے نال وابستہ ہن،۔ انہاں کول آکھیا گیا جو اونٹانیاں ڈیکھ کے پتہ کرن جو ”اسپ لیلی“ کتھاں ہے۔ گالھ اے ہئی جو بابا سنیں نہ صرف گھوڑیاں دے وپاری ہن بلکہ

سائیسے تے چابک سواری دا علم وی رکھیندے ہن، بعض اوقات او کہیں گلی محلے وچوں لنگدے ہوئیں ڈسا ڈیندے ہن جو فلانی حویلی وچ فلانی قسم دا گھوڑا موجود ہے۔ خیر، بابا سئیں نے ویس وٹا کے فرانسسی جرنیلاں دے نال سفر کیتا تے انہاں کولوں پہلے پشاور پہنچ کے 'اسپ لیلی' دا کھوج لائون دی کوشش کیتو تے۔ بابا سئیں سلو تری دے ویس وچ یار محمد خان دے اصطلباں تیں وچ پنچے۔ 'اسپ لیلی' دا کھوج لا کے ولدے پے ہن جو یار محمد خان دے بندیاں نے انہاں کول پکڑ کے اوں دے سامنے وچ پیش کیتا۔ اوں نے آکھیا۔ "میاں، توں جو کوئی وی ہیس ہن لکانوٹ دی لوڑ نیس، پر ہک گالھ ڈسا جو تیں گھوڑے دا پتہ نشان کیرھی طرحاں کڈھ گدے۔" بابے سئیں نے آکھیا جو میں اوں کول اوں دے ہنکار کولوں وی سچا تے، تے ہو اوچ اوں دے سینے دی ہواڑ وی سنگھی ہم۔" یار محمد خان نے آکھیا۔ "واہ بھئی واہ، گھوڑے دے مالک آساں تے اوں دا ہنکاڑ تے اوں دی خشبو سچاڑن والا توں۔ خیر، میڈے ہک ڈو گھوڑے بیمار ہن، انہاں کول ڈیکھ تے انہاں دا علاج کر، ایہو تیڈا جرمانہ۔ پر خبردار جو اسپ لیلی' دی خبر مہرا جے کول وچ ڈتو۔"

بابے سئیں نے یار محمد دے کئی گھوڑیاں دا علاج کر کے انہاں کول چرگا بھلا کیتا، خود 'اسپ لیلی' دا وی بابے سئیں کول آپ علاج کرنا پے گیا۔ بابا سئیں نے کئی اسپ نامے یاد کیتے ہوئے ہن تے گھوڑیاں دے علاج وچ کامل ہن۔ بابا سئیں آدھے ہن جو جیرڈھے ویلے میں پہلی وار 'اسپ لیلی' کول ڈٹھاتاں میں وی ہکا پکا تھی گیوم، گھوڑا ہسی کوئی پری ہسی، بہر حال یار محمد خان نے انعام وچ ایہو خاص موتی بابے سئیں کول عطا کیتا، تے ہوں ہوں ویلے ایکوں مالہاں وچ پوا کے بابے سئیں دے گل وچ گھتیس تے آکھیس۔ "بھانول خان آل، ہک تاں آج کولوں خان دا لقب وی ہسی، تے اے موتی وی ہسی، جیندے نال دا میکوں یقین ہے جو کتھائیں نہ ملیس۔ ایندا خیال کریں تے پیڑھی بہ پیڑھی ایکوں وراثت وچ ڈینویں۔" اسپ لیلی' تاں مہرا جے نے کہیں نہ کہیں طرحاں لڑ بھڑ کے یار محمد خان کولوں

گھس گدا تے لہور وچ اوں دا شاندار استقبال کیتا گیا۔ اے موتی البتہ ساڈے دانخان وچ آ گیا، ایندی ماہاں کوں اسان ریشم دی گتھلی وچ رکھیندے ریہو سے، ول پتہ نی اے موتی ماہاں کولوں کینویں وکھرا تھیا، تے اوں ماہاں دے پے موتی کن گے تے کن نہ گے، البتہ ایں دی حفاظت تھیندی رہ گئی۔ بابے بہشتی دا آکھن ہئی جو اکیوں ڈھیر ہتھ نہ لوائے، تے ہمیشہ ریشم دے کپڑے وچ رکھائے۔ ایں موتی دی سب توں وڈی گالھ اے ہئی جو جھک پاسوں ڈیکھوھاتاں دریا دے لہراں نظر آندیاں ہن، بے پاسوں ڈیکھوھاتاں بیڑی تردی نظر دی ہئی، بابا سیں آدھے ہن جو اے ہے تاں موتی داعیب، پر انہاں شکلاں نے اکیوں لاجواب بنڑاڈتے اے وی آدھے ہن جو کوئی دتی دا جوہری ان تے آنکلیا تاں ایندی قیمت لویوں، پر خیال کرائے ایندے وچکن دا کڈاھیں نہ سوچائے تے ناں اے کہیں ڈاڈھے یا بدینتے بندے کوں ڈکھائے، ڈاڈھا ہوسگدے جو کھس گھنے تے بدینتے دا ساہ اکیوں میلا کر ڈیوے۔“

سانول نے تھوڑی دیر سوچ کے آکھیا۔ ”جیہڑھے ویلے اسان اُتھوں نکلے ہیں تاں او موتی کروڑی مل دے کھیسے، چ ای ہئی، اگوں ہن خدا چا نردے جو ایں توں بعد کیندے کول گیا۔“ سانول اے قصہ سنو دین سنو دین مست تاں تھی گیا۔ پر او ندے نظراں ہک بے موتی۔ کوں وی لبھیند اپیاں ہن۔!

وَلدی فیض منزل

اج دی کارگزاری دے بعد، سانول دی ڈوجھی منزل، فیض منزل ہئی، جتھاں ایں ویلے خوشی وی ہئی۔ تے ہک عجیب جئیں خوف دی حالت وی طاری ہئی۔ ”آؤ سانول سیں آؤ۔“ فیضاں نے اج تاں جینویں سچے دل نال سانول کوں جی آیاں کوں آکھیا ہووے، ”آؤ۔ پاہو۔ اڑی۔ فلائی، سانول میاں کوں پیڑھی گھت ڈے،۔ سو۔ اڑی او

وسو۔ آ، ڈیکھاں، بھلا کون آیا بیٹھے۔“ ایں طرحاں دا جی آیاں کوں آکھن اوں گھر دی ریت دے پہوں سارا خلاف ہئی، اتھاں تاں کہیں کوں بھل کے ای نہ ڈٹھا دیندا ہئی، جے تیں او ویل نہ بھرے ہا۔

ہیں دیرء ج وسونے وی اُن کے چُپیتا سلام کیتا، تے ولدی اوڈھرتھی گئی۔

”گالھ اے ہے سانول میاں۔ ایں ویلے میڈے منہ تے سچ دے سوا کجھ نیں

آندا پیا۔ حق سچ دی گالھ اے ہے جو اساں لوک ہیں پر لے درجے دے خود غرض تے۔۔۔

طوطا چشم،۔ اساں پیسے تے چڑھدی کنی دے یار، ساڈی صاحب سلامت، ساڈا خلق

اخلاق، سارا وکاوہے، تے مُل نال پوندے۔ پر جیڑھی کجھ تساں اساڈے نال بھلائی کیتی

ہے، اوکوں اساں کڈا ہیں نہ بھل سگسوں۔“

”میں۔ فیضان بائی، کوئی ایڈا احسان تاں نیں کیتا،۔ گالھ تاں ہتھوں تساں

میڈی مٹی ہے جو میڈے یار پہلی دے حق ء سچ گواہی ڈیوٹن ٹر پے ہو،۔ باقی میکوں اصلوں

اے پتہ نہ ہا۔ جو اتھاں کیا تھیو توڑیں۔ میں کجھ بیا کرناہی۔ تے ہُن میکوں اے وی پتہ نیں

کیا کرناہی،۔ پر اے جیڑھا پھر دی دا پھیر پیا۔ اے تاں میں خواب ء ج ای نہ سوچیاہی جو

حاکم دے نال اے بنڑسی۔“

”اصل گالھ اے ہوے سانول میاں۔“ فیضان نے اوندے اگوں پاناں دی

کچھی رکھیندے ہوئیں آکھیا۔ ”اول تاں ساکوں گواہی کیتے ونبخاں نہ چاہیداہی، جے گئے

ہا سے، تے جے اساں پیش تھی پودوں ہا۔ تاں سانول صاحبا، اج اساں ولدے نہ ہا سے۔“

”اوکینویں۔“ سانول نے حیران تھی کے کچھیا۔

”بس حالی اے گالھ اتھائیں ٹھپو۔ دل گالھ کریوں۔ تے اج تساں روٹی

ساڈے گھر کھا سو۔ اتلا اشارہ ڈے ڈیندی ہاں جو اج کراڑ ساکوں مار گھتھن تے تُلے کھڑے

ہن۔“

”اویوں۔؟“ سانول نے پُچھیا۔

”انہاں دا خیال ہے جو کروڑی مل کراڑ دا خون اتاں کیتے، تے یاؤل

کروائے۔“

”اچھا“۔ سانول نے حیران تھی کے آکھیا۔

سانول کئی بہوں متقی تے پرہیزگار بندہ تاں نہ ہئی، دل وی ادکوں پل دی پل ترڈر
تھیا، جو انہاں دے گھر دی روٹی کھانواں یا نہ کھانواں۔ فیضاں نے ہک پلء چ جان گدا جو
اور کنھاں دلیلاں وچ پے گئے۔ آکھن لگی۔ ”سانول میاں، اے پوہرے دی کمائی دی روٹی
ہے، ساری رات گانویں اے، تے خون پسینہ ہک کیتے سی۔۔ وسواس نہ کرائے،۔ تے اچ
دل ساڈے گھر دی روٹی وی کھا کے ڈکھائے۔“

۱۴

کرناز ادا گھنڈ کھولے

اول جیہاڑے سانول دی بہوں خاطر داری تھی، ہر قسم دا کھانا۔ زردہ، پلاء،
بھٹنا گوشت، کوفتے، نان، خمیری، پراٹھے ہر طرحاں دے پھل، مربع، چٹڑیاں اگوں
رکھیاں گیاں، مٹیاں ءچ مٹھائیاں، پنخیریاں، سکے میوے، موجود ہن۔ رنکیل پاویاں
والے پنگ تے سراہندھی پاسوں پلھا کے سانول دے اگوں ہر شے رکھی گئی، وٹونے وی
چھبیاں، چنگیراں تے مٹھتے چاچا کے اوندے اگوں رکھے، تھوڑی تھوڑی دیر بعد پواہندھی
آلے پاسوں پٹی تے وی بہہ راہوے، ول ماء کہیں کم کیتے سڈ گھنسن تاں اٹھی ونجے۔ رہ رہ
کے ماتواں دھیاں ہک پے دے کن ءچ چپ چپ ای کر گھنسن۔ سانول نے ڈٹھا جو انہاں
کوں کوئی اندر داخل جان ضرور ہے، جیڑھا انہاں دے مونہاں تے تسلی دارنگ نیں آنوں پیا
ڈیندا، اول جیہاڑے انہاں دے گھر کجھ مردانے بندیاں دا اونج وی زیادہ ہئی، تے بہوں
ساری کھسر پھسر تھیندی پئی ہئی، پراوندے منہ تے آنون تاں کھلدا امتھا گھن کے آنون ہا۔

ظاہر ایہو تھیندا ہی جو انہاں دی ایں پریشانی دا تعلق کروڑی مل دے واقعے نال ضرور ہئی۔
 پتہ نہیں فیضاں آپنے کہیں مرنے ء سچ تارھئی، یا چاہندی ایہو کجھ پئی ہے۔
 ہو سبکدے اوسانول کوں اوندی بہادری دا تھوڑا جیہاں انعام ڈینوڑاں چاہندی ہووے، یا
 وت تھی سبکدے جو اے محض خداؤں ہووے، پر تھیا اے جو روٹی شوٹی کھاندیں پیندیں،
 پان، لاپچی تے نصری تے عطر پھلیدے بڈے گھن توں بعد۔ سانول تے دسو۔۔۔ کوٹھے ء
 چ ککھے ان تھئے۔ سانول گالھیں دا گکھوڑتاں کوئے ناں ہئی، پر موقعے تے گالھ کرن آندا
 ہاسی۔ لوکاں نے اُنھاں کوں ضرور ایں گالھ تے مبارک بادیاں بھیجیاں ہوسن، چئی
 چاڑیں تے پھلاں تے گجریاں دا انبار لگا پیاہئی، دسو اوکوں پھل چاچا کے ڈکھندی پئی
 ہے۔

”اے ڈٹھے وے۔ اے کہیں عام مالھن دا بنزیا ہو یا گجرا نیں۔“

وسو دا ہتھ تے اوندی پانھ سانول دی اکھیں دے عین سامنے مھن۔

”میندھی، تے مندھریاں، تے چھلیاں، تے کنگڑاں تے جیسلمیر دے نفیس
 چوڑے دی انہاں ہتھاں تے گستیاں کوں کیا ضرورت ہئی، انہاں کیتے تاں پھلاں دے
 ڈوڈو گجرے ای بہوں مھن۔“ سانول نے سوچیا، تے پتہ نیں کیڑھے ویلے ڈو گجرے چا کے
 وسو دے گسٹیاں (کلایاں) تے بدھیس چا۔ دسو اوکوں ڈیدھی رہئی۔ ول آکھن لگی۔ ”پھل
 تو اکوں بہوں بھاندن؟“

سانول نے جینویں ندر ء سچ آکھیا ہووے۔۔۔ ”ہا۔ بہوں بھاندن۔“

”بیا کیا کیا بھاندے تو اکوں۔؟“ وسو نے عین وقت تے او گالھ کھئی جیندا انتظار

کنیاں کوں راہندھاہئی۔

مھن سانول دے ڈیکھن دی واری ہئی۔ او بہوں دیر تک وسو کوں ڈیدھا رہیا،

اونداسنڑو ہپ نندن دانہ ہئی۔ رنگ روپ ایہو جیاں جو چٹا پڑا آدھی ہئی میں ہاں۔ تے لالی

آدھی تھی، میں ہاں۔ ہلکے شرتی رنگ دیاں اکھیں تے کالے بشیر لہے وال، کھڑی تھیوڑے
ہاتاں اینویں لگدا تھی جو سرودا بوٹا جم آئے۔

انہاں اکھیں وچ کیا ہے۔؟ سانول نے اپنے آپ توں سوال کیتا۔ انہاں اکھیں
ءچ میڈی تقدیرتاں نیں۔ سیاہی، سفیدی۔ تے گہرائی۔ اے سب رل مل کے کیا آدھن۔
سُرے دی لکیر تے لال ڈورے۔ کیا کرنا چاہندن!

اتھاں یقین دی کوئی گالھ نہ تھی، شک ای شک تھی۔ شک ای شک۔
انہاں داکم شک نال ٹردا تھی، ہر آنون والے دے دل ءچ شک پاڈینوڑاں۔
جواو او ہوئے، جیندا اتھاں عمرہاں تو انتظار تھیندا پئے۔ دل شک پاڈینوڑاں جو کوئے ناں۔
او۔ اونیں۔ او کوئی بیا ہوسی۔۔۔

”میکوں بیا کیا بھاندے؟“ سانول نے وسو دا سوال دہرایا، تے جینویں اپنے
آپ کو لوں پچھیا۔

”ہوں، بیا کیا بھاندے تو اکوں۔؟“ جینویں وسو کوں پتہ ہووے جواو نے کیا
آکھریں۔

”میکوں۔ ایہو۔ سب بھاندے۔“

ہک لاحتے کیتے ڈوہیں اپنے اندر دی دنیا ءچ چلے گئے۔
”میڈی ہک گالھ دا جواب ڈیسو۔“ وسو نے ان اُن ڈیکھ کے آکھیا۔
”جو پچھریں پچھو۔ کیوں نہ جواب ڈیساں، پر گالھ ایہو جنیں ہووے جیندا میکوں
پتہ ضرور ہووے۔“

”اوں گالھ دا پتہ تو اکوں ای ہوسی، بیا کہیں کوں نہ ہوسی۔“

”اچھا۔ او۔ ول کہو جنیں گالھ اے۔؟“

”اے ڈسو۔ میں تو اکوں چنگی لگی آں۔؟“ وسو نے او کوں چور نظراں نال

ڈیدھیں تے ول ول اکھیں جھمکنیں میں آکھیا۔

”ہوں۔“ سانول نے سوچ کے جواب ڈتا۔

”کیہو جتی۔؟“ وسو نے ولدا ہوں انداز وچ کچھیا، تے ول تیز نظراں نال

اوکوں پک ٹک ڈیدھی رہتی۔

”کیہو جتی۔؟“ سانول نے اوندے سوال کوں ولدا بھرا یا۔ ”ہوں۔!“

”اچھا۔!“ وسو کوں جینویں اطمینان تھیا ہووے۔ ”اچھا۔ اے ڈسو۔ تو اڈا گھر

کتھاں ہے؟“

”میڈا گھر۔؟“

”جیا۔ تو اڈا گھر۔؟“

”میڈا گھرتاں دریا دے پاراے۔“

”میکوں کڈا ہیں گھن ویسو آپڑیں گھر۔؟“

”تساں میڈے گھر وچ کے کیا کریسو بھلا، اوتاں پک دہاتی تے چٹکی جاء ہے،

تو اڈے جیں نفیس بندیاں دا اٹھاں کہاں کم۔؟“

”کیا پتہ۔ کم پے ای ونچے۔ تو اڈے گھر وچ بھلا کون کون راہندے۔؟“

”میڈے گھر وچ چھڑا میں راہناں۔ تے میڈی ہک بو راہندی ہے۔“

”تے تو اڈے ماء پیو۔ کتھاں ہن۔“

”اوڈو ہیں اللہ کول ہن۔“

”اوہو۔ نراض نہ تھووائے، میکوں پتہ کوئے نال ہی۔ اچھا اے ڈساؤ، اوں گھر

وچ تو اڈے توں سوا۔ کوئی بیا بندہ ای رہ سکدے۔؟“

”کیوں نہیں رہ سکدا۔ پر او بندہ ہے کون۔؟“

”ہو سکدے او بندہ میں ہونواں۔ میں وسو۔ وسائی، جیہڑھی تو اڈے سا منھڑیں

بٹھی آں۔!؟“

”اُتھاں تاں میڈا آپڑاں دل نیں لگدا۔ تاں کینویں رہ سکسو۔!“

”کیا پتہ رہ ای دنجاں۔ اے تاں تو اڈے تے ہوسی، رہسو یا نہ رہسو۔“

سانول کافی دیر چپ رہیا۔ ”دلیلاں ءچ پے گئے ہوتاں۔“ اخیر وٹونے اوکوں

طعنہ ماریا۔

سانول وی وی چپ رہیا۔ ”اچھا۔ اے تاں ڈساؤ، تاں شھر کیا کرن آندے

ہوندے وے۔!“

”میں شھر بہوں دیر دیر دے بعد آنداں۔“

”تاں وپار کریندے وے۔!“

”ہا۔ تھوڑا بہوں، ناں دھراوے دا وپار کرینداں۔“

”ول تاں شھر آنوڑاں پوندا ہوسی۔“ وٹو گالھ کوں لمبا کیتی ویندی بھی۔

”کوئے ناں۔ میڈا وپار اُتھاؤں بہہ کے تھیندا راہندے۔!“

”اج کل تاں تاں اُتھائیں ہوے۔ آپڑیں سنگتی سارنگ دے پاروں بھج دے

وڈے وے تاں۔!“

”جیا۔ اینویں سمجھ گھنو۔“

”آدھن سارنگ دی بھین ای ڈاڈھی سوہنڑی اے۔!“ اے آکھ کے وٹونے

ول اوکوں تیز تیز نظراں نال ڈٹھا۔

”ہوسی۔!“ سانول ایں گالھ تے نہ آنوڑاں چاہندا ہی۔

”تاں اوکوں ڈٹھا کوئے نیں۔!“ وٹونے بھولے منہ نال آکھیا۔ ”آدھن او

تاں گھوڑے سواری وی کریندی ہے۔ ول تاں مردانی زال تھی۔ میکوں مردانیاں زالیں

چٹلیاں نوے لگدیاں۔“

”او گھوڑے سواری ضرور کریندی ہو سی، پر او مردانی زال کوئے نہیں۔“
 ”اچھا۔ ایندا مطلب اے ہے جو تساں اوکوں ڈٹھاں تاں ضرور ہے۔!“ و تو

نے مُسک مُسک کے آکھیا۔

”چلو۔ اینویں سمجھ گھنوں۔“

”تو اکوں اوڈھیر چنگی لگدی اے یا میں۔؟ سچ ڈسائے۔!“

”ایندا جواب میڈے کول ایں ویلے کوئے نہیں۔“

”چلو۔ ایں گالھ دا تاں نہ سہی، ہک ہی گالھ دا جواب تو اکوں ضرور ڈینوڑاں

پوسی۔“

”او بنی گالھ کیہڑھی اے۔؟“ سانول نے ذرا جٹکے لہجے آکھیا۔

”ذرا سنبھل کے سزائے تے سوچ کے، پر جلتی جواب ڈوانے۔!“

”کیا۔؟“

”میکوں۔ میکوں۔ اتھوں کتھائیں گھسن ویندے وے۔؟“

”کتھان۔؟“ سانول دا خیال ہئی شھر دی کہیں جاتے، ”رات دے ایں

ویلے!“ اوں نے سوچیا۔

”جتھان تو اڈا دل آکھے جتھان تساں میکوں۔۔۔ رکھ سگو۔ حُسن میں اتھان نمی

راہنوڑاں چاہندی۔“ و سونے ول ان ان ڈٹھا۔

”بنی گالھ میں تو اکوں اے وی ڈساں۔“ اورک گئی۔ ”بنی گالھ اے وی ڈساں

جو۔ اماں نے میڈا گانون تاں و تپے،۔ پر حالی تک میڈا مل کتھائیں نیسی پاتا۔“

”اچھا۔!“ سانول کوں یقین نہ آسکد اھئی۔ ”اے کینویں بھلا؟“

”اماں آدھی ہے جیردھی شے ایڈی ان مل ہووے، اوندا مل کینویں لوتجے۔“

”تو اڈی اماں سچ آدھی ہے۔“

”اچھا۔!؟“۔ دسونے ذرا اک حیران تھی کے آکھیا۔ ”تساں دل میڈی کالھہ دا
جواب کیوں نہیں ڈتا۔؟ سانول تیں ہنٹیں آکھے تاں جو تیکوں پھل بہوں بھاندن۔ آکھن
تاں؟“

”آکھیا تاں ہم۔“ سانول نے اینویں اکھیندا اگھوگھا کھا کے آکھیا۔
”دل۔ تو کہیں پھل کون کھلانوں توں، مسلیجن توں، لتزیجن توں بچانوں تاں
نہ چاہیں۔؟“

”سوچن دی کالھہ اے۔“

”سوچ گھن سانول۔“ دسونے اوکوں تکھیاں نظراں دی مار مریندے ہوئیں
آکھیا۔ ”میں تاں سمجھاہی جو تیں جنیں جوان کیسے تاں میڈی اکھ دی شارت ای کافی ہوتی۔
تے توں جواب ڈیوں ءچ ایڈی دیر پیالیندیں۔“ اے آدھی ہوئی او اٹھی تے اپنے کھٹے
دچوں ہک دبلہ چاگھن آئی، ”اے ڈیکھ، میں کوئی ترے کپڑیاں ءچ نہیں نکلتا، اماں کولوں
لکا کے میں بہوں کجھ جوڑیا ہوئے۔ آاے ڈیکھ۔“ دبلہ کھول کے اوں نے سانول دے اگوں
چارکھیا، کنگن، کانٹے، مالھاں، ست لڑے ہار، پہنچیاں، رام جھولاں، بستیاں، پازیاں۔
چھلے مندھریاں تے سونے موتی نال بھریا ہو یا دبلہ جگمگ جگمگ کرن لگ پیا، دیوار نال لگی
ہوئی مشال (مشعل) تے سردے اتوں فانوساں ءچ بلدے ڈیویاں دی لاٹ ءچ۔ ہر
پاسے چمکارا پونوں لگ گیا۔ دسواے وی چاہندی پئی ہئی جو سانول چنگی طرحاں اوندی بڈی
کوں ڈیکھ گھنے، تے اے ڈروی ہئی جو کوئی آنہ ونجے۔ سانول نے ایس دبلے کوں ہتھ ای نہ
لایا، نہ ڈھیر دیر اوںہاں سونیا موتیاں تے اکھ لکائی۔ بلکہ رُکھے منہ نال آکھیں۔

”وتو۔“ اے نال اوہندے منہ ءچوں پہلی دفعہ نکلا اپیاہی۔ ”جے کر میں کجھ کیتا
وی سہی تاں انہاں کیسے نیں، صرف تے محض تھیلے کیسے کریساں، پر حالی میکوں کجھ سوچن
ڈے، میں ہک ڈوکم ضروری کرین۔“

”پر میڈے کول سوچن دی ویلھ کونے میں، سانول!“

”ول وی ایڈا وڈا دھرک مارن توں پہلے کجھ نہ کجھ سوچڑاں تاں چاہیدے۔“

اے گالھیں تھیندیاں پیاھن جو کوئی کھسکارن کے وسونے دبلے کول ارام نال بند کرن دی کوشش کیتی، نہ جان جو ڈپے وچوں ہک موتی نکل کے دری تے آڈٹھا۔ وسونے دبلہ اپنی جھولی ءچ چارکھیا تے موتی کول چا کے انگوٹھے تے پہلی انگل نال پکڑ کے سو جھلے آ لے پاسے کر کے ڈیکھن لگ گئی۔ مُشال تے ڈیویاں دی لاٹ ءچ صاف نظر آ گیا۔ ہک وڈے منکے کولوں ای وڈا موتی، چڑی دے انڈے کولوں ذرا اک وڈا۔ وسونے انگل تے انگوٹھے ءچ رکھ کے ذرا جیاں بھنوا یا تاں ہک پاسوں دریا دے لہراں ہن تے بے پاسوں لگدا ہئی جو بیڑی تردی پئی ہے۔ پتہ نیں سانول کول اے خیال کیوں آیا جو جو ہریاں دی نظر ءچ اے عیب ہوسی، پر دل وی ایڈا وڈا سلکھنا موتی کنیں منگیا تے کنیں لڈھا۔ ”اچھا۔“ سانول نے دلیل کیتی۔ ”تے اے موتی وسونے دے قبضے ءچ ہے۔!“

اچانک سانول نے کنگٹاں تے پہنچیاں سمیت وسودی بانھ پوری طاقت نال ایس طرحاں پکڑ لگدی جو اوندی گسنی ڈکھ گئی، تے او تقریباً چیخ پئی۔

”ہائے ہئے سانول اے کیا کیتے ای؟۔ چھوڑ میڈی بانھ۔“ سانول نے ولدا اکھ دے جھکار ءچ اوندی گسنی چھوڑ ڈتی۔ ”ڈیکھ تاں سہی،۔ اینویں ای کریندے کوئی۔“
وا بھئی دا۔“

”وسو۔“

”کیا ہے۔؟“

”اے موتی تیں کتھوں گھدے۔؟“

”اے میکوں اماں نے ڈتے۔ اماں دے کولوں تاں نواہاں دے ویلے دے ایس

کولوں وی وڈے ہیرے موتی ہن پئے۔“

”وسو۔“

”جی“

”کوڑنہ مار۔ اصل گالھ ڈسا۔“

”اصل گالھ میں اوں ویلے ڈسیاں جیڑھے ویلے توں منیڈی گالھ من دا واعدہ

کر یسیں۔“

”میں دا واعدہ کریناں۔ میں قول ڈیناں، جینویں توں آکھسیں میں اونویں

کر یساں، پر میکوں اصل گالھ ڈسیں۔ تے نال اے وی ڈسیں جو کروڑی مل کوں کنہیں

مارے۔“

”اوں جوان موئے کراڑ کوں میں تاں نیں ماریا۔“ اے آدھی آدھی وسور دونوں

لگ گئی۔

”اومویا جو میڈے ہتھیں بکس پونون لگ گیا۔ میں اوکوں دھکا جو ڈتم۔ اوکھڑے

منہ آلی کاتی تے ونج پئے۔ کاتی ہاں سچ اینویں پڑی اس جو لگدا ہئی جو ہنڑی دم چا ڈیسی،

میں اماں تے، مامے کوں سبڈے، او آئین تاں مامے نے اوکوں اٹھانوں دی کوشت کیتی ہے

تاں او اٹھی بیٹھے، مامے نے اوکوں اٹھا کے کھڑا کیتے تے ہولے ہولے ٹور کے ڈیڈھی اچ

گھن گئے، ماماں آدھے جو اوکوں میں گلھی دے دروازے والے پوڑھیاں لہا کے کھڑا کے

اندروں کوئی شے چانوں آیاں،۔ ول ونج کے ڈیدھا تاں کروڑی مل کوئے نیں، میں کجھم جو

ہولے ہولے ٹر کے لکیا گیا ہوسی، پر بعد اچ ایہو شور پئے گے جو کروڑی مل کوں کہیں نے مار

گتے، کنیاں نے آکھیا جو اوکوں نادر نے مارے تے کہیں نے آکھیا جو سارنگ نامی بندے

نے مارے۔ جیہڑا ایندے نال ساڈے گھر آیا ہئی۔“

”تے اے موتی۔؟“

”اوں موئے کوں دفعہ کر کے میں کوٹھے، سچ انی ہاں تاں اے موتی بل پلکریںدا ایسا

ہتی۔ میکوں اصلوں پتہ نہ تھی، جو اماں نے کروڑی مل دی آپس وچکیا گالھ تھتی اے، اماں نے
میکوں بعدء چ بڈ سے جواد ہوں پیسے منگد اھتی، اماں نے اے آکھ کے جو کہیں وڈے بندے
کوں ڈکھو یسوں، ایکوں امانت آپڑیں کول چارکھے اساڈا اتبار ایہو جیہاں ہے، جو کروڑی
من نے موتی ساڈے کول رکھن وچ ذرا ای اجھک نیس کیتی،۔ پر او موتی ساڈے حوالے
کر کے اینویں ٹھیر گئے جینویں کوئی بی گالھ کریندا ہو دے، اماں ذرا دیر کیتے ان اُن تھتی ہے
۔۔۔۔۔ تے اوں بلنجتے کراڑ نے میڈا ہتھ چا پکڑے۔۔۔۔۔“

اے آکھدیں ہونیں او۔ ول رونون لگ گئی۔ ”سانول میں بے قصور ہاں۔ اساڈا
قصور کوئے نیس۔، پر ہنڑیں سنڑے سے جو کراڑاں نے مرن آ لے حاکم دے پتر کوں ساڈا
ناں ای ونج آکھے۔، حالی تاں او پیو دے مردے کوں ساڑن ء چ لکھیا پیا ہوسی، کل یا پرسوں
اوں نے ساکوں طلب کر گھنڑیں۔ ہن ڈس سانول۔ میں۔ وسو۔ تیکوں آدھی پئی ہاں۔
مردانگی ڈکھاتے میکوں اتھوں کڈھ چل۔ ول۔ ڈسا۔ منیندیں۔؟ اماں تاں آدھی ہے اسوں
اج راتوں رات بھاول پور چلے ویندے ہیں، پر سواری دا بندوبست نیس پیا تھیندا۔ تے میں
بھاول پور نی ونجواں چا ہندی، سانول؟“

سانول نے اقرار ء چ سر ہلایا۔ ”چلو۔ اینویں تاں اینویں سہی۔ پر تیڈی گالھ
میں اوں ویلے منیساں جیہڑے ویلے میں اے موتی سارنگ دے ہتھ ء چ بڈے
گھنساں۔“

”پر۔ اے موتی حالی میڈے کول رانہوٹن ڈے سانول،۔ ایں میں واعدہ کرینی
آں، جو اے موتی کہیں نہ کہیں ویلے اُنھاں کول ضرور ونج پہنچسی جھاں دا اے ہے۔ پر حالی
اے میڈا اے۔“ سانول چپ رہیا۔

”سانول۔ اے میں تیکوں قسم نال آدھی ہاں جو اے موتی کڈا ہیں نہ کڈا ہیں
سانیاں کول ضرور ول ویسی۔ باقی ہن اوں گالھ تے آ۔ جیہڑا بندہ او کچھ کر سگدے جیہڑا

تیس کل کر ڈکھائے، اوکیا کچھ نہیں کر سگدا۔ ڈکھ۔ بھانویں میکوں دریا پار گھسن ونج تے
 بھانویں کابل کندھار گھسن ونج۔ میں ہن اتھاں راہندھی نھی۔ میں تاں آکھساں سانول،
 ہن تیڈا ای شھرءچ را نہوٹ تے ٹرن پھرٹ نہیں بنڑدا۔!“
 ”اوکیوں۔؟“ اخیر سانول نے چپ دا جندرہ کھولیا۔

”نواں حاکم تیکوں ای اج کل ءچ سڈ ویسی ضرور۔ تیں چہڑھا کم کیتے۔ حالی
 تاں نیں۔ ہک ڈوڈ۔ نہاں ءچ ایندا نتیجہ نکلواں ضرور اے۔“
 اے گالھ سانول دے ہاں ءچ تیردی طرحاں ونج لگی، اوکوں پہلی واری لکیا جو۔
 او بھانویں جو دلیرھے۔ آپ ای خطرے ونجھے۔

اے گالھیں تھیندیاں پیاں ہن جو فیضاں آپڑیں گر گابی ٹک ٹک کریندی ان تے
 آگئی۔ ”اڑی ہے وڑی وسو۔ بیٹھی کیوں ہیں جو کے اوندے نال۔“
 سانول ہک دم اٹھی کھڑا تھیا۔ پراٹھن توں پہلے اوں نے بے بھلوں طریقے نال
 وسو دا ہتھ گھٹیا تے آکھیس۔ ”اج رات دے پہلے پھر دے نغارے تیں۔ شاہ شمس آلی
 بوہڑ۔“

”وسو نے اینویں ظاہر کیتا جینویں اوں نے کچھ ای نہ سُنو یا۔
 ”اماں کیا تھی گے۔ اج کیوں بلیندی پئی ہیں۔“
 ہیں دیر ءچ سانول چپ کر کے اُنھاں دے گھروں کھسک گیا۔
 ”اڑی وسو۔ پتہ ہئی ساڈا چودری آیا بیٹھا ہئی، آدھے کتھائیں لگ سگدے
 ہوووتاں لگ ونجو جو کر اڑتو اڈے گھروں بھاء لانوں تے کھڑوتن۔!“
 ”ول اماں۔“

”اڑی۔ ہیں پاروں تاں آدھی ہاں جو نواب۔۔۔ دی حویلی ءچ ونج بہوں جو
 دل کراڑ کیا اوند اپو ای ہتھ نہ لاسگے۔“

”اچھا اماں۔ فجر۔ تینیں تاں ڈیکھ گھنوں۔“

اوں شام سانول کافی دیر نال اپنی رہائش آ لے پاسے اولیا۔ اوکوں اینویں لگد،
 ہئی جو کہیں ان ڈٹھی، ان گھلی ہارھی وچوں کوئی اوکوں آندا،۔۔۔ تے مراخیں تے ہر رکھ
 کے سدا ڈیدھا پئے۔ اداوں ان ڈٹھے ڈیکھن آ لے کو لوں شرمسار ہئی۔ اوکوں لکھیا جو اوڈیکھن
 آلا بہوں اُچائی تے کھڑے، تے میں اصلوں کھوء بچ ونج پیاں،۔ کیا ایہو میڈا مقدر تے جو
 میں ہک نچن گانوں آلی کوں نسا کے گھن ونجاں،۔ او میڈے اللہ سائیں، اے کیا وعدہ کر
 آیاں میں، اے کیا کر آیاں میں!؟“

”پر۔ اماں، اے کوئی ضروری تائیں۔“ صاحبان نے ہولے ہولے
 آکھیا۔ اونویں تاں ہر ماں کوں جوان دھیاں دے پر نانوں دی اُپالھ ہوندی ہے۔ پر جان بی
 بی کوں گھ زیادہ اُپالھ ہئی۔ بیوہ ذال، آس پاس سکوت دی کمی، پک رشتے دی بھیٹ اندر
 کوٹ پرنی ہوئی ہئی، تے اے قلعے رنج راہوں پاروں مغری ہوئی وی ہئی۔ ہک پتر اوند اوی
 جوان تھیندا اپیا ہئی، پر اوندے اگوان، ایہو چھیں ہن، جو جان بی بی کوں بھاندا ہئی نہ صاحبان
 کوں۔ ہک ملویر اوندی جھنگ رنج پرینج کے گئی ہوئی ہئی، اودی چنگے سوکھے گھر پرنی گئی ہئی، پر
 اوں نے کدہاں دل کے نہ ڈٹھا ہئی جو جان بی بی نال کیا گزردی پئی ہے۔ آس پاس دے
 کئی اوگ بلوانوں کیتے تیار ہن، پر انہاں کیتے خود جان بی بی دادل نہ منیندا ہئی۔

”کیا گالھ ضروری نیں پتر؟“ جان بی بی نے پاسا دلا کے آکھیا، ڈوہیں مانواں
 دھیاں رات کوں بکے پلنگ تے سمدیاں ہن، اج دی رات انھاں دی نندر سارنگ دے
 چھٹ آنوں دی خوشی وچ بیٹھ گئی ہئی، تے اورہ رہ کے حال حوال کرن لگ ویندیاں ہن۔
 ”اوہا۔ حیرتھی تساں ہنھے آکھی ہوئے۔“

”ہا۔ اچھا،۔ پر جے اوندے دل وچ اے خیال نیں تاں او دل اے سب کچھ
 کیوں پیا کریندے۔“ جان بی بی دا خیال ہئی جو سانول اپنے دل وچ کوئی فیصلہ کر چکے۔

”اماں۔ تاں ای حد کریندے وے۔ جیڑھے ویلے او دریا پار توں ساڈا سٹہ منس
کے ٹر پیا ہئی، اوں ویلے تاں اوں نے میکوں کوئے ناں ڈٹھا ہو یا ہئی، اوں ویلے او کیزھی
غرض تے ٹر پیا ہئی،۔ ڈوجھی گالھہ اے ہے...“ صاحبان گالھہ کریندیں کریندیں چپ تھی
گئی۔

”چپ کیوں تھی گئی ہیں، دل دی گالھہ دل ء چ نہ رکھ، ڈسا کیا آدھی پئی

ہانویں؟“

”اماں، تاں آپ آدھے ہوندے ہو جو دھیاں دا اے وسب نہیں جو او ہر گالھہ

واشکا کر کے کرن۔“

”چل ہن گالھہ تاں پوری کر پتر۔“

”بنی گالھہ اے ہے اماں،۔ بنی گالھہ اے ہے، جو میں کئی ایڈی حور پڑی وی نہیں

جو جیڑھا ڈیکھے میڈا ای تھی کے رہ ونجے۔“

”پتر، اینویں آپڑاں ہاں ساڈن آ لے گالھیں نہیں کرینیاں۔“

ماء دھی دیاں گالھیں تھیندیاں پیاں ہن جو پٹاخ کر کے دلاں تے کمرے دا وچلا

دروازہ کھل گیا، سارنگ نے نندر کولوں بھری ہوئی او اڑے چ آکھیا۔ ”ہن سم وی پوو، تو اڈے

حال حوال مکدے ای ہن؟“

”اچھا پتر، اچھا۔ توں سم، اسان ہن نئے ہلیندے۔“ جان بی بی نے آکھی تے

دل دل ء چ دلیل کرن لگی جو این میڈی بھولی دھی کوں کیا پتہ جو مرد دے دل دے کتی خانے

دندن!

”باقی اماں تاں ایں خیال کوں دل ء چوں کڈھ ڈیوتاں چنگا ہے، او او پرابندہ کیا

ہکھی جو اے کہہو جیس بندے ہن جو۔۔ بنی گالھہ اے وی ہے جو دنیا دے کھیل تماشے

اساڈے کولوں زیادہ سو نہڑیں ہن۔ تے اخیر لی گالھہ اے ہے جو میں کہیں نچن گانوت والی دا

پر چھانواں بٹ کے نیس رہ سکدی۔"

جان بی بی کہتے اے اخیرلی گالھ بالکل نویں ہئی تے اوکوں اصلوں سمجھ، چج نہ آسگئی۔ شاید ایس کہتے جو اے ہک صدی اگوں دی گالھ ہئی۔

۱۵

قیامت دی رات

اورات سانول کہتے قیامت دی رات ہئی،۔ باھراڈی پُچ،۔ تے اندراڈی شور،۔ شھر سارا پُچ ہئی،۔ بوہڑ آلی سرانھ تے وی چپ دی چادر تئی ہوئی ہئی۔ کتھائیں کتھائیں کتے بھونکدے ہن، تے پروں کتھاؤں اڑوڑیاں دی اواز آندی ہئی، یا ول، کہیں کہیں ویلے،۔ دوروں کتھاؤں کوئی پہرے دار ہوکا ڈیندا ہئی۔ "خبردار او۔ خبردار۔" لیکن بعضے ویلے پتر هلن تے سوئی ڈھانوں دی آواز آندا ہئی۔ پر اندر دا شور اتنا ہئی جو کجھ سمجھ نہ آندی ہئی۔ کیہڑی گالھ سنے تے کیہڑی چھوڑے۔

اوں کوں ہک پہر جتی دیر تھی گئی ہئی تے پہلے دانغارہ وچ گیا ہئی۔ ہک پہر دی دیر۔ ہک جنم دی دیر،۔ دل وی اوتکھے تکھے قدم چنیدا ہوں پاسے بھجدا اپیا ہئی۔ رات گھڑیاں گھٹی ویندی ہئی۔ ادھی رات نہ ہئی، پر لگدا اینویں ہئی جینویں ادھی رات تھی گئی ہووے۔ شھر دے دروازے بند تھنیں ہک پورا گھنٹہ (پہر دا ادھا حصہ) گذر گیا ہئی، لو باری دروازے توں دلی دروازے تک آندیاں اے اوند اڈو جھاتر تیکھا پھیرا ہئی،۔ دلی دروازے توں ہک راہ دولت دروازے دا ہئی،۔ اینویں سمجھو گھر وچنچن داراہ۔ سلامتی تے سکھ داراہ، تے ڈو جھاکچارستہ اوں بوہڑ آ لے پاسے ویندا ہئی، جتھاں اوں نے وسو کوں وچ ملنا ہئی،۔ تے اوکوں نال گھسن کے حیاتی دے نویں پنڈھ کرنے ہن۔ اوکوں یاد آیا جو اوں نے تاں گھوڑا یا گھوڑی دا بندوبست کر کے وچناں ہئی،۔ اوکوں رُدا آندا ڈیکھ کے وسو کیا سوچسی۔؟ ہن ایس وے بے

سوا بی، ابند و بست کینویں تھیوے!؟ اینویں کریبوں رات کوں شاہ نمس دے ملنگاں ہال
 رل - سم پوسوں۔! تے او بی جڑی، سنگری پنلری جوان رن، جنیں گانزھاں بدھاوی پاتا
 ہو یا بوتی، انہاں ملنگاں دے رلے کینویں رات گذریسی، - تے خود او ملنگ انہاں کوں
 چھوڑ ڈیسن لٹ پٹ نہ گھنسن۔!؟! چلو۔ حالی پہنچاں تاں سہی، - ایڈی دیر تھی گئی ہے، -
 کئی جنیں توں لنگھدیں ہونیں اوکوں کتے پئے گئے۔ کئی وار اورستہ بھل بھل گیا۔
 جھک واری کنڈیریاں، چ و نچ پیا۔ ڈھاندا پوندانے مریندا۔ آخر اوں موڑتیں آیا، جتھوں
 وڈی بوستر نظر آنون لگ ویندی تھی۔ رات اندھاری تھی، دوروں کوئی پتہ نہ لگدا تھی جو کئی
 بوستر تلے کھڑاوی ہے یا کوئے ناں، - وسونے آکھیا تھی، - او دھا بے کھا کھاتے ٹرداوی تھی،
 تے آھیں موڑ موڑ کے پوھر آ لے پاسے وی ڈیدھا تھی، - اچانک اوں کوں ہک سایہ جیاں
 بندا محسوس تھیا، - او سایہ۔ فقیر دی کوٹھڑی دے پاسے، چوں نکل کے ذرا اگاں تیں تھیا، ول او
 سایہ لحظہ اک جھک جاتے کھڑا رہیا یقینا اے وسو تھی، سرتوں گھن کے پیرتیں کالی چادر پاتی
 ہوئی تھی۔ تے لگدا تھی جو کئی گنڈھڑی وی کچھ، چ ماری ہوئی تھی۔

اوندا دل زور زور نال دھڑکن پئے گیا۔ آخر او وعدے تے پہنچ گیا تھی، مردانگی دا
 دامن بے وفائی دے دھبے کولوں بچ گیا تھی، - دیر نال سہی، او آتاں گئے۔ وسو ضرور نراض
 تھیسے، - آکھی ایڈی دیر لئی اے چاتیں سانول، پر میں اوکوں منا گھنساں، - ہن تاں ول
 اتاں رل تے جیاتی دے نویں پنڈھ کرنن، تے جو کرنے، رل کے کرنے۔ چلو اینویں
 سہی، - اوں نے سوچیا، میڈے مقدر، چ اینویں لکھیا ہوسی، - ہیا اے ہے جو وسو میکوں ضرور
 خوش رکھیسے۔

حالی وی او سایہ اُتھائیں موجود تھی، - اچانک اوں سائے وچ حرکت پیدا تھی،
 تے اوکوں اینویں لکھیا جینویں او سایہ۔۔۔۔ ہوں دے پاسے ٹر پیا ہووے۔ پر اے کیا۔ اے
 سایہ تاں کہیں بے پاسے ٹر پیا ویندے، - تے کیا ایس سائے دے اگوں کوئی ہیا سایہ وی

ہے۔ اے کیا۔؟ اے ڈوسائے ہن یاہک سایہ ہے،۔ تے بے کراے وسوھے تاں ایں
نے تاں میکوں چنگی طرحاں پہچان گداھوسی، اے کن تے ٹری ویندی ہے۔؟

شور مچاؤن، اواز ڈیون۔ داکوئی موقعہ نہ ہئی، پرول وی اوں نے زوردی ہکل
ماری۔ ”وسو۔“ ایندے بعد اوں نے کئی ہکلاں ماریاں۔ ”وسو۔ وسو۔“ اوں نے اوں
دی ٹور کولوں سچاں گداھئی جو اے وسو ای ہے،۔ پر جینویں جینویں اوھکلاں مریندا گیا،
اونویں اونویں۔ اوں۔ تے شاید اوندے اگوں بھجن والا پیا سایہ وی تکھے تکھے ٹردیں، بھجن لگ
پئے، تے ڈیڈھیس ڈیڈھیس اندھارے ءچ گم تھی گئے۔ ہن خود آپ او عین ہوں جاتے ہئی،
جتھاں اوسایہ کھڑوتاھئی، ہن کیا کرتے؟ اچانک اوں نے گھوڑی دا ہنڑکار تے اوندی
تراپڑ تراپڑ سنڑی۔ ”اوہو۔ وسوکوں کوئی گھوری تے بلھا کے بھاگے۔ انسوس، میں کیا کیتا۔
بھج بھج ای پیم تے ویلے تے ای نہ پہنٹم۔“

رات اندھاری ہئی، بوہڑ تلے ستے ہوئے فقیر تے ملنگ رہ رہ کے خوفناک
اوازے کڈھیندے ہن،۔ اوں نے سوچیا جو ذرا ان اُن بھج دھرک کے ڈیکھے،۔ ڈیکھے کیا
ہا،۔ جو گھٹا ٹوپ اندھیرا چو وھارہئی، اُتوں وڈی مصیبت اے آنازل تھئی جو پتہ نیں کتھوں۔
کتے نکل نکل کے اوندے چاروں پاسوں کھڑد کے اوکوں بھونکن لگ گئے۔ بے او کہیں پاسے
بھجن دا ترلا کرے تاں کتے اوندنا پیچھا کرن، تے پہلے توں وی زیادہ بھونکن۔ اخیر اوھک
جاتے بہہ گیا،۔ کتیاں دی بھونک کجھ گھٹ تھی گئی۔ ہن اوکوں خیال آیا،۔ جو شھر دے
دروازے بند ہن، سرائیں بند ہوسن، جیہڑھے پاسوں وینداں، ہوں پاسوں کتے میکوں گھیرا
ڈینن، کراں تا کیا کراں،۔ تڑک ڈھم ڈھم، تڑک ڈھم ڈھم تاڑاڑ ڈھم۔ نغارے آلے
نے ادھی رات دی چونک ماری، سانول پانی دے مشکیاں وچوں ہک مٹکے دے سامنے
اینویں بہہ گیا جینویں پانی پیندا پیا ہووے، ول وی کئی ملنگاں دی اکھ کھل گئی، تے اوچور چور
دا شور مچیندے اٹھی کھڑے تھے، او ای سوچے سمجھے بغیر ہک پاسے بھجن لگا تاں ملنگ تے کتے

ڈویں۔۔ اوندے پچھوں بھج پئے،۔ بھج دیں بھج دیں اچانک اگوں حک کھائی آئی تاں یا
تاں اوں نے اوندے ءچ دھرک چا ماریا، یا ول آپے گھم ونج تھیا۔ کتے ای چپ کر گئے،
تے ملنگ وی ولدے اپنی اپنی جاتے ان سٹے۔ کافی دیر تیں بڑ بڑ کریندے رہے۔
اے رات سانول نے ہوں کھائی وچ گذاری۔

هٹی کیا تے تھئی کیا؟

جہاں ڈیہاڑیاں وچ وسو حالی الو نہی چھوڑ ہی، تے اینویں سمجھو جو حالی اٹھیندی
پئی ہی،۔ فیضان وڈے گھراں دے جا گیاں تے ست واڑیاں وچ گانوٹ ونجے ہا تاں
ایکوں وی نال گھن ویندی ہی، تے موقعے موقعے تے ایکوں ای گنویندی ہی، انھاں
ڈیہاڑیاں وچ وی وسو دی اٹھان ایہو جسیں ہی جو رتاں مرد اوکوں ول ول ڈیدھے ہن،
ستواڑیاں تے جا گیاں وچ شامل عورتاں اوندے نازنخرے ڈیکھ کے ہک بے کوں آکھن ہا۔
”اے ای تھیندی پئی اے۔“ اے سن کے کوئی وڈ وڈیری آکھے ہا جو سنڑ یا نوے۔ تھیندی
پئی ہاں بے تھی نیم تاں۔ کئی گھر بگلیساں جے جی پیم تاں۔ ”وسو سچی مچی“ تھی، پئی ہی، تے
کنیاں دے گھر گلن دے ڈیہاڑے آگے ہن۔ اے وی تھی سگدا ہی جو کوئی وڈا بندہ اوکوں
”بلہا“ گھنے ہا،۔ تے فیضان دی سیت وی ایہا بگدی ہی جو اینویں تھی پو وے تاں چنگا
راہی۔ بے بے۔ اصیلاں دا خون اے۔ او حیدر باندی نال وچا کرے ہا۔ کہیں نہ کہیں
ویلے گھگر ولہا چھوڑیسی،۔ ”اڑی فیضان، بھانویں جو شریفاں دا خون اے، پیٹ تاں ول
ای ساڈاھے، جی پئی تاں اتھامیں اے، پائی تاں ہناں گھراں دا پپتس۔ تے اے جیہڑے
گھگر و توں آدھیں جو بلہا چھوڑیسی۔ اے لہہ کے وی نیں لانہدے ہوندے۔ انھاں دی
چھٹن چھٹن ساری عمرھاں کتاں وچ چھنڑ کدی راہندیھے، توں اے گالھ نہ کر۔ حیدر باندی
لہی گالھ کرن دی شوقین ہی، پر فیضان اوکوں لمبڑ نہ کرن ڈیندی ہی۔ ”اچھا بے بے، توں

ٹھیک آدھی ہوئیں۔“

شہر وچ وٹو دے طلبگاراں تے امیدواراں دی کمی نہ ہئی، ہر عمر تے ہر طبقے دے بندے فیضاں دے کتیں ستیں لگدے رانہدے ہن، تے اوساریاں کوں کوئی نہ کوئی لارائی رکھدی ہئی، ہناں امیدواراں وچ وڈی عمرھاں دے ڈوترے امیر بندے وی شامل ہن، جیہڑے دھن دولت لٹوانوں تے تیار کھڑوتے ہن، فیضاں دے ہا کرن دی دیر ہئی۔ وٹو کوں بھانویں جو خداؤں اے گلھیں چنگیاں نہ لگدیاں ہن، دل ای اوں نے اخیر ماء دنی گلھ ای منزیں ہئی،۔ جیکر اے سانول خاں بھک نہ ان تھیوے ہاتاں وٹو ماء کولوں پاہرتاں نہ ہئی۔ پر ہن ہی گلھ ہئی،۔ فیضاں نے تاں پہلی ڈنہوار وٹو دیاں اکھیں پھر دیاں ڈیکھ گدیاں ہن۔

سانول۔ بھانویں جو ویہہ اکوی سالاں دانینگر ہئی، دل ای بیٹ دا پلٹیا شینہہ لگدا ہئی،۔ اصل گلھ اے ہئی جو اوندے وچ ہک مرداں آلی شان تے سینہ تڈائی ہئی۔ خاص طور تے اوں نے ڈو چار ڈیہاڑیاں وچ جو کجھ کر ڈکھایا ہئی اوں نے وٹو کوں اندروں موہ گدا ہئی،۔ ہک دے بعد پے واقعے نے وٹو دے نظراں وچ سانول دے کردار کوں ہیرے دی طرحاں چمکا ڈتا ہئی،۔ وٹو نے ہن تیں کئی تماشے ڈیکھ گدے ہن، تے اوندی اکھ بندے کوں اندروں وی ڈیکھ گھندی ہئی،۔ اے تاں اوکوں وی صاف پتہ لگدا پیا ہئی جو سانول کول بہوں مال دولت کوائے نہ ہوسی۔ دل وی لگدا ہئی جو او وقت آنوٹ تے سر ہول ڈیسی، تے جان دی بازی لاسگی۔ بلکہ کجھ وی کرسگی۔ ایں ہیرے دی چمک دے سامنھویں باقی سب کجھ پھٹکاتے مدھم ہئی،۔ وٹو کوں اے وی پتہ ہئی جو او گھوڑے والاں دا مزمان اے تے گھوڑے والاں دی چندرورگی ہک دھی وی ہے جیندا دل ہتھ وچ کرن کیتے سانول اے سمجھو کجھ کریندا وڈا ہئی، بلکہ اینویں سمجھو جو جان دی بازی لئی وڈا ہئی، پراوں نے ساڈے کیتے وی گھٹ تاں نیں کیتی۔ وٹو آپڑیں آپ وچ دلیل کرے ہا،۔ اوندانگ ڈھنگ، رکھ

رکھا، پولٹ الاونٹ، اوندی دلیری تے عقل سمجھ کہیں وچ تھی ای نیں سبکی۔ سب توں وڈی گالھ۔ اوندا مردانہ روپ ہی جیہڑا لکھاں وچ سجا پدا ہئی۔ انھاں سبھراں گالھیں نے مل کے وٹوکوں بونتر اڈتا ہئی، اتوں کروڑی مل دے خون دامتدمہ، تے خود انھاں دا کراڑاں دے نظراں وچ مشکوک تھی و نجن۔ تے انھاں دے نظراں وچ آونجن۔ اے سب گالھیں وٹو کوں مجبور کریندے ہن جو او آپڑیں دل دے اگوں سرنوا چھوڑے۔ اوں نے سر نوادی چھوڑیا۔ پر جیہڑے ویلے سر چا کے ڈٹھاتاں اگوں اندھارا ہئی۔ 'ہیں، اے کیا تھیا۔؟ او کن گیا، اوسا نول کن گیا۔؟ میڈے نال دوکھا چاکتس میڈے نال۔؟ ایڈا وڈا دکھا۔؟' اے حیرانگی اوندے نال ہمیشاں رانہوڑیں ہئی۔

ایں اندھارے وچوں ہک اکھ نے اوکوں سجاتا، تے ہک ہتھ نے اوکوں چھک کے گھوڑی تے سٹیا تے گھوڑی ابھے آلے پاسے ہوا تھی۔ پہلے تاں پتہ نہ لگا جو او کون اے، پر شھر وچوں نکلن دے بعد او گھوڑی وی بھجینداریہا تے ہولے ہولے آپڑیں بارے وچ وی کجھ ڈسیندار بہا۔ اے شمیر خان بھرل ہئی۔ اوندی منزل راوی دی من تے بنہڑیا ہک کچا قلعہ ہئی، جیہڑا شمیر خان بھرل دا ہئی،۔ شمیر خان بھرل وٹو دی حویلی وچ ڈو ترے واری آیا ہوسی، دل ای اوں نے اندھارے وچ کھڑی وٹوکوں سجان گدا ہئی تے اوندی ہانھ پکڑ کے اوکوں آپڑیں گھوڑی تے بلھا گدا ہاسی۔ وٹوکوں اینویں لکیا جو او کہیں مضبوط قلعے وچ آگئی ہے۔ اوں رات بچھ دے کنیں کدھن توں پہلے اوراوی دی من تے بنڑے کچے قلعے وچ پہنچ گے ہن۔

راوی دی من تے کچا قلعہ

اے کچا قلعہ جیکوں اورھاں پڑھاں دے لوک کوٹ شمیر وی آدھے ہن، راوی دی من توں کوہ ڈڈھ کوہ پچھاں گھائے جنگل وچ ہک اچی جاتے ہئی، تے ہک انوکھی جیس

عمارت ہی، پاہروں سنبھیں تے اندروں آباد۔ پر آبادی وی کیا، شمیر خاں تے اوندے خاص
 خاص نوکر چاکر، جیہڑے ہر ویلے اندر نہ آسکدے ہن۔ ایں قلعے تیں پہنچن داریستہ وی
 اصلوں سوکھا کوئے نہ ہی، بلکہ رستہ تاں ہی وی کوئے نہ۔ بس شمیر خاں تے اوندے بندے
 چاندے ہن جو اتھاں تیں کینویں پہنچویں۔ شمیر خاں راوی دی من داہک ڈاڈھا بندہ ہی،
 راوی دی من دا کوہاں تک دا علاقہ اوندی سمجھوریاست ہی، تے بھانویں شکار گاہ ہی، شکاری
 وی او بہوں اچا ہی، اوندے نشانے توں چرند پرند دے نال نال بندے بشر وی پناہ منگدے
 ہن۔ اوکوں علاقے دا بہوں وڈا جھالو کھیا ویندا ہی، اوندے کول اوندے آپڑیں راکھویں
 بندے وی ہن جیہڑے مثلاً راتوں رات ملتان توں کوٹ شمیر تیں آونج سگدے ہن، رات
 رات وچ ملتان توں جھنگ تیں تے جھنگ توں ملتان تیں دا سفر بھجیوں کر سگدے ہن،
 جینویں زمین تے بھجیوں تے ہن اونویں پانڑیں وی جھگیندے ہن، تے کوہاں دے کوہ پندھ
 کر کے وی ساہ نہ چڑھدا ہن۔ انھاں توں سوا آپڑیں سرتے چوریاں کرن والے تے
 ڈھور ڈھنگر کھولن والے وی چوری دامال ہن جنگل وچ آدھیندے ہن۔ پر اوندے آپڑیں
 بندیاں دا جواب نہ ہی، انھاں دے کارگزاریاں نے کچا قلعہ سمان نال بھر ڈتا ہی، ایں حد
 تیں جو جیکر کہیں دے باغ دے کہیں بوٹے دی سنڑیند پووے ہاتے شمیر خاں اکھ دا اشارہ
 کرے ہاچا تاں اوں بوٹے کوں تھڈ کے گھن آنون ہا بھانویں جو بوٹا بندے دے قد جتی وی
 ہووے ہا۔ انھاں کیتی اے معمولی گالھ ہی۔ ایہا وجہ ہی جو شمیر خاں دا باغ وی شداد بادشاہ
 دی بہشت دا ہک نمونہ ہی۔ طرحاں طرحاں دے بوٹے، طرحاں طرحاں دے درخت،
 پھل پھلاری تے میوے، کیا ہی جو اوں باغ وچ نہ ہی، اوں قلعے دے ڈوباہر لیاں چندھاں
 تے ہک ہک کھوئی ہی،۔ اوندے بندے سارا سارا ڈیہنہ کھویاں توں بوکے بھر کے بند منہ
 والیاں نالیاں وچ سٹیندے ہن جتھوں اے پانی سارے باغ وچ پہنچدا ہی، تے باغ
 بارہاں مینے ہرا بھڑا رانہدا ہی [مالیاں داکم کرن والے نوکر باغ دی دیکھ بھال داکم ڈو

ویلے کرسکدے ہن، ہک وڈی فجر توں گھن کے سجھ ذے کنی کڈھن تیں تے بیا پیشیں توں گمن
 کے دیگر تیں، انھاں ڈو ویلیاں توں سوا قلعے وچ پکھی پر نہ مار سکدا ہئی۔ جڈن دا شمیر خاں
 نے وٹو کوں اتھاں، ایس قلعے وچ اُن پلہایا ہئی، اے پاہ بندی ہئی وی سخت تھی گئی ہئی۔ پہلے
 پہلے تاں باغ دی خوبصورتی کوں ڈیکھ کے وٹو تے سکتہ جیہاں طاری تھی گیا، ول ہولے
 ہو لے ادباغ وچ آنوٹ لگی تے اوند ادل وی لگن لگ گیا۔ چانڑیاں راتیں وچ باغ اینویں
 لگدا ہئی جینویں جادو دی نگری ہووے چن دی چٹی چانڑیاں تے پچھلی رات کوں ہوادے
 جھولے تے درختاں دی شاں شاں۔ تے نال ای تازے کھردے پھلاں دی خوشبو، ایہو
 جیں موقعیاں تے وٹو کہیں کہیں ویلے ڈروی ویندی ہئی، قلعہ تاں شمیر خاں دے وڈ کیاں دی
 نشانی ہئی، پر باغ خود اوں دا پروان چڑھایا ہو یا ہئی، اوندے وڈ کے بہشتی وی ہن کم دے
 موہری ہن، پر شمیر خاں دے کتاں نے انھاں دے ناں کوں پچھاں سٹ ڈتا ہئی۔ راکھویں
 اوندے ایہو جیں وفادار ہن جو کچھ پوون ہا پر کسکدے نہ ہن۔ ہناں راکھویاں وچ ہک
 نادر وی ہئی جیہڑا کروڑی مل دے مقدمے وچ حاکم ملتان کوں مطلوب ہئی۔ تے حالی کئی
 مہینیاں توں گم ہئی، اوں نے گھوڑے والاں دے موتی تے وٹو دے سنہڑپ دے قصے شمیر
 خاں کوں کجھ ایس طرحاں سزائے ہن جو اندروں اندروں اوڈو ہاں دا طلبگار بن گیا ہئی،
 ظاہر اوند امد معاہدہ نادر نال اے ہئی جو جیکر ڈوہیں چیزاں ہکے دھاوے وچ ہتھ آ گیاں تاں
 موتی شمیر خاں دا ہوسی تے وٹو نادر دے حوالے کیتی ویسی، ایس ویلے اے ڈوہیں چیزاں کچے
 قلعے دے اندر دے ہک کوٹھے وچ ہک رنکیل پلنگ تے ہک گنڈھڑی دی طرحاں کٹھیاں
 مٹھیاں تھیاں پیاں ہن۔ وٹو کوں اتھاں تیں پچانوٹ وچ نادر واسب توں وڈا ہتھ ہئی، اوں
 نے شمیر خاں کوں ایہو جیہاں نشانیاں ڈسا بھیجیاں ہن تے قدرت نے ایہو جیں سبب
 بنراڈتے ہن جو شمیر خاں دا ہتھ سدھامال تے ای وچ پیا۔ ہن اوکوں رہ رہ کے نادر نال کیتا
 ہو یا وعدہ یاد آندا پیا ہئی۔

”ہا ہا۔“ او اے وعدو یاد کر کے آپڑیں آپ وچ کھلیا۔ ”وا اوے نادرے آ۔ نہ موتی لبھیاتے نہ وسو۔“ شمیر خاں جیس راٹھ تے ہٹھ تے قائم راہوٹن والے بندے کیتے نکاحی بے نکاحی دی گالھ نہ ہئی، تے نہ نادر دی مجال ہئی جو شمیر خاں کولوں اوندی کوئی شے نکھس سکے ہا۔ پروسو نے آپ آکھ ڈتا ہئی جو جیکر میں غنا نہ کرنے ہونوں ہا تاو اماں فیضاں دی حویلی وچ مندی پیٹھی ہم۔ میں تاں کہیں دا گھر وسا نوٹن کیتے گھروں نکلی ہم۔“ شمیر خاں کوں اے گالھ بہوں عقل لگی، بیا اے ہے جو ایں طرحاں نادرے دا کنڈا وی نکلد اہئی، اوں نے وسو کوں کچے قلعے گھن آنوٹن دے ڈوٹرے ڈینہاں دے اندر اندر وسو نال نکاح کر گدا۔ ہن وسو شمیر خاں دی سوانڑیں (گھر والی) تے کچے قلعے دی ملکائی ہئی۔ قلعے دے اصلوں اندر لے پاسے سواہک بڈھڑی مئی دے، جیکوں آکھیا ای بڈھڑی ویندا ہئی، بیا کوئی نہ آسگدا ہئی، ہن تاں ول کہیں دے آنوٹن دا سوال ای نہ ہئی، وسو دی خدمت وچ ایہا بڈھڑی ڈینہہ رات حاضر ہئی، خان شمیر کئی کئی ڈینہہ قلعے توں باہر گزریندا ہئی، اے بڈھڑی وسو کوں خان شمیر دی بہادری، اوندی طاقت تے اوندے راٹھ پنڑیں دے قصے سنو ویندی ہئی، انھاں بہادریاں وچ بندیاں کوں تلھیل مار ڈیوں، دریا وچ دھکا ڈے ڈیوں، درخت دے نال بدھ کے بھل وچن، تے ڈکرے کر کے پانی وچ اکال کے اٹھاں کوں پلو اڈیوں وی شامل ہن، وسو سنو دی ہئی تے کسبھدی ہئی جو اے کتھ آگیم، وسو نے گوڑ کیتا جو انھاں قصیاں وچ رتاں روگڑیاں دے گالھیں گھٹ ودھ ای ہن۔ پر ہن ضرور۔ پروسو اے وی بڈیکھدی پئی ہئی جو اوندی گالھ شمیر خاں کیتے آیت قرآن دی ہے، ڈوگالھیں شمیر خاں نے بھل کے وی نہ کیتیاں ہن، ہک تاں اے جو اوں نے اوں موتی دا بھل کے ای ذکر نہ کیتا جیندے پچھوں نادر لکھیا ہو یا ہئی، اوں نے وسو دی گنڈھڑی کوں اکھ چا کے ای نہ ڈٹھا ہئی، بلکہ اوں گنڈھڑی دا سماں ہن ہک خاص صندوق وچ رکھ ڈتا گیا ہئی، اے صندوق تے اوند کنجی جندر ا خود وسو دی سمہال وچ ہن، اے اوندا ڈکھاوا ہئی یا حقیقت ہئی، اے رب چانڑ دا

ہی،۔ ڈوجھی ڳالھ اے ہے جو اوں نے و سواد ڳانوں سنزون دی خواہش مکڈا ہیں وی ظاہر نہ
کیتی ہی، بلکہ و سواد ڳانوں روں راں کترے وی باتاں او اٹھی کے لگا ویندا ہی۔

و سواد ڳانوں کے قلعے دی رانی ہی تے شمیر خاں تے قلعے ڳانوں تے راج کریندی
ہی، پر کہیں کہیں ویلے او سچ ویندی ہی، او ندادل آدھا ہی جو باقی سب کجھ اینویں ہووے
ہا پیا، پر بندہ کوئی بیا ہووے ہا، اے وی نہ ہی جو او کوں شمیر خاں کیے دل و سچ نفرت آندی ہی
بلکہ او شمیر خاں دی کنڈھ ولانی وی نہ سہندی ہی، پر او ڳالھ وی نہ ہی جیہڑی اوں نے کڈا ہیں
سانول کیے جاتی ہی، سانول تے او کوں رہ رہ کے کاوڑ چڑھدی ہی، تے او حال کو لوں بے
حال تھی تھی ویندی ہی، ول او پڈھڑی او کوں اے وی ڳانوں ہی جو جنگل دے پر لے
پا سے شمیر خاں دے رشتے داراں دے گھر ہن، خود او ندادے آپڑیں پیو دا گھر وی امنی اماں
کھڑا ہی، تے او پڈھڑی اے وی آدھی ہی جو خان شمیر دے بھتر تے او کو لوں وی ودھ کے
ڳانوں دے ہن، تے چڈن دا خان شمیر نے و سواد نکاح کیتا ہی او اندے تے ڳانوں
کاوڑے ہوئے ہن، او اے وی آدھے ہن جو بے کڈا ہیں ایں ۰۰۰ ری کوں پیٹ تھی ڳانوں
اساں ڳانوں دے ڳانوں کرے کرے، اے ڳالھ سن کے و سواد کجھ تھیون لگ ویندا ہی، ول
پڈھڑی او نداد من پر چا وے ہاتے او کوں عرق شربت پلا وے ہاتے طرحاں طرحاں دے
مفرح خمیرے کھوا وے ہا جیہڑے شمیر خاں شہراں و چوں خاص او ندادے کیے گھن آندا ہی۔

نادر چھی مہینیاں تیں گم ریہا، اخیر ہک ڳانوں شمیر خاں دے دیرے تے ان پہنچیا جو
اوں نے ہر حال و سچ آنوڑاں اتھائی ہوندا ہی بھانویں سال بعد آوے ہاتے بھانویں چھی
مہینے بعد۔ اخیر و سچ بے راں نے اتھائیں ان لکانوڑاں ہوندا ہی۔ کئی ڳانوں ہاں او شمیر خاں
کو حال ڳانوں ریہا، گذری ویہانویں سنزون ویندا ریہا، ہک ڳانوں شمیر خاں کوں کھتھے ویلے
آکھیں۔ ”شمیر خاناں۔ او۔ و سواد۔“

”اہاں، اہاں۔ ناں نیں گھنیں نادرے آ۔۔ بھر جانی تیڈی ٹھیک اے، کہیں

وہیلے ملویاں میں تیکوں۔۔۔ تے ایس توں اگوں ہی کوئی گالھ نہ پیا کریں۔۔۔“

• ایس توں اگوں تے ایس توں بعد نادر کیا گالھ کر سگدا ہی، ’چوراں تے مورتاں پوندے ای راہندن۔‘ نادرے نے دلیل کیتی۔ ”تے شمیر اتاں ساڈے جیہاں چوراں دا ای سردارھے۔ اچھا، جو قسمت، جے قسمت وچ وسو تے میڈا ساتھھے تاں ول کہیں کوں ماء نہیں جایا جو ایس گالھ کوں روک سکے۔ باقی اےھے شمیر خاناں، تیں یاراں نال کیتی اے، تیڈے نال ای تھسی ضرور، اکھے جھہاں روائے یار، اُنھاں کدی نہ بھلی وار۔“

اے آخری داہ ہی جیہڑا شمیر خاں نے آپڑیں حیاتی وچ کہیں نال کھیڈیا۔

ایس توں بعد ہر آنون والا ڈینہہ شمیر خاں کیتے نواں ڈینہہ ہی، تے ہر نویں ڈینہہ وچ او آپڑیں کہیں نہ کہیں پئی کوں فارغ کر چھوڑیندا ہی، ہک ہک کر کے دھاڑے گھوڑے مارن دے ڈینہواراں مکدیاں ویندیاں ہن، اینویں لگدا ہی جو او بدلدا ویندے، بدلدا ویندے، اوندے بھتر بجیاں کیتے اے کوئی چنگی گالھ نہ ہی، او ڈیدھے پے ہن جو ساڈے چاچے کوں کوئی اندروں بدلائی آندے، اکیوں کجھ دا کجھ بنزائی آندے، ہک ہک کر کے آپڑیں سارے راکھویں بندے شمیر خاں نے بھجا ڈتے، کہیں کوں کہیں بہانے تے کہیں کوں کہیں بہانے۔ صرف او ہے بندے رانہون ڈٹس جیہڑے عام کم کار کیتے رکھے وچ سگیندے ہن۔ ہن او کہیں پے دے مال کوں وی نہ جھلیندا ہی،۔ بھتر تے تاں تاں وچ ہن جو اے بے اولاد مویا تاں اساں ایندا وارث بنز نہیں، تے اُتھاں اے ہی جو شمیر خاں دے دل وچ وارث دی خواہش زور پکڑیندی ویندی ہی، وسو کوں وی خیال تھی گیا جو اولاد دے بغیر بندہ کجھ نیس، خاص طور تے اوندے بھتر بجیاں دے سنیہے آندے ہن جو کاٹھ دے گھوڑے ہنتیں، جتی مرضی آوی بھگا گھن، آخر وارث اتاں ای تھیونزوں۔ شمیر خاں نے آپڑیں کچے قلعے دے ہک پاہر لے پاسے وچ کجھ حکیم وی نکا گدے ہن جیہڑے ڈینہہ رات کجھ نہ کجھ پنہدے تے کھرل کریندے راہندے ہن۔ اوندے بھتر بجیاں دے ڈر کولوں کوئی

حکیم ای اتھاں زیادہ دیر نہ ٹلدا ہئی، ہک ڈو حکیمان کوں انھاں نے گٹ کے بھجایا ڈتا ہئی۔
 ”تساں میکوں ہندستان نوے گھن ویندے۔“ ہک جیہاڑے وسو نے شمیر خاں

کوں آکھیا۔ ہندستان۔؟“ شمیر خاں نے حیران تھی کے آکھیا۔ ”او کیوں بھلا۔؟“

”میکوں دلی دی سیر دا ای شوق اے، تے میں اولاد کیتے وڈے پیر دی خنگا

دانورا تا ای من گدے می، میکوں آپڑیں اللہ نال بہوں امید اے، جو اللہ سا کوں پتر ضرور

ڈیسی۔“

شمیر خاں نے کہیں زنانی کوں نال لا کے کوئی وڈا پنڈھ کڈا ہئی نہ کیجا ہئی، اے

گالھ اوکوں ڈاڈھی اوکھی نظرانی، پراوندے دل وچ وی اولاد دی منگ زور کیتی آندی ہئی،

اوکوں بگدا ہئی جو وسو دی اے گالھ نہ مستز اووندے وس وچ کوئے نیس، اے پنڈھ اوکوں کرنا

ای پوسی۔

(ناول ’پہڑی وچ دریا‘ دا پہلا حصہ ختم تھیا)

ڊوجها حصه
چاتم عشق اجاره

تاریخ داہک ورقہ

رنجیت سنگھ دے ملتان فتح کرن توں بعد سکھاں نے ملتان تے جو جو ظلم کیتے، او
 ہک الگ داستان اے،۔ مسیتاں ءچ گڈوں گھوڑے پدھ ڈیوٹاں تاں ہک عام گالھہ سی۔
 عید گاہ کوں بارود خانہ بنا ڈتا گیا ہسی تے مسجد علی محمد خان دے وچ سچ گھوڑے پدھیندے
 ہوندے ہن۔

سانون مل توں پہلے کئی صوبیدار بھیجے گئے، پر او کامیاب نہ تھی گئے، سانون مل
 دے دیوان بن کے آنوں دے نال باقی گالھیں تاں اونویں ریہاں، پر امن امان دی
 حالت اگے کولوں بہتر تھیندی گئی، تے مسلمان وی آہستہ آہستہ ولدے آباد تھیندے گئے،
 منصفی تے دیوانی داکم دفتری حساب نال صدیاں توں فارسی ءچ تھیندا آندا ہسی،۔ سانون
 مل یاد ربار لاہور نے اے سز پ کیتا جو فارسی دے چلن کوں برقرار رکھیا، چنانچہ جیہڑھے منشی
 نواب مظفر خان دے ویلے سرکار دربار نال وابستہ ہن، او بدستور وابستہ رہے، ایندی ہک
 وڈی مثال منشی غلام حسن، حسن ملتانی دی ہن، جیہڑھے فارسی دے انشا نگار تے فارسی تے
 ملتانی زبان دے جگ مشہور شاعر ہن،۔ منشی حسن اوریں، حضرت حافظ جمال دے شاگرد
 تے مرید خاص ہن، تے طریقت دے رستے دے شہ سوار ہن۔ نواب مظفر خان شہید دے
 زمانے ءچ عام طور تے کجھیا ایہو ویندا ہسی جو ملتان دی روحانی بادشاہی ہناں کول ہے،۔ منشی
 صاحب طبعاً درویش منش تے ”حسہ سوز عشق“ ہن، انہاں دے مریداں داہک وڈا حلقہ
 دی ہسی، تے عام لوگ وی دم درود کیتے، تے دعا کیتے انہاں دی خدمت ءچ حاضر تھئے
 راہندے ہن،۔ اووی پرانے بزرگاں تے اولیاء اللہ دی طرحاں آنوں والیاں دی دلداری
 ءچ روحانی خوشی محسوس کریندے ہن، چونکہ شاعر ہن، تے ہر شے ءچ سز دھپ انہاں کوں
 بہوں بھاندا ہسی، ہیں کیتے۔ عشق دی منزل دے پاندھی آپنے ڈکھڑے ہناں کوں ان
 سز ویندے ہن، تے دل دے پھٹ ہناں کوں ان ڈکھیندے ہن۔ او سب دا دل

رکھیندے ہن، تے ہرھک دی ضرورت تے حاجت دے مطابق اوکوں دعا ڈیندے ہن، تے راہ لیندے ہن۔ انہاں نے اے گالھ لکا کے نہ رکھی ہوئی ہئی جو او مجازدی گلھسی وچوں تھی کے ولے ہن۔ کڈا ہیں کڈا ہیں کوئی جرأت کر کے پچھ گھنے ہا،۔ جو او کیا معاملات ہن۔ تاں تھوڑی بہتی تفصیل ڈساوی ڈیندے ہن،۔ مثلاً اچ وی کہیں نے انھاں کو لوں ولدی ایہا گالھ چا کچھی ہئی۔ تے او تھوڑی دیر کیتے چپ تھی کے آکھدے پئے ہن۔

”بس کیا کچھ دے دے بابا۔ ساکوں وی عشق تھی گیا ہئی، ہک بُت پرست نال،۔ ہک جیہاڑے اوں نے رات کوں ملن دا واعدہ کیتا،۔ تے شنیت واعدہ کر کے بھل گئی،۔ اسوں او ساری رات ہک خاص گلھسی دی نکر تے کہیں مکان دے اوڈھر کھڑو تیں کھڑو تیں گزار ڈتی، جو ہنزیں آسی تے ہنزیں آسی،۔ ساری رات ہیں انتظاری ء سچ دھج گئی، پر ساکوں پتہ ہوں ویلے لگا جیہڑے ویلے ملاں نے بانگ ڈتی، تے حیران تھیوم جو اچھا۔ ساری رات اتھائیں کھڑو تے گذاری ہی۔؟ تے جے ایہا کھڑو نوں اوں وڈی ذات کیتے ہووے ہا، تاں پتہ نہیں کیا رتے ملن ہا۔ ایہو سوچیندین سوچیندین دل نال ایہو فیصلہ کتیم جو مخلوق دی محبت ء سچ ایں جاتیں پہنچے ہیں، ہن خالق نال ای محبت کر ڈیکھوں،۔ بس ڈیدھے و دے ہیں جو خالق نال محبت کینویں کریندی ہے،۔ پتہ ایں راہ تے ٹرن نال لگدے، زبانی کلامی گالھ نہیں، تے ناں سزون تے ڈسن دی گالھ ہے۔ لطف ایں بادہ ندانی بخدا تاناہ پشی۔“

ایہو جنیں ہک بزرگ دے وعظ ء سچ اچ سانول وی حاضر ہئی، وعظ دے بعد سارے لوک انہاں دے ہتھ پیر چمن لگ گئے، او منھاں وی کریندے ریہے تے لوکاں دیاں حاجتاں وی سنو دے گئے،۔ ایں مجمعے وچ کئی ڈینہاں دا رلیا ہو یا سانول وی ہی، او انہاں دے گوڈیاں کوں ہتھ لاکے چپ کھڑا رہیا،۔ بھیرھٹی تاں بزرگ نے اوکوں غور نال ڈیکھ کے آکھیا۔ ”سانولے آ۔ (انہاں کوں پتہ کوئے نہ ہئی جو او ندانال سانول ہے، انہاں نے بزرگاں دے محاورے ء سچ گالھ کیتی)۔ یا بھل ونج تے یا صبر کر۔“

”سیں نہ بھل سبداں تے ناں صبر آیدم۔“ سانول نے سدھی سدھی گالھ

کر ڈتی۔

”اچھا اے گھن۔ لونگی ءچ پانی گھن آ۔ دم کر ڈیناں۔ پی گھن۔“

او مٹکے وچوں پانی بھر آیا،۔ بزرگ سیں نے کجھ پڑھ کے پھوک ماری تے
آکھونے۔ ”اے گھن جوانیاں مانزیں، پی جا،۔ اللہ کریسی، قرار آویسی،۔ پر آندار انہویں۔

بہہ کے پی، بہہ کے پی۔“

سانول نے پروں بہہ کے گھٹ گھٹ کر کے مٹی دی لونگی ءچوں پانی پیتا،۔ تر بہہ
ای بہوں لگی کھڑی ہاسی، اینویں لگئیں جو دل کوں کجھ قرار آند اویندے۔ اجن آخری گھٹ
بھریندا پیاہی جو کہیں نے مونڈھے تے ہتھ آ رکھئیں۔

”سانول۔“ سنجاتی ہوئی او از بگدی ہئی، مڑ کے ڈٹھس تاں سارنگ ہئی۔

سانول لونگی رکھ کے اٹھی کھڑا تھیا۔ تے سارنگ کوں تڑ تڑ ڈیکھن لگ گیا۔

”سانول گھر چل، تیڈے نال ضروری گالھ کرنی ہے۔“ سانول کوں اینویں بکیا

جینویں کہیں نے اوکوں کوئی وڈا جرم کریندے ہوئیں پکڑ بگدے۔۔۔ سانول چپ کرتے

اوندے نال تڑ پیا۔ پر آکھئیں جو حالی میکوں آکھیں کجھ نہ سارنگ، بس میکوں سرانھ وچ چھوڑ

آ۔ سارنگ اوندے نال سرانھ تیں تڑ دا چلا گیا۔ تے اوکوں ڈڈھپ کر کے سرانھ دی کوٹھڑی

وچ وچ لکائیں تے ڈڈھپ کر کے اوندے نال گالھ مہاڑ شروع کئیں۔

سانول موڑ مہاراں

”سانول۔ تیں جیہڑا ساڈے نال احسان کیتے، بلکہ احسان کیتن،۔ او ساکوں

پُپ نہ باہن ڈین،۔ میں اے نہ ڈیکھ سکساں۔ جو توں ہک کنجری دے پچھوں۔۔۔“

”سارنگ۔“ سانول نے ٹوکیا۔ ”انساناں کوں چنگے لفظاں نال یاد کریندے۔“

”چلو۔ نچنٹ گانوں والی تاں ہے ناں۔ میں تیکوں ایہو جتیں کہیں رن دے پھوں

برباد تھیند اکوئے ناں ڈیکھ سکساں۔“

”پر میں۔ احسان کر کے۔ جینویں جو تاں آدھے پئے ہو۔۔۔ وکاتاں نہیں

بگیا؟“ سانول کوں حیرانگی تھئی جو اے میں کیا آکھے چا۔ ”ایڈی گراڑی گالھ کیتی می چا!“

اوں نے آپڑیں آپ وچ وچا رکیتا۔

”او۔ سانول،۔ کیا پیا آدھیں،۔ تو کیوں دکاویں، دکاڑیں تاں اساں ددے

ہیں، جو ساکوں ڈہ نہہ رات تیڈی فکر لگی کھڑی ہے۔“

”سارنگ۔ میڈی فکر نہ کرو،۔ تاں آپنی فکر کرو۔ اپنی بھلائی سوچو۔ اگوں دی

سوچو۔ جوہن تاں اگوں کیا کرنے۔ میڈا تاں ہن ایں دیلے کوئی گھر گھاٹ کوئے نیں رہ

بگیا،۔ پتہ نیں پچھوں میڈا کجھ بچیاوی ہے یا کوئے ناں۔ تاں آپنی فکر کرو سارنگ۔ میکوں

چھوڑو۔“ سانول دا اشارہ ایں پاسے ہئی جو سارنگ ہن کوئی کم کار۔۔۔ کر کے اپنی آلا۔۔۔

تھیو وے۔ ”تیکوں حالی ایں حال وچ تاں نئے چھوڑ سگدے سانول۔“

”میکوں بہوں مجبور نہ کرائے، خدا دا واسطہ ہیو وے۔“

سانول دی اے گالھ مکدی گالھ ہئی، ایں دے بعد سارنگ کوں بیا کجھ آکھن دی

ہمت نہ تھئی۔ پر ہن انہاں کوں اے فکر لگ گئی جو او کتھائیں منہ نہ کرو نچے۔ پرسیں، قسمت

دے لکھے کوں۔۔۔۔۔ کون روک سگدے۔ ایں تو زیادہ اوزور نہ ڈے سگدے ہن۔

سانول اونویں تاں سیانزاں سوڈھا ہئی۔ ہر گالھ دا آگ پچھا اوکوں چنگی طرحاں

پتہ ہئی۔ پر اوکوں سمجھ نہ آندا ہئی جو اوکوں کیا تھی گئے۔ اوکوں افسوس ہئی جو اوہک پڈدے

بندے دی بانہ نہ پکڑ سکیا۔ اوہک عورت نال کیتا ہو یا وعدہ نبھانہ سکیا،۔ او جو امر دی نہ

ڈکھا سکیا،۔

پراے ہس دی بہوں وڈی بس ہئی، اوکوں پتہ ہئی جو اوں گالھ دا انجام وی چنگانہ

تھینوڑاں ہئی،۔ اے کیکوں پتہ ہئی جو وسو اوندے نال وفا کر لسی یا نہ کر لسی، یا کہیں ایہو جنیں جاتے، ایہو جنیں موقعے تے اوکوں دھکا ڈیسی جو اصلوں کھو وچ وچ پوسی، و تودی یاد تاں اوکوں آندی ہئی، پر ایس توں وی زیادہ اوکوں۔۔۔ آپڑیں بے ہمتی تے غصہ آندا ہئی جو اوہک رن دے اعتبار تے وی پورا نہ اتر سکیا۔ اوندے اندر سو سوال جواب تھیندے ہن، او ہر گالھ دا جواب پیدا کر گھندا ہئی، پر ولدا ہک لٹھے ءچ اوکوں رد کر کے آپ کوں ملامت کرن شروع کر ڈیندا ہئی۔ اے بے کلی، اے بے قراری، اے الجھن تے اندر دی تکرار ودھدی ویندی ہئی، ودھدی ویندی ہئی۔

اوکوں قرار نہ آندا ہئی، او خنگا ہیں تے سلام بھرن ویندا ہئی۔ آخر کئی ڈیہہ اینویں لنگھ گے،۔ سانول تے سارنگ آپڑیں آپڑیں جاتے حالی وی آپنے آپ کوں محفوظ نہ سمجھدے ہن، کوئی پتہ نہ ہئی جو آخر اوں مقدمے دا کیا بنزیا؟۔ کوئی پتہ نہ ہئی جو حاکم کیڑھے ویلے سڈوا گھنے۔ سارنگ گھر وں گھٹ ودھای نکلا ہئی۔

ہک جیہاڑے سارنگ دے گھر آلی گلھی وچ ڈھنڈورے آلے نے ہوکا ڈتا۔
 ”ڈم ڈم ڈم۔ خبردار تھیو و ملک مہراج دا، خلقت رب دی، حکم حاکم دا۔ کل سارنگ پتر بہادر دا
 اوند اگھر قرق تھی کے نیلام تھیندا پئے۔ خبردار تھیو، خبردار تھیو۔ ڈم ڈم ڈم، ڈم ڈم ڈم
 ڈم۔“

جے تیں ڈھنڈورا پرے ہئی اوتیں تاں ذرا جیہاں شک ہئی، پر جیہڑھے ویلے ڈھنڈورے آلا نیڑے آ گیا تاں ہن شک دی کوئی گالھ نہ ہئی۔ سارنگ دے گھر وچ رونوٹ پٹن پئے گیا،۔ سارنگ پاگلاں آلی کار گھر ءچ پھرن کھڑو گیا، کہیں ویلے اس پٹنڈھ وچ ونجے، کہیں ویلے اوں پٹنڈھ وچ۔ ول کہیں ویلے دڑ دڑ کریندا پوڑھیاں توں اُتے چڑھ ونجے تے اُتلی منزل دے ہارہیاں وچوں جھاتیاں پاپا کے ڈیکھن لگ ونجے، ہک ویلے اینویں لکیا جو او اتوں دھرک مریندے،۔ جان بی بی سارنگ دی ماء تقریباً وین پئی کریندی

ہی۔ ”ہائے اسان لئے بگیو سے، ہائے اساڈا ککھ نہ ریہا، ہائے اسان فقیر تھی گیو سے، ساڈے سردی چھت کھسیج گئی، ہائے اسان کن تے ویسوں، کیا کریسوں، کیندی پناہ ونج گھنوں، کیندے وسدے ونج بنزسوں، ہائے کیا کریسوں، ہائے کیا کریسوں،۔ اوے سارنگ، اوے سارنگ، کیا پیا کریندیں؟ اوے ناں مار دھرک نہ مار پتر۔ ساکوں جیندیاں کوں مویانہ کر،۔ اڑی ساہاں ڈیکھ بھرا کیا پیا کریندئی۔ آج سارے پردے لہہ گین، ہائے اسان اج بے پردے تھی کھڑوتے ہیں۔ ہائے کیا کروں۔ ہائے کن ونج مروں۔!“

صاحبان ماء کوں رہندی ہی، دلا سا ڈیندی ہءی،۔ اماں چپ کروچا۔ اماں صبر کرو،۔ اماں آپے کجھ تھی راہسی، اللہ سیں کوئی سبب ضرور بنڑا ڈیسی۔ اماں چپ چاکر۔۔۔“ پر جان بی بی دارونوٹ نہ کھڑوندا ہی،۔

”سارنگ ماء۔ کیا گالھ اے، کیا تھی گئے،۔“ اچانک اے ہک نویں اواز انھاں دے کناں ونج آئی، اے اواز کتھاؤں اتوں آندی پئی ہئی، جے سر چا کے ڈیدھن تاں ڈو زالیں، جیہڑھیاں شکلوں ڈوہیں کراڑیاں لگدیاں ہن، ہک گلے توں جھاتی پئی کھڑیاں ہن۔ انھاں وچوں ہک ادھ کھڑتے ہک جوان ہی، جنیں والاں دا کرد کا جوڑا بنڑایا ہویا ہی، تے متھے تے بندی چمکدی پئی ہی، ڈیدھیں ڈیدھیں او ڈوہیں کراڑیاں گلے توں لہہ کے سارنگ والیاں دی چھت تے آگیاں، تے پرچھتیاں توں لاندھیاں حویلی (صحن) ونج ان کھڑوتیاں،۔ پڑھی کراڑی سارنگ دی ماء کوں سنبھالن تے چپ کرانوٹ دی کوشش کرن لگ گئی، نینگر، صاحبان کوں آکھن لگی۔۔۔

”بھین صاحبان۔ ایہو جنیں کہیں مصیبت ان پئی ہے تو اڈے تے، ڈسوتاں سہی۔“

صاحبان کوں سمجھ نہ آندی ہی جو کیا آکھے۔ ”کیا پچھدیں زمل۔ ساڈا گھر، ساڈی حویلی نجر قرق تھی کے نیلام تھیدی پئی ہے۔“

’ہائے۔ اے بد بھلے داسیا پاہوسی تاں۔ وڈا کوئی جالم ہے سارنگ ماء، نرملادی ماء
نے آکھیا،۔

’کیا آکھوں کسنے دی ماء۔‘ اخیر جان بی بی نے زبان کھولی،۔ ’مُول تاں کڈن دا
ڈے بیٹھے ہیں، اے تاں ہن و ہانج چڑھدا گئے، چڑھدا گئے، تے اوں جوان مونے نے۔
چپ چپاتی قرتی دا ڈھنڈورا چا پھر وائے۔‘

سانول نے وی اے ڈھنڈورا شھرء چ ٹردیں پھر دیں سزیا تے سز دے ای
سارنگ دے گھر آ لے پاس ٹر پیا۔ انھاں دے بو ہے تے پہنچیا تاں سارنگ نے اوکوں گھر
دے اندر سبڈ گدا۔ اندر داحال ڈیکھ کے اوں نے انھاں کوں ترسلا ڈتا۔

سانول نے مشکلاں نال سارنگ کوں کھٹڑے تے اُن پلاھیا ہئی تے ہن
کٹورے، چ پانی بھر کے اوکوں پلیندا پیا ہئی۔ اے ویلا تاں نہ ہئی انھاں کوں جھانجھا کے
ڈیکھن دا، اونویں ای سانول شرم حضور آلا بندہ ہئی، پر ایں کراڑی نینگر کوں او ڈیدھا ڈیدھا
رہ گیا، اے اوہو مکھڑا ہئی جیہڑھا او خواہاں تے وسوسیاں وچ ہک بے مکھڑے دے نال
جُویا ہو یا ڈیدھا ہئی، اے مکھڑا، اے چہرہ، اے چندر دی طرحاں دا گورارنگ، اوند اخواہ
ہئی،۔

’اوہے دے اوہے ڈو مکھڑے۔۔۔‘ سانول نے ہک لاحتے کیتے نظر بھر کے ڈٹھا
تاں صاحبان تے نرملہ ڈوہیں کٹھیاں کھٹریاں ہن تے اوں کوں او سارنگ کوں پانی پلیندا
تے دلا سا ڈیندا ڈیدھیاں پیاں ہن۔ سانول نے اکھیں جھکیاں کر گدیاں تے۔۔۔ اوکوں
اینویں لکیا جو اوند دل کوئی بیی طرحاں دھڑ دھڑ کریندا پئے۔ ویلا قلیل ہئی۔ اوں نے
آپڑیں آپ کوں سنبھال گدا،۔ ایں ویلے او سارے بندے،۔ سارنگ، سارنگ دی ماء جان
بی بی، نرملہ تے اوندی ماء۔ تے ہک ڈوہیاں ہمسایاں جیہڑھیاں جان بی بی دے رُو اٹ کوں
سُن کے پتہ کرن آئیاں ہن جو کیا گالھ ہے،۔ اے سب دے سب۔ سانول کوں ڈیدھے

پنے ہن جو اے کیا آدھے۔

”تاں سارے حوصلہ کرو۔ اخیر سانول نے آکھیا۔ ’میکوں ونجن ڈیو،۔ کچھ نہ کچھ

تھی پوسی،۔“

انھاں ساریاں کوں اینویں لکیا جینویں سانول سچ مچ باہر ویسی تے کچھ کر کے

آسی۔

سانول دے باہر ونجن تے نرملا نے صاحبان کوں تقریباً گلکڑی چا پاتی۔ تے

اوندے اکھیں وچ اکھیں پا کے آکھن لگی۔ ”ساباں، اے کون اے۔؟“

”اے او ہو ہے،۔ تیکوں ڈسیانہ ہی،۔ دریا پاردا بندہ۔“

نرملا دے اکھیں وچ حک طرحاں دا اطمینان تے پسندیدگی دارنگ ہی،۔ چنگا بندہ

لگدے۔ نرملا نے صاحبان دے وال چکھاں کریندے ہوئیں آکھیا۔ ’جیہڑھا کہیں دے کم

آنون کیتے تن من دھن لا ڈیوے، اسان تاں اوکوں دیوتا سامان سمجھدے ہیں۔“

نرملا دی ماء جان بی بی کوں تسلیاں ڈے ڈے کے چپ کرا چکی ہی، تے ہن ونجن

دی تیاری پئی کریندی ہی۔

”صاحبان۔“ نرملا نے صاحبان دے کن ہولے ہولے آکھیا۔ ”تاں گھاہرو

تاں،۔ رام بھلی کرہی،۔ میں رات کوں ول آساں۔“

اے ڈوہیں کراڑیاں ہوں رستے کولوں آپڑیں گھر ول گیاں تاں جان بی بی نے

سارنگ کوں آکھیا۔ ’پتر جوان بن، ترکڑا تھی،۔ جے سر ڈیون نال ساڈی ست رنگی ماڑی چ

سگدی تاں میں سب توں پہلے سر ہول سٹاں ہا۔ پر ہن، اے ویلا سر ڈیون دانیں، کچھ کر

داھے۔ ونج اٹھی، ڈولی کرا۔ میں قلعے وچ بھین کول ویندی آں، جے پکر پوندی ہے

تاں۔۔۔ سانول تاں جو کرہی سو کرہی، اسان ای تاں کوئی پاٹن ماروں۔۔۔“

سارنگ ڈاڈھا دکھا اٹھی کے باہر گیا، چنگی دیر بعد ڈولی کرا آیتے جان بی بی قلعے

قلعے وجھک شام

جان بی بی دی ہک بھینٹ حاکم بی بی قلعے دے اندر کوٹیاں ءچ پرنی ہوئی ہئی، تے
 اوند اپنے وزیر بخش قلعے ءچ کمانداراں دادر و غمہ ہئی، تے بہوں خشک ہئی، تیر، کمان تے پنے
 چھوٹے موٹے ہتھیار مثلاً نیزے، بلم، گہاڑیاں، کٹاراں، خنجر، پٹھریاں، گنڈیاں تے
 کمنداں وغیرہ ہوں دی نگرانی ءچ ہوندے ہن۔ بھینڑیاں دا آپت ءچ اونویں تاں بہوں
 پیار ہئی پر وزیر بخش دی خشکی دے پاروں سال سال ڈوڈو سال ملن نہ تھیندا ہانے۔ ہن وزیر
 بخش دا پتر پیر بخش پوکولوں وی اتلا پڑ پیا تھیندا ہئی، منہ منہ تے رکھیاں تے بے مروتی دیاں
 گالھیں کر چھڑیندا ہئی،۔۔۔ آپڑیاں آپ ءچ صاحبان کوں آپڑیاں منگ کجھدا ہئی تے ماسی
 (جان بی بی) تے ڈوہ ڈیندا ہئی جو اور شتہ نی ڈیندی،۔۔۔ ہیں پاروں جان بی بی کوں قلعے ءچ
 وچن بہوں اوکھا لگدا ہئی، پر کیا کرے ہا جو ہن چارھے پنے کوئی بیاراہ نہ ہئی، سوچس جو تک
 تاں بہوں جھٹکا کرنا پوسی، پر کیا کرے جو پیا کوئی پاسا نظر نہیں آندا جتھاں رات وچ
 رہیجے۔

زمانہ ایہو جیہاں ہا جو شہر دا ہک ہک بندہ ہک ہک کوں چاڑدا ہئی، کجھار کیا، تے
 لوہار کیا، چھاپ گر کیا، تے سُنارے کیا،۔۔۔ سب دی سب کوں پتہ ہوندی ہئی، زمانہ وی کجھ
 حالی بھلپ دا ہئی، ایہا وجہ ہئی جو کلھیاں زالیاں ڈولیاں تے بہہ کے شہرتوں قلعے، تے قلعے
 توں شہر دے ہر محلے پہنچ ویندیاں ہن۔ بی بی جان وی ڈولے تے بہہ کے پہلے عادت تے
 دستور دے مطابق لوہاری دروازے دی پل توں بہہ کے دھے دروازے تیں گئی، اجن
 ہانتھیاں والا دروازہ نہ لنگھی ہئی جو پتہ لگا جو اے پاسا بند ہے جو ہانتھی اتھوں کڈھ کے بے
 پاسے گدی ویندن۔ لوہاری دروازے توں دولت دروازے تیں درمیان ءچ کوئی رستہ نہ

ہی، جو اے سارے مدان سرکاری کتناں کیتے رُجھے ہوئے ہن۔ ولد اسارے شہر دا اولہ مار
 کے دولت دروازے توں نکالی دروازے تیں گئی، ایس توں اکوں ڈولی نہ ونج سکدی ہی،
 تے حاکم مئی دا گھروں قلعے دی پرلی پُختھ تے ونج پوندا ہی، خلاصہ گالھ اے ہے جو ڈول
 کوں نکالی دروازے دے پھر چھوڑ کے تے اوکوں اُتھائیں کھڑوون دا آکھ کے جان بی بی
 چڑھائیاں چڑھدی، پندھ کریندی بھیٹ دے گھر تیں ونج پینھی،۔ ڈوہیں بھیڑیوں مل کے
 پہلے تاں پھلیاں گالھیں یاد کر کے رُنیاں، ول حال حوال پکھیونے، وزیر بخش گھر کوئے نہ
 ہی، جان بی بی نے جلدی جلدی ساری گالھ ڈسی،۔ حاکم مئی نے ڈوبول دلا سے دے آکھ
 کے آکھیا،۔

”بے بے، تساں ای حد کیتی اے، کوئی روک رُکانواں ای نہ رکھیوے۔“
 ”بھیٹ۔ روک رُکانواں جیڑھا ہی، مرن آ لے توں بعد او ہوتاں کھویندا رہیا۔“
 ”سُز دے تاں ایہو ہا سے جو لالے بہادر خاں نے گھوڑیاں دے و پارء چ بہوں
 پیسہ کمتے۔“

”کیا پُختھیں بھیٹ،۔ اوہو گھوڑیاں دا و پار تاں اخیر گھن لتھا سا کوں،۔ ہتھوں
 قرضیں تھی گیوسے، تے اچ بوہے تے قرتی دے ڈھول پے وچدن۔۔ ہا ہئے۔۔ ویلے
 ویلے دی گالھ ہے، اچ نہیں تاں کڈا ہیں نہیں،۔“

حاکم بی بی چپ کر کے سُز دی رہی،۔۔ ول آکھن لگی۔

”بے بے او جمنداں آلا حاطہ چا و پچو ہا،۔ تے کراڑ موئے کولوں جان چا پھروا
 ہا۔“

”اڑی مئی، کیا کروں، کن تے مروں،۔ جمنداں آلا حاطہ سو دفعہ و تپن کیتے
 تیار ہئے، پر ساکوں تاں پتہ ای نہ لگاتے کراڑ موئے نے مکان دا فیصلہ ہکر اگدا،۔ ہن فجر
 کون نیلامی ہے، اسماں آدھے ہیں جو کراڑ کوں گجھ ڈے کے حاکم دے پیریں ونج پودوں جو

متن گھرنج پودے۔“

نہ جان جو اے گالھیں جان بی بی دا بھنڈا بجا پیر بخش ای کوٹھے دے پچھوں
کھڑو کے سنڑو اکھڑا ہئی۔ ابرغٹ سا منھڑیں آکے، بغیر دعا سلام کیے، ماہ کوں آدھے،
اماں آدھے نوے چا اوہا گالھ ماسی ہو راں کوں۔؟“

حاکم بی بی لا حطے کیے: جھک رہ گئی، دل آکھن لگی۔ ”پتر کیرھی گالھ دا آدھا پیں۔“
”اماں اوہا گالھ،۔ جیرھی تساں آپ آدھے ہاوے، ماسی کوں آکھو سا کھڈیوے
ای چا۔ تے گھنے ای چا،۔ اچ ماسی ہا چا کرے، ول اساں چانڑوں ساڈا کم جانے۔“

”پتر پیر بخش اے گالھیں اینویں نہیں تھیندیاں، پرہنٹ گالھ منہ وچوں کڈھ ای
چھوڑی ہئی تاں بے بے،۔ تساں ای ول ساڈی گالھ منو چا۔ تاں بھینڑیں وی رل پوسوں
تے پیر بخش تے ایندا پیو رل کے تو اڈے مکان کوں بچانوٹ دا ترلا کر گھنسن۔ حاکم کوں
آکھڑاں پیا تاں اے ای کر ڈکھیسی۔“

جان بی بی چنگلی دیر تیں بھینٹ حاکم دے منہ کوں تر تر ڈیدھی رہی، اخیر آکھیس۔
”بھینٹ۔ میں تاں ائی ہم جوٹساں اوکھے ویلے پکر پوسو، تساں تاں اگوں ونے
ٹے وی گالھ چا کیتی ہے،۔ دل تاں آدھے جو اے گھوگھا کھا وی گھناں، پر کیا کڑاں، جو
اگوں اولاد ای اجکل دی ہے۔۔۔۔۔ منے بھانویں نہ منے۔“

”ناں ماسی ناں۔“ پیر بخش نے شوخ تھی کے آکھیا۔ ”گھوگھا کھاوٹ دی کوئی گالھ
نیں۔ اساں تاں آدھے ہاے تو اڈی دھی وی نہ بیٹھی راہوے ہا،۔۔۔۔“

”پتر میڈی دھی وی گالھ نہ کر،۔“ جان بی بی نے ذرا جنیں کاوڑ نال آکھیا۔
”بیٹھی ہے تاں آپڑیں گھر بیٹھی ہے، کہیں کوں کجھ آدھی تاں نی بیٹھی۔“

”ماسی جی، نراض نہ تھیوئے، ہک تاں اے ہے جو اوگھرای ہن تو اڈا آپڑاں نہ
رہیا،۔ پیا اے ہے جیرھے گھر، سچ غیر آندے ویندے ہونون، اول گھر، سچ جوان دھی دا

پیٹھا راہون کوئی چنگی گالھ تاں نیں۔ میں تاں ول ای آکھساں جو ہا کرو تے گھرای پچاؤ
نتے۔ عزت وی۔!“

”اوے۔ اینویں ای گالھیں کریندن۔“ حاکم بی بی نے پتر کوں ہٹکن دی کوشش
کیتی۔ ”اے وڈیاں دی گالھیں ہن، توں ءچ نہ بول۔“

”پتر گھرای رب نے پچا نوئزیں تے عزت ای ہوں دے ہتھ ہے۔“ جان بی بی
نے چادر چیندے ہوئیں آکھیا۔ ”اچھا میں ونجاں۔ ول تاں تو اڈے قلعے دے بوے بند
تھیوں لگ وین۔“

”بے بے باہوو۔ ہنٹریں بھرا تو اڈا آسی اوندے نال گالھ کریندے ہیں۔“

”بھین۔ بس ہن راہون ڈیو۔ اچھا ہا۔ میڈی بھنڈیجی کتھاں اے۔؟“

”سلام تھیوے ماسی۔“ بھنڈیجی نے ہک کوٹھڑی وچوں نکل کے سلام ان کیتا۔

”جیندی رہو میڈی دھی۔“ جان بی بی نے پیار نال آکھیا۔ ”اچھا ہن میکوں موکل
ڈیو۔“

چادر چاکے جان بی بی جلدی جلدی گھر دی ڈیڈھی تینیں آگئی،۔ بھنڈیجی اوکوں
بہوں پیاری ہئی، اوچا ہندی ہئی جو اوندار شتہ سارنگ نال تھی پو وے، پر پیر بخش تے صاحبان
دا کوئی جوڑ نہ ہئی، پیر بخش شکل دا ای پورا سوراہنی تے عقل داوی،۔ ہیں کیتے اوندے کیتے ہا
کرن بہوں اوکھا ہئی،۔ بیا اے ہے جو ہن ایں ویلے سوچے سمجھے بغیر ہاں کرن وی ٹھیک نہ
ہئی، اوں نے بھین کوں ملدے ہوئے آکھیا۔ ”اچھا مئی، جینیاں دے گالھیں ہن، بے
مکان کہیں سانگے بچ پوندے، تاں اے گالھیں وی ول تھیں پیاں۔“

ہیں دیر ءچ حاکم بی بی دے دل ءچ بھین دی محبت نے جوش ماریا،۔ پتر کولوں لکا
کے ہک پوٹلی جسیں جان بی بی دے ہتھ ءچ ڈالتس۔ ”اے کیا ہے۔؟“ جان بی بی نے ہولے
جیاں آکھیا۔

”بے بے، گھرونج کے ڈکھائے، چلو ڈسا ڈینی آں۔ چاندی دے ڈاہ نمہراں
ہن۔ رکھوچا، کتھائیں تاں کم ڈسین۔“

”امانت طور گدی ویندی آں بھین۔ جے لگ گئے تاں ای ول آسن، جے نہ لگے
تاں ای تو اڈے کھیر دے دھوتے ہن،۔“

”بے بے جے ولا ڈوائے تاں انھاں پیو پتر اں کولوں لکا کے ڈوائے۔“

”اچھا بھین سلام تھیا۔“ جان بی بی نے اے آکھ کے بوہے درمنہ کیتا تے ہک
واری ول انھاں نے ہک پے نال دعا سلام کیتی۔

جان بی بی جیڑھے ویلے رخصت تھیندی پی ہی ہی، پیر بخش کہیں ایسی جاتے چھتھاپیا
ہئی جو ول منہ نہ ڈکھائیں، البتہ ڈیڈھی ءج گال وات کریندیں۔ وزیر بخش اچانک گھر
آوڑیا، جان بی بی کوں رخصت تھیندے ڈیکھ کے آکھن لگا۔ ”اے وے بے بے۔“
”جیا لالہ۔ خیر صلا ہوے۔“ جان بی بی نے پردہ جوڑیندے ہوئیں آکھیا۔

”بس اے وی ہوے تے ویندے ای پے وے۔“ وزیر بخش نے گونگلاں توں
مٹی لہیندے ہوئیں آکھیا۔

”جیا، بھرا۔ بس اینویں کھڑیں پیریں آئی ہم۔ میں آکھے جو ذرا ملی آنواں، جو
دل ذرا مونجھا ہئی۔“

”چنگا کیتے وے۔ ول اے ہا وے تاں ٹک پو وہا۔“ وزیر بخش نے اندر دارخ
کریندیں آکھیا۔

نال ای اے ہک گالھ وی پو لے منہ نال آکھ ڈتس۔ ”سُنوے، اج کوئی شہر ءج
ڈھنڈورا پھر داپیا ہئی۔“

”ہا۔ لالہ۔ ہئی تاں سہی۔“ اے آکھ کے جان بی بی نے رخصتی سلام کیتا۔
شام لتھی آندی ہئی، انھاں دے بوہے دے اگوں ہانٹھی گھم گھم کریندے

لنگھدے پئے ہن۔ جان بی بی ہانتھیاں کولوں ڈاڈھی ڈردی ہئی، نک تے جندرکھ کے ہانتھیاں دے نالوں لنگھدی، نکسالی دروازے دے ہر تک ائی تے ولدی ڈولی وچ بہہ کے گھرولی گئی۔ دل وچ مٹھی ڈاڈھی ہئی جو پتہ نیس۔ کل کیا تھیسے۔

۴

سانول دا ترلا

شہر وچ ایہو جیس منشی، کاردار تے مختار کار کافی ہن جیہڑے کچا ہری وچ آپڑیں موکلاں دے مقدمے لڑدے ہن، کوئی رگنڑ یا منڑ یا قانون بھانویں جو کوئے نہ ہئی، پر دستوری قوانین موجود ہن تے ہناں تے عمل تھیندا ہئی، حاکم دی مرضی سب توں وڈا قانون ہئی، بہر حال، سانول نے منشیاں، کارداراں تے مختاراں کو بلج دی کوشش کیتی جو کہیں طرحاں قرتی رُک ونجے، انھاں نے ڈیسا جو قرتی حاکم دے روکے بغیر نیس رُک سگدی، اوکوں اے وی پتہ لگا جو عین قرتی دے ویلے او قرضہ ڈے کے وی قرتی نیس رُکوائی وچ سگیندی، بیاباے جو مالک مکان نیلامی دے ویلے آپ ہولی نیس ڈے سگدا، امید وی کوئی صورت نہ ہئی، آدھن مٹلاں دی دوڑ مسیت تیس، سانول نے جمن داس دے گھر دا رخ کیج تے آپڑیں زمیناں رہن رکھن دی گالھ کیتی۔ جمن داس نے آکھیا جو ہک تاں بلی تیڈے زمیناں دریا دے پاڑ ہن، بیاباے ہے جو ایں ویلے تیڈے کول کاگت * کوئے نیس۔“

”لالہ جمن داس۔“ سانول نے آکھیا۔ ”تیکوں اے تاں پتہ ہے جو دریا پار میڈی جائداد ہے پی۔“

”بلی۔ اے تاں میکوں پتہ ہے جو تیڈے زمیناں ہن، پر کیا پتہ تیس او پہلے ای وچ ڈتیاں ہونون، یا دل کچا ہریاں رکھ چھوڑیاں ہونون۔“

”الہ۔ میڈے کولوں چنے کاغذ تے انگوٹھا لوا گھن، میکوں ہک ہزار روپیہ ڈے

چا۔ ڈو چار ڈیہنبہ تیں میں تیکوں کا گت وی آڈیساں۔“ سانول نے جن داس وی منت کیتی۔
 ”کھان جی،۔ میاں صیب،۔ کا گت ہونون تاں ڈیکھوں جو کیا کجھ ہے، روپے
 ڈو روپے دی گالھ نیں، سو ڈو سو روپے دی گالھ نیں، سدھا ہزار روپیہ۔ کیوں ڈے
 ڈیوں۔“

دل کجھ سوچ کے آکھن لگا۔ ”بیایے ہے جو میڈے کول روک وی کوئے نیں، با،
 کجھ ہنڈیاں ہن،۔ جے اے ہنڈیاں گھنیں تاں چنے کا گت تے، تے نال میڈی بندی تے
 وی انڈو کھالا ڈے۔“

”انہاں ہنڈیاں دا میں کیا کریساں لالہ جس داس۔ میوں تاں ہن روک روپیہ
 لوڑھے۔“

”جے سیٹھ لدھاڑام، ہنڑیں مل پووی تاں اے ڈو ہزار دے ہنڈیاں گھن کے
 شیت ہزار روپیہ تیکوں ڈے ڈیوے،۔“

”لالہ، میں تاں لدھاڑام کوں نیں چاڑدا۔“ سانول نے پریشان تھی کے آکھیا۔
 ”اے تاں دل ڈاڈھی اوکھی گالھ ہے بلی۔ ایس کر، انڈو کھائی ونج، ول میڈے
 کول ڈے ویلے آنویں۔“

۵

نرملا۔ هك ديوي

جان بی بی ڈولی تے بہہ کے گھر پہنچی تاں چاندی دے چند مہراں توں سوا اوندے
 کول کجھ نہ ہئی، دل ساریاں دے چھٹے ہوئے ہن، ہک پنے نال اکھ نہ ملا سکدے ہن،
 سارنگ کوں آپڑیں نکلے ہونون دا شدید احساس ہئی، صاحبان روہ کے آپڑیں ہتھاں دے
 ہنڈیاں لبندی ہئی، گھر دچوں ہی وی کوئی نک سک نکل تاں سکدی ہئی، پراس ویلے کتھاں
 وچنن ونجن باتے کون گھنے ہا،۔ سو دخور کراڑنے انہاں دے سر، چ ایہو جیہاں سونا گھتیا

ہی جو ہوش نہ آندا پیا بائیں، گھر دی ہک ہک شے کوں ڈیدھے ہن تے روندے ہن، کہیں کوں اٹھی کے پانی پیوٹ تک دا ہوش نہ ہئی، جے ذرا جئیں گالھ کریندے ہن تاں آپڑیں اواز کولوں آپ ای ڈرویندے ہن، ادھی رات تھیندی ویندی ہئی،

چھن چھن چھن، ہک ہلکی جئیں اوازائی۔ ”ہیں اے کیا، ہیں، اے کون اے

ہے؟“ تریہاں دے منہ وچوں نکلیا۔ اے کہیں دے پزیریاں دی اواز ہئی۔

چھن چھن چھن، اواز نیڑے آگئی، جے سر چا کے ڈیدھن تاں وڈے کوٹھے

دے پوہے وچ نرملا وال کھولی کھڑی ہے، ہک واری تاں سارے ڈر گئے جو نرملا کتھائیں بلا بن کے تاں نیں آگئی، یا کوئی بلا تاں نرملا بن کے نیں آگئی،

”موسیٰ۔“ نرملانے صاحبان دی ماکوں آکھیا۔ میڈی ماتا سستی ہے تاں میں

اوندے کولوں لگ کے آئی ہاں، اے گھنوں، اے میڈے کجھ گانھڑیں ہن، جے کم آسگن

تاں لاؤچا، ساہاں اونویں تاں میڈی سہیلی ہے، پر میکوں بھینڑیں دی طرحاں ہے، میں ایں

گھر دے حویل وچ کھیڈی ہاں، تے کوٹھے بنے ٹپ کے اساں، ہک پے دے گھر آندے

ویندے ریہے ہیں، اے گھر وک گیا، تاں میکوں اینویں لکسی جو میڈا آپڑاں گھروکا

گئے۔ میڈی ماتا کوں پتہ نہ لگے، اے گھنوں، بس ہک کڑپا کرائے موسیٰ، انھاں گانھڑیاں

کوہام دستے وچ ٹٹ کے چورا کر چھوڑائے، جو اے بس سوناتے رُو پارہ ونجے، اے میں

ایں پاروں آدھی ہاں، جو کل کوں اے مال سُچا تا نہ ونجے تے تو اڈے تے چوڑی دا ڈوہ نہ

آوے۔۔۔ اے گھنوں،“

صاحبان تے جان بی بی نرملا کوں کول پلھا کے، تے پیار کر کے رونون لگ گئے،

سارنگ نے کہیں کوٹھے وچ منہ لکایا تے بھاں بھاں کر کے رونون لگ گیا، ”اوئے دھاڑ

دوئے، اوئے دھاڑوئے۔“

نرملا اوندے رُو اٹ تے بھج کے اوندے کول گئی تے اوکوں آکھیں۔

”اوبھنوں،۔ جوان نیس روندے، توں ٹرک (مسلمان) تھی کے روند اپیں،۔ اہنہی
 ویر بن، مہا ویر بن،۔ ماتے بھین ڈا بر آپڑی ہمت نال کج چا۔“
 سارنگ نے سر چا کے نرملا کوں ڈٹھاتاں اوکوں نرملا کوئی مہربان دیوی بگی۔

6

ست رنگ ماڑ دی بولی

آخر اوقیامت دی رات وی ڈھل گئی جیہڑھی سارنگ تے اوندے گھر آلیاں نے
 جاگ کے تے بہہ کے گذاری ہئی، پر جیہڑھا ڈہنہہ اُبھردا پیا ہئی، اودی حشر دے ڈہنہہ
 کولوں گھٹ نہ ہئی، صاحبان کوں ڈو ترے دفعہ ڈندوٹ پئے چکے ہن، تے ہر دفعہ اوندی
 زبان ڈنداں تلے آ کے زخمی تھی ویندی رہی ہئی، ایں وقت اُنھاں دے ہاں لتھے ہوئے ہن،
 رنگ اُڈے ہوئے ہن تے اُنھاں تے غم دی مدہوشی طاری ہئی، رات دیکھ گئی ہئی پر سانول
 دے قول آنوٹ دے کوئی آثار نہ ہن، جان بی بی نے رات دا زیادہ حصہ مصلے تے بہہ کے
 گذاریا ہئی، ہن وی رب تعالیٰ نال اوندے راز و نیاز جاری ہن،۔ سارنگ کوں ڈو ہاں دی
 بھال بھلیندیں، ڈو ہاں کوں سمبھلیندیں سمبھلیندیں ایہو جنیں بے طاقتی تھی کھڑی ہئی جو ہک
 دفعہ تاں او آپ کولوں آپ بھنوالی کھا کے فرش تے گھڑام تھیا،۔ ماء تے بھین آپڑیں آپ کو
 بھل کے ڈوہیں بے بے کریندیاں بھج کے آیاں،۔ صدقے گھولے تھی کے اوکوں
 اُنھیونے، تے ہن خیال ایونے جو کوئی روٹی دا بھورا تاں منہ وچ ونچے ہا، جان بی بی نے
 صبر کرتے، تحمل نال اُنھی کے ڈو ٹکڑے سٹے تے سارنگ دے اگوں اُن رکھے، پر اُون نے
 روٹی کوں ہتھ ای نہ لایا۔

بجھ کافی دیر دا کئی کڈھ آیا ہئی، عیب اندھار ا سوجھلا ہئی، ہر شے سامنھوں ہئی،
 پر انھاں کوں کجھ ای نظر نہ آندا ہئی، اکھیں دے اگوں نیل آ آ ویندے ہن، سر بھوں بھوں
 ویندے ہن، بھک پیاس دارتی بھرا حساس نہ ہئی، بس دل وچ وی ایہو ہئی تے زبان تے

دی ایہو گلہ آ آویندی ہئی جوہے کیا تھیسسی، ہے کیا تھیسسی۔!

پہر ڈینہہ دا چڑھیا تاں حاکم دے ہرکارے وڈی گکھی آ لے پاسوں وڈے بوہے
دے سامنھو یں ڈھکن لگ گئے، ہولے ہولے بندے کٹھے تھیوں لگ گئے، ہک دفعہ دل
ڈھنڈورے دی ڈھم ڈھم تھیوں لگ گئی۔ نیلام دا ویلانیزے آندا ویندا ہئی، سارنگ کول پتہ
نیں کیا سوجھسی جو اٹھی کے اچانک وڈے بوہے تے آ گیا۔ اوندے من وچ انی جواہ
آپڑاں وڈا بوہا کھول کے لوکاں کول آکھے جو ساڈے تے رحم کرو چا۔

”اولو کو۔ او بھراو، میں تو اڈے اگوں سچی مچی ہتھ بدھیناں تے زاری کریناں جو
سا کول اجی آج مکان وچوں نہ کڈھائے، سا کول مہلت ڈوائے ڈو چار ڈینہہ دی، اسان ڈو
چار ڈینہہ دے بعد آپ کولوں آپ مکان خالی کرویسوں،۔ اے ڈیکھو، میں ہتھ بدھیناں تے
تو اڈی منت کریناں۔! او بھراو، اولو کو!“ پر اے اوازاں تے اے زاریاں اوندے اندر ای
رہ گیاں۔ او دروازے دے اندروں کھڑو تارہ گیا۔ زیادہ توں زیادہ او ایہو کجھ کریندا رہیا
جو دروازے کول اندروں بند کر کے اوکوں ٹکراں مریندا رہیا، آخر ماہ تے بھین اوکوں چھک
کے اندر گھن گیاں تے اوکوں دلا ساڈے تونے جو سراں دی خیر ہووے تاں ایہو جیس کئی ماڑا سر
کھڑوسن، توں ہاں کول نہ لا، اللہ مسبب الاسباب اے، او پتھر وچ دے کیڑے کول دی
روزی ڈیندے، آخر ساڈی بھال کیوں نہ بھلیسی، ہوں دے نال امید اے تے ہوں نے ای
پنگائی کرنی ہے۔

آخر نیلامی آلے نے نیلام شروع کیتا، حاکم دا حکم نامہ پڑھ کے سُنزایا گیا تے ہولی
شروع تھئی، ہولی سورو پے توں شروع تھئی، تے لوک پنج پنج ڈاہ ڈاہ روپے و دھن شروع تھئے،
پنج سو تک ہولی پہنچی تاں ہولی چند ہولی ڈینوں والیاں وچ محدود تھیندی گئی، مکان ترے منزلہ
ہئی، ڈو جھی منزل دے لکڑ دے چھتے (چوبلی بالکنیاں) وڈی گکھی دی طرف کھدیاں ہن،
جسناں چھیاں بچوں ہک دے ہچھوں صاحبان رہ رہ کے آکے ویلکاں، چوں ڈیہی ہئی

تے ولدی پچھاڑاں کھا کھا کے پچھوئیں ونج ڈھاندی ہئی، ایں ویلے اوکوں سنبھالن والی ہک
 زملا ہئی تے ہک کوئی محلے دی کم کار آلی منی ہئی،۔ ہک دفعہ جو صاحبان نے ہزار آلے پاسے
 ذرا نبھا کے ڈٹھاتاں اینویں سمجھو جو اوندے ہاں ءچ مک آن گئی،۔ بولی ڈیون آلیاں وچ
 اوندی ماسی دا پتر پیر بخش وی ہئی تے ودھ ودھ کے آپڑیں سنگتیاں نال گلھیں کریندا کھڑا
 ہئی تے وڈی ہتھتھری نال بولی لیندا ہئی۔ دنیا وچ ایں وی ہوندے، صاحبان نے دلیل
 کہتی،۔

”ہا۔ آخر کیوں نہیں ہوندا۔“ اوں نے آپ کوں آپ جواب ڈتا۔ ”دُنیا وچ سب
 کجھ تھیندے۔“

بولی اٹھ سوتے آ کے رُک گئی ہئی۔ اے بولی پیر بخش دی ہئی۔

”اٹھ سو جک، اٹھ سو ڈو۔۔۔“

”سو اٹھ سو۔“ اچانک پک کراڑو پاری نے بولی ودھائی۔

بولی ہن اچانک تیزی نال ودھن شروع تھئی۔ ساڈھے اٹھ سو، نو سو، ساڈھے نو

سو، ہزار! اے آخری بولی ول پیر بخش دی ہئی،۔ کراڑو پاریاں کوں ہزار روپے وچ مکان

مہانگا لگدا پیا ہئی، انھاں کہتے تے اے گلھ وی وڈی حیرانگی پری ہئی جو کوئی مسلمان بولی

ودھیندا پیا ہئی،۔ پر کراڑو خریدار ہزار توں ودھن تے تیار نہ ہن،۔

”ہزار جک، ہزار ڈو۔۔۔“

”بار ہاں سو۔۔۔“ اچانک کہیں نے پک پاسوں پہلی واری بولی وچ حصہ لگدا۔

بار ہاں سو؟؟ ہیں ایڈی وڈی بولی، ساریاں نے مُرد مُرد کے اوں بندے کوں ڈٹھا۔

جے اے کیہو ہا شوکارھے یا کوئی نواں شوقین ہے۔ مجھے وچ اوکوں جانزن والا کوئی نہ ہئی،

صاحبان وی ایں ویلے جچھاں کوٹھے وچ ونج کے بے ہوش تھئی پئی ہئی،۔

”بار ہاں سو۔!“ پیر بخش نے سوچیا۔ میڈے کول تاں ہزار امی پورا کوئے نیں،۔

بس ایں توں اگوں و ذہن میڈے وس دی گالھ نیں۔ اوں نے آپڑیں آپ وچ فیصلہ کر کے
نچھ جھکی کیتی تے مجھے وچوں نکل گیا۔

نیلام آلے نے بہوں آکھیا۔ ”بارہاں سو پک۔ بارہاں سو پک۔ بارہاں سو پک۔
بارہاں سو ڈو۔“ پر کوئی اگوں نہ ودھا۔ اخیر اوں نے بارہاں سو ترے آکھیا تے نیلام آلا
ہتھوڑا پھا کیتا،۔ مکان نیلام تھی گیا ہئی، ’بہوں مہانگانا نیلام تھئے۔‘ لوک ہک بے کوں آدھے
پئے ہن۔

کیس گدے۔؟ کون اے ایڈار نیس۔؟ ہیں سنیں کون ہے او بندہ؟!

او بندہ سانول ولد بھانول ہئی۔

اجن حالی گھر آلیاں تے سکتہ طاری ہئی جو سانول نے ڈیڈھی وچوں اواز ڈتی۔
’سارنگ بھرا،۔ بھرا سارنگ،۔ آؤ۔ ذرا گالھ سنو۔‘ سارنگ ڈاڈھا اوکھا ڈیڈھی تیں آیا،
حالی سارنگ کوں ای پتہ نہ ہئی جو مکان سانول نے بولی ڈے کے گھن گدے،۔

’اے گھنو بھرا سارنگ۔‘ سانول نے مکان دی ملکیت دا قبلاہ سارنگ دے پرد
کریندے ہوئے آکھیا۔ ’اے مکان دی ملکیت دے کاغذ ہن، اے بظاہر تاں میڈے ناں
ہن، پر اے مکان پہلے وی تو اڈا ہئی، تے ہن وی تو اڈا ہے،۔ اے گھنو۔ تسلی رکھو، جو
تھیا سو تھیا، ایکوں بھل و نچو تاں چنگا ہے،۔ اے پکڑو کاغذ تے ماسی ہوزاں کوں ونج
ڈکھاؤ،۔ ہنزیاں تاں اے نیں تھی سگدا، پر جلتی مکان تو اڈے ناں ای تھی ویسی۔‘

اے ہک ہیا واقعہ ہئی جنیں سارنگ کوں کجھ دیر کیتے مہبوت بلکہ سن کر ڈتا۔

گھر وچ ہولے ہولے خوشی دی لہردا احساس تھیون لگ گیا،۔

’فرشتہ اے فرشتہ۔‘ سارنگ نے ماء کوں زیر لب آکھیا،۔

’اللہ بھلا کر س بابا۔ جیوے ہووے، حیاتی ہووے۔‘

اوں شام کوں سانول کوں ول اندر سڈ کے جان بی بی نے اوکوں بہوں بہوں

دعائیں ڈیتیاں تے آکھئیں۔ ”ساکوں تاں مل چاگدے ای پتر۔ اساں تاں بس مک گئے
ہاے، حال تاں حالی وی کوئی نیں ساڈا، جو ساڈے بوہے تے نیلامی دے ڈنکے اُن وجن،
پرول وی اینویں سمجھو جو نچ گئے ہیں، پتہ نیں تیں اے کتھوں کیتے تے کیوں کیتے،۔ پر
ساکوں بچا گتے ای، شالا جینویں تے آباد ہونویں۔ شالا خانہ اودان ہووی۔“

سانول چپ کر کے سر سٹ کے سزوار یہا، تے دل ءج سوچیندار یہا جو شاید
میڈے پیو دکھ قرضہ اج ادا تھی گیا ہووے۔

”پرہن اے ہے جو تیکوں ای ہن ساڈی گالھ منڑیں پوسی سارنگ پتر اے گھر
ڈٹھاو نچے تاں سانول دا ای ہے جو ہیں دی خریدت ہے،۔“

”جیا اماں جی، میں وی آکھساں جو اے ہن سرانھ توں چھوٹے پُبارے تے
آونجن۔“ سانول کوں اے گالھ اخیر منڑیں ای پئی۔

۷

ھک نکا جیہاں بھاگ*

ایں خوشی کوں گھر والیاں کولوں ودھ کے نرملا نے منایا، اگلا ڈیہ نہہ ہولی دا ہئی،
اوندے گھر رنگاں دے پچکاریاں بھریندیاں پیاں ہن، ہک پچکاری بھر کے او اٹوں گلے
وچوں انھاں دے گھر لہہ ائی تے تھوڑا تھوڑا رنگ ساریاں تے اُن سٹیں،۔ عام حالات وچ
تاں اے کراڑاں مسلماناں ذافساد بن سگدا ہئی، پر اے ہی گالھ ہئی، انھاں نے وی کھل
کھل کے رنگ سٹوایا،۔ ہک بیام نرملا نے اے کیتا جو اُتے ونج کے سانجھی راہداریاں وچوں
لنگھ کے سانول دی تاکی ونج کھڑکائیں، تاکی نہ کھلی تاں اوں نے تاکی تے سارارنگ مل
ڈتا،۔ تے کھل کھل کے موندھی تھی تھی گئی۔ نرملا دے چنپل پن کوں تاں کوئی بہانہ چاہیدا ہئی
خوش تھیون دا۔!

* بھاگ: ہولی کے موقعے پر بندوؤں کا رنگ ڈالنا، خوشیاں منانا، رنگ کھیلنا۔

ہناں ڈیہاڑیاں دی گالھ اے، شام گہری سانولی تھیندی ویندی ہی، ہوا چلدی
 پئی ہی، سانول کوں اینوں لگا جینوں اندر لی تاکی آلے پاسوں تاکی دے ویلکاں وچوں
 اوکوں کوئی ڈیدھا پئے،۔ ایں ویلے اوکوں ذرا جس وی محسوس تھیندا پیا ہی، اے تاکی اوں
 نے اج توں پہلے کڈا ہیں نہ کھولی ہی، اج بے اختیار تھی کے اوں نے تاکی دے ڈوہیں پٹ
 اندر لے پاسے کھول ڈتے۔ سامنھوں ہک سوہنڑیں مورت کھلدی کھڑی ہی،۔ ”نرملہ۔
 میڈاناں نرملہ سانول کا کا۔ تیکوں گرمی نیں بگدی جو تاکی کھلیندا ای نیں۔“

”گرمی دی گالھ نیں،۔ نرملہ۔“

”ول کیا گالھ ہے۔؟“

”اے تیڈے کجھن دی گالھ نیں۔“

”سانول کا کا ہک گالھ تاں ڈسا، اے سب کجھ جیہڑا تیں کہتے، اے سانول دی

سگت پاروں کہتے ای، یا کوئی ہی گالھ وی ہے۔؟“

اے آکھ کے او ذرا جس شوخی نال کھلی،۔

”ہی تاں کوئی گالھ نظر نیں آندی میکوں۔“ سانول نے کجھ سوچ کے آکھیا۔

”اچھا۔!؟ اچھا اے ڈسا جو تیکوں ساہاں چنگی نیں بگدی۔؟“

سوال اتنا چانک ہی جو سانول کہتے سوچیا کجھیا جواب ڈیون بہوں مشکل ہی،۔

”کیا۔“ اوں نے آکھیا۔ ”کیا کجھ دے تساں نرملہ۔“

”میں کجھ می۔۔۔۔“ اوں نے ہک ہک لفظ کو چبا چبا کے آکھیا۔ ”جو تو اکوں۔

ساہاں چنگی نیں بگدی۔۔۔۔؟“

”کوئے ناں۔“ اوندے منہ وچوں نکلیا۔ اصل وچ او اے آکھڑاں چاہندا ہی

جو کوئے ناں۔ اے گالھ نیں۔ پر کوئے ناں آکھ کے اوندے منہ تے جینوں جنڈرا لگ گیا

ہو دے، ہی ذرا جیاں وقفہ، پرائیوں لکھا جینوں مدتاں گذر گیا ہون، ایں تو پہلے جو او گالھ

پوری کرے ہا۔ نرملا دے پچھوں کھڑوتا کوئی پچھانواں تھپ تھپ کر کے پچھاں دل گیا،۔
کوئی بیادی اے گالھ وات سزدا کھڑا ہئی، اے صاحبان دے سوا کون تھی سکدا ہئی۔!
سانول کوں سنجھ گئی۔

سانول کوں اینویں لکیا جینویں اوندے اوتوں ہک ہی قیامت گذر گئی ہووے،
اوندی روح تک شرمساری دے پسینے وچ کافی دیر تیں پڑی کھڑی رہی۔
نرملا وی اوکوں ڈیکھ ڈیکھ کے تھوڑی دیر بعد پچھاں تھیندی گئی۔
نرملا کافی حیران ہئی۔!

تاکی ارام نال بند کر کے سانول کھٹ تے اُن بیٹھا،۔
اے ہک تقدیری لمحہ ہئی۔ ایں تو بعد اوں نے اے گھر چھوڑ و نجر اوں ہئی۔ آپڑیں
پاروں ہمیشہ کیستے! اے گالھ اوں نے چنگی طرحاں نیت گدی تے اگلی فجر او اینویں گم تھیا
جینویں کڈا ہیں۔ اتھاں آیا ای نہ ہووے۔

۸

سارنگ دی گالھ

سارنگ ء چج او سارے خوبیاں تے خامیاں ہن جیہڑھیاں سکھے لدھے پُتر اں
وچ ہونن، او بہادر ہئی، تے بہادری ء چج جان ڈے سگدا ہئی، پر کہیں کم کوں لگ کے کرنا
اوندے وس ء چج نہ ہئی۔ حاکم دی طلبی دے خوف نے اوندی کجھ کر سبکھن دی طاقت کوں پیاوی
گھٹا ڈتا ہئی،۔ ڈینہہ کوں گھروں نکلن اوندے واسطے مصیبت دا بہانہ بن سگدا ہئی،۔ رات
کوں نکلن دا کوئی فائدہ نہ ہئی،۔ اوں نے کوئی کم باقاعدہ سکھیا نہ ہئی، جو او کرے ہا،۔ کہیں
مسلمان دا کاروبار کرنا ایں سکھا شاہی ء چج ممکن نہ ہئی،۔ ایں حالت وچ پہلے تاں او مہراں کم
آیاں جیہڑھیاں حاکم بی بی نے ڈتیاں ہن۔ ول کوئی چھوٹا موٹا گانزھاں بدھا کم آیا،۔ تے
دل گھردی شے وست کم آنون لگی،۔ گھنن والے چیزاں کوڈیاں دے مل گھندے ہن، لیکھا

پورا نہ ڈیندے ہن، پہلے واری نہ ڈیندے ہن، ترور ترور کے ڈیندے ہن، سارنگ چنے چنے؛ بند
 کوں وخی کے تقاضا نہ کر سکا اہنی، کم کار والیاں عورتاں، دائیاں تے ہک ادھ ملن جلن آئے
 بندے دے ہتھریکے کم تھیندا اہنی، ظاہر ہے جو ہتھریکے کم، سچ شے امی کر دی ہنی، تے پیہ
 تہہ امی کرویندا اہنی۔ ول امی کجھ مُد ہیں ڈے گھن وچ لنگھ گئی، جیہڑے ویلے صاف نظر
 آنون لگا جو ہن گھر دے کندھاں تے پوڑھیاں دے سوا کجھ باقی نہیں بچیا،۔ سوانے اون
 بند کوٹھے دے جیکوں کھولن اوگناہنہ سمجھدے ہن،۔ تے سچ اے ہے جو ایکوں کھولن دا انہاں
 کوں کڈا ہیں خیال امی نہ آندا اہنی،۔ انہاں مانواں دھیاں نے آردے کم دا پورا باکرن
 شروع کر ڈتا۔ وچ آلیاں عورتاں گھگھے تے سیپ دے بنے کپڑے چا آتیاں ہن، تے
 عورتاں امی چا دینیاں ہن،۔ سارنگ کوں غیرت تاں بہوں آندی اہنی،۔ کئی واری اوہمت
 کر کے باہرای دیندا اہنی،۔ پرول پکڑ پکڑ دا ڈرا دکوں ولد اولا آندا اہنی۔ آپنے ایس حال تے
 اوکوں آپنے آپ کولوں وی نفرت تھی ویندی اہنی، اوگھڑی اوپل۔ جیہڑے ویلے او کروڑی
 مل دے آکھے تے فیضاں دی حویلی وچ گیا اہنی،۔ واپس آسکدے۔۔۔ تا او انہاں کو
 ۔۔۔ ولا آدے ہا۔ بند کوٹھے وچ جو کجھ اہنی او سانول دے پیودی امانت اہنی، انہاں دا خیال
 اہنی جو کہیں ویلے نکلے تھی کے اوندے پیودی امانت اوکوں سوگھی کریسوں،۔ پر سانول نے
 انہاں کو ایس گلہ دی مہلت امی نہ ڈتی اہنی،۔ تے انہاں کوں وی ایس گلہ دا بہوں افسوس
 اہنی، انہاں نے سوچیا اہنی جو بند کوٹھا او سانول دے سامنے امی گھلیسن، تے حالی وی او
 ایس گلہ تے قائم ہن،۔ پر سانول پتہ نہیں کڈاں ولسی؟ او سوچیندے ہن۔

تہل مارو دا سارا پیندا

جیہڑے ویلے کوئی بندہ او بندھن ترور کے نکلدے جنہاں نے اوکوں وسیب نال
 بدھیا ہو یا ہوندے، اون ویلے او کھاتاں تھی ویندے، پر اوکوں، اے لگدے جو ساری دنیا

اومدی آپڑیں اے،۔ ساری دنیا آپڑیں مکلان سمیت اوکوں کھل کے "جی آیاں کوں۔"

آدھی پئی ہوندی ہے،۔ ساری دنیا جھولی اڈ کے اوکوں آپٹے پاسے سڈیندی پئی ہوندی ہے،۔ ہیں پاروں او جیہڑے پاسے ڈیدھے، اوکوں دنیا نظر دی ہے، تے اے دنیا اوکوں آپڑیں نظر دی ہے،۔ او آزاد ہوندے، کہیں پاسے دی دنیا کوں آپڑاں آکھن وچ، او آزاد ہوندے کہیں پاسے ٹر و بچن تے پندھ کرن وچ،۔ پر کیا او جیہڑے جیہڑے پاسے منہ کریندے او پاساتے اوں پاسے داسب کجھ اوندا آپڑاں ہوندے؟ سچ کجھوتاں۔ سب کجھ اوکوں آپڑاں نظر ن دے باوجود،۔ اوں نے حالی وی پتہ کرنا ہوندے، جو ایندے وچوں کیا کجھ میڈا ہے تے کیا کجھ میڈا نیس،۔ پر انہیں بندھن، پرانے سکوت ترور کے،۔ ٹھن او دل اے ڈیدھا پیا ہوندے جو اوندا کیہڑا ہی شے نال کیا رشتہ تے کیا بندھن ہے یا تھی سگدے،۔ او دل حک بیا دوکھا کھانوٹ تے تیار ہوندے، بندھن ترور کے او دنیا دے سامنے کھلا ہوندے، تے ہیں کھپ وچ اوں نے جینوڑاں ہوندے،۔ سانول کوں تاں آپڑیں ہوندے سوندے سکوت ای آپڑیں نہ لگدے ہوندے ہن،۔ دریا پار آکے اوکوں بیا وی بھل گیا ہئی،۔ تے جنہاں لوکاں دے او کم آیا ہئی، انہاں نال ای اوکوں سکوت لگدا تاں ہئی، پر ایس سکوت تے آپڑیں با بے دی کیتی دا بدلہ لہانوٹ دا خیال زیادہ حاوی ہئی، او انہاں دا جمن ہئی یا انہاں دا مقروض ہئی، اوکوں ایں گالھ دا پتہ نہ لگدا ہئی، پر پیو دی کیتی دا بدلہ لہانوٹ دا خیال ہر ویلے اوں دے اندر پکدارا ہندا ہئی۔ انہاں دا گھر اوکوں آپنا گھر لگیا ضرور ہئی، پر اوکوں لگدا ہئی جو اوکوں حالی وی اے حق میں، جو ارام نال بہہ ونجے، صاحبان دا ہتھ منگن دا خیال اوکوں بہوں شرمسار کر ڈیندا ہئی۔ پتہ نیس صاحبان میکوں چنگاوی سمجھدی ہے یا کونے ناں۔ ڈوجھی گالھ اے ہے جو بے کر میں کہیں طرحاں ربار بھینداوی ہاں تاں اولوک کیا آکھن،۔ او آکھن،۔ بس آگے آپڑیں اوقات تے، ساڈے اُتے اے سارے بار ہیں گالھوں چڑھائیں۔!؟ ایس تو علاوہ اوکوں اے وی لگدا ہئی جو وسو کوں بھلا نوٹ میڈے وس

وچ کوئے ناں ہوسی۔ وسو دا خیال رہ رہ کے اوکوں آند! ہئی تے اوندے دل کوں جلیندا
 ہئی، وعدہ خلائی، اوندے کولوں بعید ہونوڑیں چاہیدی ہئی، دل اوندے وعدہ خلائی کیوں
 کیتی؟ وعدے دی رات۔ کھائی ء چ ڈھانوٹ۔ اوکوں لگدا ہئی جو اصل گلہ حالی دی نیں
 گھلی، اصل بھید حالی وی منگھم ہے، تے وسو دے بارے ء چ اوندی بدگمانی ٹھیک کوئے نیں،
 حالی اوقیتی موتی منکا تاں وسو کول ہئی، کیا وسو کول حق ہئی جو او کہیں دی شے گھن کے بھج
 ونجے ہا، خود وسو ہن کتھاں ہوسی، عین ممکن ہے کہیں نے اپنے کول پلھا گدی ہووے،
 عین ممکن ہے کہیں نے گانزھاں بدھا کھس کے اوکوں کھوہ ء چ دھکا ڈے ڈتا ہووے، گچی
 گھٹ کے مار ڈتا ہووے۔ یا لچیاں لنگاں کول۔ ٹھگاں تے مداریاں کول ویچ ڈتا ہووے۔
 یا او کہیں ہی جاتے گناہ دی زندگی گذریندی پئی ہووے۔ کیا پتہ۔ کیا پتہ۔ اوکوں آپڑیں
 آئے وچوں باہرتاں بھانویں میں نہ کڈھیا ہووے پرنگلی تاں او میڈے آسے تے ہئی، او
 وسو جیہڑی ایڈی ناز پھولاں ہئی جو پھولاں دی خوشبوئیں وی اوکوں بیمار کر ڈیندیاں ہن، اج
 پتہ نیں کتھاں ہوسی، او وسو۔ جیہڑی گھڑی کول مٹی نہ لگن ڈیندی ہوندی ہئی، اج پتہ نیں
 کتھاں گاریاں چکڑاں ء چ گتی ہوسی، یا۔ رُلدی ودی ہوسی۔ میں ہن اوکوں گولاں تاں
 کتھاں ونج گولاں۔!؟ کیہڑا شہر، کیہڑی ہستی ء چ اوندے سُنو ہپ دا ڈیو اپلدا اپیا ہوسی!؟
 پر میں اوکوں گولڑاں تاں ضرور اے، اوندے کولوں موتی تاں ضرور ولوانوڑیں۔ کیا او بیڑی
 تے دریا والا موتی۔ یا او موتی جیہڑی وسو خود آپ ہئی۔!؟ ایس سوال دا جواب وی اوں نے
 حالی لبھڑاں ہئی۔

(ناول 'بیڑی وچ دریا' دا ڈوجھا حصہ ختم تھیا)

تریجھا حصہ
ویساں روہ جبل

پست دے پندہ اڑانگے

سانول جیہڑھے ویلے شہروں نکلیا ہئی تاں اوندے دل ءچ ایسے دلیلاں ہن۔
اے وی تے ایہو جیہاں دلیلاں وی جیہڑھیاں اوندی پکڑ وچ وی نہ آندیاں ہن۔ اوکوں سمجھ
نہ آندی ہئی جو اے کیا ہن۔؟ حیاتی اوندے کولوں کیا منگدی ہے، تے اوکوں کیا آدھی ہے
جو او کیا کرے؟؟

اوسانول دآپڑاں گھرتاں نہ ہئی، ول وی گھردی طرحاں ضرور ہئی،۔ او سمجھ اُبھار
دے قریب گھروں نکلیا ہئی، بزار حالی بند ہن، دل وی گکھی کو چیاں وچ سویرے اٹھن
والے، مسیتاں وچ وچن والے، مندرراں وچ پوجا کرن والے،۔ انھاں توں علاوہ اٹھائی
گیرے، صبح خیزیے ژدے پھر دے ودے ہن، مسجدراں وچ فجر دی نماز پڑھیج کے ہن درس
تھیندے پئے ہن، درس وی ہولے ہولے بڑتاویندا ہئی، کوئی کوئی مولوی یا عالم سر ہول کے
اچی اواز ءچ وعظ کر گھندا ہئی، پر کہیں کہیں ویلے اوکوں ایندی قیمت وی چکانوڑیں پوندی
ہئی،۔ سانول پھر دا پھر اندا ہک مسجد دے بوھے تے کھڑو گیا، واعظ خوش بیان ہئی، بیان
عشق دا ہئی، مولانا روم دے شعراں دی تشریح تھیندی پئی ہئی، سانول ہولے ہولے مسیت
دی بوھے توں اندر صحن تیں تے ول مسیت دے اندر تیں چلا گیا۔ تے ہک چندھ ءچ جھکی
جھون گھت کے پہہ گیا۔ مولوی صاحب عشق دے بیان توں گریز کر کے دنیا دے ناپسندیدہ
ہونوٹ دے موضوع تے آگئے ہن، ہن قیامت دے قائم تھیون دا بیان ہئی، فرمیندے پئے
ہن،

”لوکو، سن گھنو، جو قیامت دا ڈیہہ نہہ ڈاڈھا سخت ہوسی، سمجھ سوانیزے تے ہوسی،
تریہہ کولوں سب دی جان تے بنی ہوسی، العطش، العطش دی پکار ہوسی، نہ کھائیں بدل دی
چھانہہ دی ٹکڑی ہوسی جو حشر دی ڈھپ کولوں کوئی بیجے، نہ کھائیں پانی دا قطرہ ہوسی جو
ہوٹھہ تر کرے، کوئی کہیں دی گالھ نہ سُنوسی، کوئی کہیں دا حال نہ کھسی،۔ سب دی زبان تے

نفسی نفسی ہوسی،۔ اس حال ءچ ہک بدشکلی، بدبودی ماری پڈھی، جیکوں ڈیکھ کے کریت
دے مارے جان نکلسی، ول دل ہک ہک دے کول ویسی تے آکھسی، میکوں نوی سچا تا،
میکوں نیس چانڑدا، اوں ویلے تاں میکوں سانجھ سانجھ کے رکھیند ہانویں، چم تے اکھیں تے
رکھنا پو دے ہاتاں چم تے اکھیں تے رکھیند ہانویں، ہاں نال لیند اہانویں، ہن کیا تھی گئی جو
سُجھیند ای نیں۔ او پڈھی رن اے گالھ کر لسی تے بدبودے بھسکیاں نال لوکاں دے دماغ
پھٹس، لوک کچھس، مئی توں کون ایں، اساں تاں تیکوں اصلوں نیں چانڑدے، او آکھسی،
نوے چانڑدے، حیف اے تہا کوں، میکوں سُجھیندے ای نوے۔ لوکو، میں دولت آں، میں
پیسہ ہاں،۔ میں مال متاب ہاں، میں اوہاں جیندے پچھوں رب کوں بھل ویندے ہاوے،
سکوت کوں بھل ویندے ہاوے، انصاف کوں پچھوں چا سٹیندے ہاوے، میڈے کیتے سوکوڑ
پال کمیندے ہاوے، آپڑیں او پرے دا خون کرن توں وی نہ اچھکدے ہاوے، ہن آدھے
ہو جو اساں تیکوں چانڑدے ای نیں۔ اوے لوکو، ڈیکھو تاں سہی، پچھاڑو تاں سہی،۔۔۔۔۔“
مولوی صاحب دا اعظ تھیند ارہیا۔ پر سانول چپ کر کے مسیت وچوں نکل کے
ولد ابزار وچ آگیا، پر مولوی صاحب نے بد صورت عورت دا جیہڑا نقشہ لیک ڈکھایا ہئی، او
اوندے دل وچ باندھا گیا،۔

سانول جیہڑھے ویلے شھر وچوں نکل کھڑا تھیا ہئی، اوں ویلے اوندے کھیسے وچ
چند نکلے ہن، جیہڑھے شام تھیندیاں، تیں مک گئے، اورات اوں نے کہیں درگاہ دے بوھے
تے گذاری ہئی، تے اگلی فجر توں او حیاتی دے ہک نویں تے نویکلے سفر تے ٹریا ہئی، او کجھ
ڈینہہ واقعی درویشاں دی سنگ ءچ سفر کریند ارہیا،۔ پر پاک پتن والے پیردی زیارت
دے بعد اوں نے درویشاں کولوں الگ تھی وںجن دا فیصلہ کیتا۔ تے اے وی فیصلہ کیتا۔ جواد
روٹی منگ کے نہ کھاسی،۔ او جیہڑھی دستی، جیہڑھے قصبے یا شھر وچ پہنچے ہا۔ کوئی نہ کوئی چھوٹا
مونا کم کر کے کجھ پیسے جوڑے ہا، تے دل اگھاں ٹر پو دے ہا،۔ کہیں رات کوں اوسراں وچ

ہوندا تھی، تے کوئی رات او کہیں ویران مسیت ء چ بکھا پیا ہوندا تھی، کوئی اوکوں مسافر سمجھ کے روٹی بڈے ونچے ہاتاں او گھن کے کھا گھندا تھی،۔ پر اوندی کوشش ایہو ہوندی تھی جو اوجنت مزدوری کر کے نکر کھاوے۔ کہیں ویلے کوئی خدادانیک بندہ اوکوں اپنی گڑ تیل یا کہیں بی سواری تے بلھا گھنے ہاتاں او بہہ ویندا تھی،۔ ورنہ پیریں ژردار اہندا تھی، او پاک پتن توں ژریا تھی تاں اوندی نیت اجمیر شریف ونجٹ دی تھی،۔ اس حال ء چ ژردیں چلدیں،۔ اکثر پیدل تے کہیں کہیں ویلے کہیں سواری تے سفر کریندیں، محنت مزدوری کرینیں،۔ راجپوتانے وچ واقع ایں وڈے پردی خنکاہ پنچن وچ اوکوں چھی مہینے گذر گئے۔ تے حالت اوندی فقیراں کولوں گھٹ نہ تھی۔

۲

بھانویں خواب خیال

ایں دربارنال عقیدت خداؤں اوندے دل وچ تھی،۔ اتھاں آکے اوکوں کوئی اُلجھن محسوس نہ تھی،۔ کجھ ڈیہنہ او دربار دے لنگر دی روٹی کھاندا رہیا،۔ آخر لنگر خانے والیاں کوں آکھنیں جو میکوں کوئی کم ڈسو جو میں کراں،۔ لنگر والیاں نے پہلے تاں اوکوں حیران تھی کے ڈٹھا جو اتھاں تاں ہر کوئی مفت دی روٹی کھانوڑاں چاہندے، اے کیہو جیاں بندہ ہے جیہڑا کم کر کے پیٹ بھرنا چاہندے۔ بعد ء چ انھاں نے اوکوں روٹیاں لانوٹ والے دے پیلی (مددگار) دی خدمت سپرد کیتی، ایں خدمت ء چ اوں نے کجھ مہینے گزارے ہن جو روٹیاں لانوٹ والا فوت تھی گیا، تے ہن اے کم اوندے سپرد تھی گیا،۔ چھی مہینے گذردیں دیر نہ لگی، انھاں چھی مہینیاں دی طبانخی گیری نے اوکوں روٹیاں تے نان پکاوٹ ء چ استاد بناڈتا۔ دل وڈے پیر سنیں دے عرس دے ڈیہاڑے ائے تاں اتھوں دی دنیا ای ہی تھی گئی، سارے ملک ہندوستان دی ہر چنڈھ گٹھ وچوں عورتاں مرد، وڈے پڈھے، پال بلوگڑے، جوان تے ادھ کھڑ بندے اتھاں آ حاضر تھئے۔ قوالیاں تاں اونویں ای ڈیہنہ

رات اُتھاں تھیندیاں سن۔ عرس دے موقعے تے سینکڑے قوال اُتھاں حاضر ہن تے چوکی بھرن کیتے۔۔۔ وقت منگدے ہن،۔۔۔ بھیڑ بھاڑ ایڈی ہئی جو بندے لتڑتڑتج ویندے ہن، دل ای پچھوں نہ ہندے ہن، سانول کول روحانی سلسلیاں دی کوئی زیادہ گالھ پتہ نہ ہئی، پر اُتھاں اوندا دل بگ گیا ہئی، ہیں بھیڑ بھاڑ وچ،۔۔۔ رات کول،۔۔۔ ادھ اندھارے وچ یا ادھی رات دی کہیں گھڑی یا وڈے ویلے سو جھلے دی دھار پھٹن توں پہلے،۔۔۔ اوں کول اینویں بگے جو کوئی اوکوں بڈھا پئے۔ کون تھی سگدے۔؟۔۔۔ اُتھاں کونھے میڈے جاٹن والا۔۔۔ او سو چندا ہی۔

مگر کوئی ہئی سہی،۔۔۔ جیہڑا ہارے توں، ستوناں دی اوٹ وچوں،۔۔۔ بندیاں دی بھیڑ وچ راہ بندے ہونیں،۔۔۔ اوکوں بڈھا ہئی۔ اوکوں کئی واری لکیا جو اے وسوھے، اے وی توہی تھی سگدی ہے،۔۔۔ پر، جے ادا اُتھاں ہے تاں اوکوں ملدی کیوں نیں، اوکوں اے وی شک پیا جو جے کراے وسوای ہے تاں نوابی زندگی وچ ہے بیگماں دے ٹھاٹھ نال دربار تے چلا کرن آئی ہوئی ہے،۔۔۔ کوئی مرد نال ہو س،۔۔۔ کہیں آس ہس، جیندے پورا تھینوٹ دی منت منگ کیتے او چلے ودی کریندی ہے،۔۔۔ اولاد کیتے؟۔۔۔ یا۔۔۔ یا،۔۔۔ خود میڈے ملن کیتے؟ اوکوں اپنے ایں خیال تے کھل آگئی،۔۔۔ تے او کافی دیر تیں جھکی جھون گھت کے بیٹھا کھی کھی کریندا رہیا،۔۔۔ دربار دے ہک درویش نے پچھیا وئی سہی جو میاں کیا مل گئی جو آپ کو لوں اپنے کھل اپنیں، ولایت تاں نوی مل گئی، یا دل محبوب دے ملن دی آس تھی گئی ہئی،؟ اوں نے کوئی جواب نہ ڈتا۔ تے کھلدا رہیا،۔۔۔ میڈے ملن کیتے۔؟ میں، جس اوں دے نال دکھا کیتا۔ تے اینویں سمجھو کنڈھ دادھکا ڈے ڈتا۔۔۔؟؟

تے جے ایہو جنیں گالھ ہے دی سہی تاں اوں نے میکوں ڈیکھ نہ گدا ہوسی، دل میڈے نیڑے آکے میکوں پلویندی کیوں نیں۔!؟

ہک جیہڑا نے اوں نے سوچ گدا جو ہن جے کرا وچ مچ نظر آگئی، تاں ادا اوکوں

وینچ پکڑیسی، پراوکوں ول او جھلوواں نہ پیا،۔ بلکہ پتہ اے لکلیس جو پنجاب دی کوئی بیگم ہئی، جیہڑی ائی تاں نور اتا پورا کرن ہئی، پرول چلیہا پورا کر کے گئی ہے، تے کوئی ایہو جنیں منت منی سی،۔ جیہڑی نال ای پوری وی تھیندی گئی سی۔ ”اے کہیں منتاں منوتیاں منیندی ودی ہوی۔“ سانول نے سوچیا۔ ”سبھو کجھ تاں ہسی پیا۔ ول کیہاں منتاں۔“ پراے کیا ضروری ہے جو او وسوا ہی ہووے،۔ کوئی بیٹی ہوسی، تے بیٹی گالھ اے ہے جو او پنجاب دی بیگم (بیگم) کیوں بن گئی۔؟ او تاں کتھائیں رُل موئی ہوسی، یا کہیں دے ہتھ وکا گئی ہوسی،۔ وسوتے بیگم۔!“

ہُن اے تھیون لگ گیا جو کہیں ویلے یکدم اوندا دل پٹچن لگ ونجے، اوندا دل آکھے جوہن اتھوں بھج ونجاں، اپنے ملک آلے پاسے بھج ونجاں،۔ ول کہیں ویلے اوکوں سارنگ کیتے مونجھ آنوٹ پے ونجے،۔ سارنگ تے انہاں دا ڈوترے منزلہ گھر،۔ تے اوندے بار بہیاں،۔ تے۔ صاحبان۔ جیکوں اوندی ماء سین ”ساباں“ وی آدھی ہئی،۔ انہاں کوں حالی وی میڈی ضرورت تھی سبگدی ہے،۔ ”اوسوچے ہا،۔ تھی سبگدے سارنگ کوں حاکم نے ولدا ڈھک کھڑایا ہووے،۔ اوندے انہاں وسوتیاں داتاں کوئی انت نہ ہئی، اوندے ایسے وسوتے اوندی اندردی ذات ہن۔ اپنے ہناں خیالاں تے دلیلاں تے وسوتیاں بچ رہ کے، اوکوں گھر داسکھ مل ویندا ہئی،۔ تے ہن گھر بچ اوکوں یکدم وسو دی شکل نظر آونجے ہا،۔ تاں او۔ اپنے آپ کو جھٹک کے ولدا اُجھاک (بیدار) تھی ویندا ہئی۔ ہک جیہاڑے او اینویں سستی جاگدی حالت بچ لنگر خانے دے ہک ستون نال ٹیک لاکے بیٹھا ہئی جو کہیں نے اوندا مونڈھا ہلا کے آکھیا۔

”اومیاں سانول تیداناناں ہے۔؟“

”ہیں۔؟ کیا۔؟“ سانول نے ہڑبڑا کے اکھ کھولی تے ڈٹھا۔ ہک بندہ جیڑھا ننگا دے خادماں وچوں نہ لگدا ہئی، اوندا مونڈھا ہلا کے اوکوں کجھ آکھراں چاہندا ہئی۔

”توں سانول ایس؟“ اوں نے ولد اچھیا۔ ایس ماحول ء سچ اونداناں ہک عرصے بعد کہیں دی زبان تے آیا ہئی، ہک پل کیتے اوکوں اینویں لکیا جینویں اے کہیں پئے بندے دانان ہودے۔

”میاں گالھ کر، کیا آدھیں۔“ آخر سانول نے سوچ کے آکھیا۔
 ”پنجاب ء چوں ہک بیغم (بیگم) آئی ہئی، تیڈے کیتے ہک سنیہا ڈنے گئی ہے۔“

”کیہڑھی بیگم۔؟“

”اتھاں پہلے نورا تاتے ول چلیہا گزار گئی ہے، تیکوں پتہ ای نیں لکیا، توں اتھاں اصلوں کل پرسوں تاں نیں آیا۔ کافی مد گزر گئی ہے میکوں ای اتھاں۔“ اوں بندے نے تقریباً تھیرا چالا لایا۔

”چل میاں۔ گالھ کر، جیہڑھا سنیہا ڈینوڑے ای، ڈے۔“

”چل ول سٹ۔“ او بندہ سانول دے اگوں بہہ گیا، او ادھیڑ عمر دا بندہ اہئی جیہڑھا سانول کوں اپنے ملک دا بگدا اہئی، ”او آکھ گئی ہئی۔ جو رن مانڑوں نال دوکھا کر کے ہن فقیریاں ودا لہینیں، ونج، فقیری تیکوں۔۔۔ نیں ملوئیں۔ ایس پاروں جو اے کہیں بے کول مل گئی ہے، تے توں خالی دا خالی رہ گیس۔“ اے آکھ کے او بندہ سانول دے اکھیں ء سچ اکھیں پا کے کافی دیر ڈیدھا رہیا، جینویں ڈیدھا پیا ہووے جو سنیہا پہنچ گئے، تے اوں نے اپنا اثر وی کیتے۔۔۔

”بیادوی کجھ آکھیں؟“ سانول نے بغیر ارادے دے پچھیا۔

”ایہو ہوں نوی جو بیا ای کجھ آکھے ہا۔“ اوں بندے نے طنزیہ انداز ء سچ آکھیا۔ ”او گئی کن اے؟“ سانول نے بیا ہک سوال بغیر سوچے سمجھیں کیتا۔

”ولدی پنجاب گئی ہے، چھاں دی کندھی آ لے بنگلے تے، جتھوں دی اورانی ہے

رائی۔“

سانول دے دل وچ اچانک اوندے پچھوں و نچن دی شدید خواہش جاگ پئی،۔
 آپڑیں اگوں اوں نے بہانہ اے بنزایا جو میکوں چاہیدے جو اوکوں لہہ کے سارنگ ہوراں دا
 موتی اوندے کولوں ولوانواں،۔ تے اے امانت انھاں تیں پچانواں جنھاں دی اے
 ہے،۔ اے سوچ کے اوکوں کافی اطمینان محسوس تھیا، اوکوں لکیا جو اوند ااصل کم تاں ایہو
 ہئی،۔ تے ایہو ہے۔

۳

دلی شہر نمونہ

ہک واری سب ایہو جیہاں بنزایا جو دلی دا ہک نواب اوں خنگاہ تے سلام بھرن
 آیا، تے ہک ڈوڈ۔ نہہ اُتھاں رہ کے اوں نے ہوکا ڈوایا جو جے کر کہیں نے دلی و نچواں
 ہووے تاں او اوندے نال جُل سگدے، سانول نے ایس ہو کے تے آئین آکھی تے نواب
 دے چھوٹے جیس قافلے نال بہلیاں تے سفر کر کے دلی آ گیا،۔ دلی ہک وڈا شہر ہا،۔ اتھاں
 اوں نے کجھ ڈ۔ نہہ تاں ہوں نواب دے دیرے (دیوان خانے) تے گزار ڈتے،۔ تے نال
 نال۔۔۔ شہر ءچ پھر دا ای رہیا،۔ ہر گلی کوچے ءچ کہیں نہ کہیں مکان کوڈ کیکھ کے اوکوں آپنے
 پیو دی اے گالھ یاد آوے۔ جو۔ دلی شہر نمونہ، اندروں مٹی، پاہروں چونا۔“ پر اے تاں
 وڈے وڈے حویل تے محل ہن، ہک ڈو دفعہ اوں نے دور کولوں لال قلعہ ڈٹھا، تے اوکوں
 ملتان دا قلعہ یاد آ گیا۔ او ملتان دے قلعے وچ کبڑا ہن نہ گیا ہئی، اتھاں ای اوں نے لال
 قلعے دی جھلک پرے کولوں ای ڈٹھی تے کافی دیر حیران کھڑا رہ گیا۔ ہک دفعہ اوں نے پرے
 کولوں دلی دے بادشاہ دا جلوس وی ڈٹھا، تے ریڈیڈنٹ بہادر دی گارد دے گورے
 شپاہیاں کولوں وی ڈٹھا تے حیران تھیا جو اے کون ان تے ایس ملک وچ کیوں آ گین!؟
 ہک چہاڑے پھر دے پھر اندے،۔ ہک احاطے دے نزدیک اوں نے کہیں

کوں ڈٹھا جو ہمیں دا پتہ کچھدا پیا ہئی،۔ ڈساون والے نے آکھیا۔ ”ہاں، ہاں، یہی احاطہ آغا جان ہے۔“

آغا جان۔!! آغا جان۔!! سانول نے اپنے دل ءچ ایس ناں کوں ڈہرایا۔ اوکوں بگدا ہئی اوں نے اے ناں پہلے وی کتھائیں سنے۔ ”ارے بھئی،۔ وہی گھوڑوں والے آغا جان نا۔ یہ احاطہ اُنہیں کا ہے۔“ پتہ ڈسٹ والا بار بار وضاحت کر کے کچھنٹن والے کوں ڈسیندا پیا ہئی۔ اچانک سانول دے دماغ وچ کوئی طاقی کھلی تے اوکوں یاد آ گیا جو ایس ناں دا اوندے نال،۔ تے اوندے بہشتی پیوناں بہوں تعلق ہئی۔

پتہ کچھنٹن والے دے نال نال سانول وی ہیس احاطے ءچ داخل تھی گیا۔

اے آغا جان دا احاطہ ہئی جیہڑا ہادی وچ گھوڑیاں دا مشہور سوداگر ہئی، اے احاطہ اونویں تاں اوند اذاتی ہئی، پر اے ہک طرحاں دی گھوڑیاں دی چھوٹی جنس منڈی وی ہئی، جتھاں گھوڑے وکدے وی ہسن، تے انہاں دامل ای پوندا ہئی، اتھاں زیادہ تر کابل قندھار تے ملتان تے پنجاب دے وپاری گھوڑیاں دا وپار کریندے ہسن،۔ اے وپاری اتھاں مہینیاں دے پاند نکلے پئے راہندے ہسن۔ تے بعض ویلے مال اتھاں چھوڑ کے بنہاں شہراں وچ یا ولدے پچھاں لگے ویندے ہسن،۔

سانول کوں یاد آ گیا ہئی جو اوں نے آغا جان گھوڑیاں دے وپاری داناں اپنے پیو بھانول خاں کولوں کئی واری سنزیاں ہئی۔ اپنی بیماری دے ڈینہاں وچ، جیڑھے ویلے بھانول خان دنی زبان چچڑی تھی گئی ہئی تے او پول نہ سبگدا ہئی،۔ اوندے منہ وچوں جیڑھے ادھے ادھورے لفظ نکلدے ہوندے ہسن،۔ انھاں وچوں۔۔۔ ”آغا، آغا۔“ تے ”دلی دلی“ دے لفظ وی ہسن، اوکوں سمجھ آ گئی ہئی جو اوندے پیو داہیں وپاری نال وپار ہئی، تے ایہو وپاری ہئی جیس اوندے پیوناں دوکھا کر کے ہلکے ویلے ڈوبندیاں نال دوکھا کیتا ہئی۔

احاطے وچ کئی درجن گھوڑے ہر قسم تے ہر میل دے موجود ہسن، سبزے، سُرخے،

بٹکی، کیت،۔ عربی، ایرانی، پنجاب، سندھ تے کابل قندھار توں برہنہ مال آیا ہوا ہنسی، انہاں دچوں ہک الگ احاطہ جمنداں داہنی، جمند تھکے ہوئے گھوڑے کوں آدھن، جیڑھایا ہاں جنگ، چ مالک دے تلے ریہا ہووے یا بہوں سفر کیتا ہووے۔ تے مزید سواری دے قابل نہ ہووے،۔ لیکن خدمت خاطر دا طلبگار ہووے۔

ہک کالا سیاہ بندہ، موٹا دھچر،۔ دتی داگر تا پجامہ پاتا ہویا، پان نال منہ کوں لال نلال کیتا ہویا، ہک تخت پوش تے بیٹھا ہنسی، تے بڑ بڑ کر کے پولیندا ہنسی تے اپنے کونڈیاں کوں کم کار ڈسیندا بیٹھا ہنسی،۔ اوندے ارد گرد طرھاں طرھاں دے وپاری موجود ہن۔ سانول اوکوں سلام کر کے کھڑا تھی گیا۔ اوں نے رُکھے پن نال سلام دا جواب ڈتاتے ایس طرھاں متوجہ تھیا جینویں کہیں ساکں دی طرف متوجہ تھویندے۔ ”ہاں بھئی۔ کیا کم ہے تیکوں۔؟“ اے آکھ کے او سانول کو بہوں غور نال ڈیکھن لگ گیا۔

”میں سنیں تہا کوں ملن آیاں،۔ تے میں پنجاب آ لے پاسوں آیا،۔ میڈاناں سانول ہے تے میں بھانول خان دا پتر ہاں۔“ سانول نے ہکے ساہ، چ ساری گالھ آکھ ڈتی۔ اودتی دا وپاری پان دا بیڑہ منہ دچ رکھیندا اپیا ہنسی، پرھن اوند اہتھ اُتھائیں دا اُتھائیں رہ گیا،۔ تے او ولد سانول کوں ڈیکھن پئے گیا۔ اینویں لگدا ہنسی جینویں اوکوں سانول دا آنوٹ اصلوں نہیں بھانراں۔ او چنگا لاحتہ چپ رہیا، جینویں کجھ سچیندا اپیا سووے۔ ول سانول کوں ہتھ نال بہن دا اشارہ کر کے بے پاسے منہ کر کے او ازاں ڈسینوٹ پئے گیا۔

”اوائے فلانے۔ اوائے ان تے آمر۔ اوائے فلانے توں کن تے دفعہ تھیں۔“
 دل سانول دی طرف مہاڑ کر کے آکھن لگا۔ ”ہاں بھئی، توں آتاں گیس۔ میکوں اے وی پتہ ہے جو توں کت واسطے آئیں۔“

”تو اڈا کیا خیال ہے جو میں کت واسطے آیا ہوساں آغا صاحب۔“ سانول نے

ذرا جنیں تکھے لہجے نال پچھیا۔

”گالھ سٹ میاں سانول۔“ اوں نے ذرا اچی ادا ز نال کھڑکا کے آکھیا۔ ”میڈا خیال ہے تیڈے پودے دماغ وچوں پرانی گالھ نیں نکلی جو کئی سالوں دے بعد ولد اتیکوں بھیج ڈتے سی۔“

سانول ہال تاں نہ ہئی، اوں کوں صاف بگدا پیا ہئی جو او کہیں گالھ کوں لکیندا پے۔ یا کہیں اصل گالھ کوں گول مول کرنا چاہندے،۔ پر اوں دے کیتے حالی خود کوئی گالھ کرنی مناسب نہ ہئی۔

”ڈیکھ بھئی میاں۔ کیا ناں ڈ سے ای!“

”سانول۔“

”ڈیکھ بھئی میاں سانول۔“ اوں نے پان دی پیک اگالداں ء سچ سٹیندے ہوئیں آکھیا۔ ”اصل گالھ تاں بہوں لمبی ہے،۔ پیو تیڈا پرانا حساب کرن کیتے گھوڑے گھن آیا ہئی۔ پر او تیار گھوڑے نہ ہن۔ جمند ہن۔ انھاں کوں تیار کر کے وی اور قم نہ ملی جیردھے تیڈے پیو نے سا کوں ڈیوٹی ہئی۔ لہذا۔ تیں میڈے کولوں لاہنزاں تاں کجھ نیں۔“

”آغا صاحب۔“ سانول نے کجھ آکھن کیتے زبان کھولی۔ ”میں تاں تو اکوں ملن آئیاں۔ تو اڈے کولوں کوئی مطالبہ کرن نیں آیا۔“

”مطالبہ تیڈا بنزدا ای نیں ناں بھائی ملتانی۔“ اے آکھ کے او اپنے کہیں ملازم یا پتر کوں سڈن لگ گیا۔ ”ارے او چھوٹو کہاں مر گیا،۔ دیکھ مہمان آیا ہے۔ اس کو کھلانے پلانے کا کوئی بندوبست کر،۔ اور دیکھ ان کو لے جا کر پہلو والی کوٹھڑی میں جگہ بتادے۔“ ول او ولد سا نول نال الانزاں۔ ”ہاں بھائی، توں ساڈا مہمان ہیں، جتنی دیر ٹکناں چاہندیں ٹکیار ہو،۔ باقی لانھراں شانھراں تیں کجھ نیں ساڈے کولوں۔ اے گھن، پان کھا۔“ سانول نے پان کھانوں توں انکار کیتا کیوں جو او حالی وی ایں کھا جے دا عادی نہ تھیا ہئی۔ پر او کوں فیضال دی حویلی ضرور یاد آگئی جتھاں اوں نے کئی واری وسودے ہتھوں پان کھادا ہئی۔

گھوڑیاں آلے آغانے اوکوں جیرہی کوٹھڑی وچ جاڈتی ہئی، اوندے وچ رہن کولوں کہیں کھوہ وچ ونج رہن چنگا ہوسی پر سانول نے سوچیا کجھ ڈینہہ رہ گھنٹ وچ کوئی حرج نہیں۔ شاید کجھ ڈینہہ دے بعد کوئی کم کار دی راہ نکل آوے۔ تے اوہک دفعہ دل عزت دی زندگی گزارن دے قابل تھی پوہے۔ کوٹھڑی دے نال ای گھوڑیاں دے طنبیلے ہن،۔ اوں نے آپی معمولی جینس شے وست کوٹھڑی وچ رکھی، ڈوگھڑی نگی کھٹ تے کرسدھی کیتی، تے ولدا اٹھی کھڑا تھیا،۔ آغانے نوکرنے اوکوں ٹھڈی پر تھی روٹی تے پتلے کنگ شورے داپیالہ ان ڈتا،۔ اینویں بگدا ہئی جینویں کہیں طبانخی کولوں مفت منگوا یا ہووے۔ سانول ہن ہر طرحاں دی روٹی کھانوں دا عادی ہئی، چپ کر کے ڈوچار بھورے زہر مار کیش، تے ول طنبیلے وچ چہل قدمی شروع کر ڈٹس، ہر قسم دے گھوڑے آپنے آپنے تھان تے کھڑے ہن، کہیں دی مالش پی تھیدی ہئی، کہیں تے خرخرایا پھر داہئی، کہیں کیتے راتب تے کہیں کیتے دو اتیار پئی تھیدی ہئی۔ سانول کوں ہک سُرنگ بہوں پسند آیا۔ اوں نے گھوڑے کوں چارے پاسوں پھر کے ڈٹھا،۔ ڈوچار بگدا لھیں اوندے سائیس نال کیش، گھوڑے دی کندھ تے ہتھ رکھیں تاں گھوڑے نے جھرجھری گھن کے کنوتیاں اچیاں کیتیاں، تے اینویں ہنڈکیا، تے اگلی ہک لت چاکے ہک ڈو واری اینویں سر نو ایس جینویں اوکوں سلامی ڈیندا پیا ہووے،۔ سانول کوں اینویں ہک دھنلا جیاں خیال آیا جو ہو سگدے جو اے میڈے بابے دے وچھیریاں وچوں ہووے، تے کہیں ویلے میں وی ایندی سواری کیتی ہووے۔

”گھوڑے نے تیڈا ہتھ سجانا گدے۔“ سائیس نے آکھیا۔

”گھوڑا بھلدا پئے میاں۔“ سانول نے آکھیا۔ ”ہتھاں سنویں ہتھ وی ہونڈن،۔ میں تاں آپی حیاتی وچ پہلی واری ایس گھوڑے دے نیڑے ڈھکدا اپیاں۔ پیا اے بھے جو گھوڑا تو اڈاھے، میڈا ایندے نال کیا واسطہ۔“ سائیس اینویں اکھیندا صبر دا گھٹ بھر

کے چپ تھی، گیا پر سانول کوں لکھیا جو ٹنیلے دے سائیسوں تے نوکراں نے اوندے ٹرن پھرن تے نظر رکھ گدی ہے،۔

رات کوں اوہئی تے اوکال کوٹھڑی ہئی۔ نندر تاں آدھن جو سولی تے وی آدیندی ہے، سانول نے پچھلے ڈڈھ ڈوسال جینویں گزارے ہن، اوندے مقابلے وچ ننگی کھٹ تے سمن ول وی کوئی ایڈا اوکھانہ ہا۔ او سرنگ اوندے اکھیں وچ وس گیا ہئی۔ اوکوں یقین ہئی جو اے اوندے پیو دے انھاں گھوڑیاں وچوں ہے جیڑھے آغا کھا گئے، رات کوں اوہی رات ویلے بڈھے سائیس نے اوندی کوٹھڑی دا بوہان کھولیا، بوہاندروں بندای نہ ہئی، سانول کوں وی حالی ندر نہ آندی پئی ہئی۔ بڈھے سائیس نے آپنی زبان ءچ ہولے ہولے سانول کوں آکھیا۔ ”اوسرنگ جیڑھا توں شام کو بڈھا پیا ہانویں، تیڈے پیو دے مال وچوں ہے،۔ جے آکھیں تاں میں رات کوں ایکوں کھول چھڑیاں۔“

سانول نے بڈھے سائیس دا ہتھ پکڑ کے آکھیا۔ ”سانول نے آکھیا۔ ”بابا اے کیا پیا آدھیں، میڈا ایس سرنگ نال کیا واسطہ۔؟“

”ہن لکاؤن دی لوڑ کوائے نیں۔ میاں سانول۔ پیو تیڈے نے میڈے نال ہک ڈو بھلایاں کیتیاں ہن۔ ہیں پاروں میں آدھاں بنو اوندا احسان لہانواں۔ آکھیں تاں رات کوں گھوڑا تیڈے ہتھوں گھلواں چھوڑاں۔“

”دل آکھے تاں کھول چھڑائے۔ پر پھانک دا کیا کریسی۔؟“ سانول نے آکھیا۔ اے گلھیں ہولے ہولے تھیندیاں پیاں ہن۔

”گھوڑا کڈھن کیتے فجر دے تارے دے اُبھرن دا انتظار کرنا پوسی۔“ بڈھے سائیس نے آکھیا۔ ”کم خطرناک ہے، پر میں تیڈے پیو کوں چانڑ دا ہم۔ چنگا بندہ ہئی، پر اے آغا اوکوں کھا گئے۔ توں وی کہیں چنگے حال ءچ نیں نظر دا، تیڈے پیو نے میڈے نال بہوں مردتاں کیتیاں ہن، انھاں دا بدلہ ایہو ہئی جو میں اے گھوڑا گھلواں سکداں۔ آگوں

جینویں توں آکھیں۔“

”باباجی۔“ سانول نے اصلوں ہولے ہولے آکھیا۔ ”تواڈی مہربانی ہے، جے
تہاں اینویں آدھے پئے ہو۔ میکوں سمجھ نیں آندا جو میں کیا کراں، میں اچ تک ایہو جیاں کم
کیتا نیں۔ پیالے ہے جو میڈا خیال ہئی، جو حالی میں کئی جیہاڑے اتھائیں راہساں۔“
”ایہو کم نہ کریں بھانول خان دے پُتر۔“ بڈھے نے اوکوں سمجھایا۔ ”کل ایندا
بندہ تیکوں قطب صاحب گھن ویسی، رستے وچ تیکوں پان کھویسی، اُتھوں پتہ نیں توں
کیہوے حال وچ ولسیں، پیو تیڈا اتاں جیندا اول گیا ہئی، تیڈا اولن میکوں نیں نظر دا۔“
سانول حیران ششدر تھی کے ہک ڈوپل ساہ چور کے بیٹھارہیا۔

”ول ایہو احسان کر بابا۔ جو اچ رات کوں کہیں ویلے اے گھوڑا کھلوا چا، تے
میکوں پھانک وچوں لنگھوا چا۔ اللہ تیکوں ایندا بدلہ ڈیسی۔ تیڈی گواہی تے میکوں اطمینان
تھے جو مال اے میڈے پیو دا ہے، تے آپنا مال گھن و نچھ گناہ نیں۔“

”گالھ سُن میاں سانول،۔ فجر نال ملاں دی بانگ توں ای پہلے پنجاب دے
سوداگراں نے پنج چھی گھوڑے گھن و نچھن، میں منہ اندھیرے اُنھاں دے گھوڑیاں نال
تیڈا سُرنگ ای نال کھول ڈیساں، اُنھاں دیاں راہداریاں بن چکن،۔ اُنھاں دے نال توں
دی شھر وچوں نکلیا و نچیں،۔ پر ہک مت دی گالھ ای ضرور آکھساں،۔ اے ڈوڈ۔ نہاں وچ
لہور پہنچیں،۔ لہور پہنچدیں ای اُنھاں کولوں ابگ تھی و نچیں، تے انہاں کولوں ہشیار وی
راہویں،۔ جے کوئی بی طرفاں دی گالھ ڈیکھیں، تاں لہور پہنچ کے اے گھوڑا وچ کے، کئی ہیا
گھوڑا گھن تے ہوں تے اگاں و نچیں پیا،۔ بس ہن تھوڑا جیہاں اُگھلا کر گھن، پر ہشیار
راہویں، جینویں گھوڑے کھلن دی آواز سنزیں، پھانک تے پہنچ و نچیں۔“ اے آکھ کے
بڈھا سائیس رخصت تھیا،۔ اچانک سانول کوں محسوس تھیا جو ایں بڈھے سائیس دی شکل،
اول بڈھے جھبیل تے مہانزیں نال ملدی ہے جیڑھے اوکوں دریا تے ملے ہن، تے جہاں

وچوں ہک نے اوکوں آپنی ترٹی ہوئی بیڑی وچ دریادے پار پہنچایا ہئی۔ ”حیرت اے“ اوں نے سوچیا،۔ ایہو جئیں بندے ہکی شکل دے کیوں ہوندن!! رات اوں نے جینوین تینویں کوٹھڑی وچ گذاری تے وڈے ویلے کولوں وی پہلے جاگ پیا تے جینویں جینویں پڈھے سائیں نے آکھیا ہئی اونویں اونویں کریندا گیا۔

دلی شہر وچوں نکلدیں انھاں کوں دیرای نہ لگی،۔ منزل بہ منزل پندھ کریندیں، اولہور دے نیڑے آپہنچے،۔ اجن شہر دیاں نشانیاں بہوں دورھن جوڈہ نہہ لالے پاسوں بدل چڑھدے نظر آئے۔ سانول توں علاوہ اونچ (۵) سوداگرھن، انھاں نے ہک بھو (کھنڈر) دے نیڑے گھوڑے کھراگدے تے سانول کوں آکھن لگے۔

”جے کر جان بچانوڑاں چاہندیں تاں گھوڑا تے پیسہ ٹکا ساڈے حوالے کرتے کتھائیں دفعہ تھی ونج،۔ ناں۔ تاں ول سر ڈیون تے تیار تھی ونج۔“
سانول نے آکھیا۔ ”میں تیار ہاں۔“

اے سزودے ای اوچار پنچ بندے سانول نال بھڑگے۔ سانول بھانویں کیڈا ای بہادر تے شہ زور ہووے ہا، ہک تے پنچ دا کیا مقابلہ، آپڑیں پاروں تاں بہوں ہتھ پیر مارئیں بہوں پھتکیا۔ پر انھاں نے کوں ایڈا بے خوندا کر کے ماریا جو لہو لہان کر سٹیونیس،۔ گھوڑا تے خربچین کھس کے، تے اوکوں مویا چاٹن کے گھوڑے بھجیندے کنہائیں منہ کر گئے۔

۴

وَلدَا مینہ تے اندھاری

بجلی دی چمک تے بدل دی گانج بندے کوں اندھاتے ڈورا کریندی ہئی۔ اسمان دے ہک کنارے توں گھن کے ڈوجھے کنارے تئیں گہرا کالا بدل گھٹا ٹوپ ہئی۔ ہوادازور ایہو جیہاں ہئی جو درخت زمین نال لگ لگ پئے ویندے ہن،۔ ذرا ذرا دیر دے بعد کہیں درخت دے ڈھانوں دی کڑکاٹ ماحول دی دہشت وچ وادھا کریندی ہئی۔ بجلی رو رہے کے

چمکی ہنی تے بدل رہ رہ کے گجداہنی، جیڑھے بہرہ (کھنڈر) دی چک پرائی کندھی دے
 اوڈھر گھوڑے سوار زخمی سانول کول سٹ گئے ہن،۔ او بگداہنی جو ہک واری ول ڈھے
 پوسی۔ ہک کڑکاٹ دے نال سانول کول اوڈھر ڈیون والی کندھی پر لے پاسوں دھڑینہ ونج
 تھنی تے اینویں اکھیندا جو سارا بھر ہٹل گیا،۔ زخمی سانول نے جیڑھا بھڑدی ایس کندھی دی
 اوٹ ونج بے ہوش پیاہنی، اکھ کھول کے ڈٹھاتاں بجلی دی چمک نے اوکوں چنڈھا کر ڈٹا، او
 مینہ دے پانی نال شرابورہنی، زخماں دی چچلاٹ ڈسیندی ہنی جو اوندے نال بہوں تھنی ہے،
 ول وی قدرت کول اونداجیندار انھون منظورہنی،۔ ہیں پاروں بھانویں جو اوندانگ انگ
 زخمی ہنی، او حالی وی زندہ ہنی۔ تے ہمت کر کے اٹھی کے بانڈھیاہنی،۔ اوں نے ڈٹھا جو
 پرھاں پرھاں جنگل دے آثار ہن،۔ پراچانک اوکوں بھڑتوں کچھ پرھاں ہک گھر جیاں،
 ہک چار دیواری جسیں نظر آئی،۔ او اٹھی کے ہک دفعہ کھڑا تھیا تاں ولدا ڈھے پیا،۔ ول او
 گوڈیاں تے ہتھ رکھ کے کھڑا تھیون لگا، تاں ول وی ڈھبگ تھیا، بجلی دی چمک ہن ول ول
 اوں عمارت کول پدھریتا (نمایاں) پئی کریندی ہنی، زخماں دا چچلا،۔ اوکوں بے چین
 کریندا پیاہنی، ٹھڈی ہواتے مینہ دے پاروں ہن اوکوں کسبھار چھٹیا پیاہنی، جینون دی
 خواہش تے بچ پونون دی آس نے اوکوں مجبور کر ڈتا جو او گسٹیج گسٹیج کے ای سہی،
 اوں عمارت یا گھریا چار دیواری۔ او جو کچھ وی ہنی، اوندے تک پہنچ پوے۔ اوں نے
 گسٹیج شروع کر ڈتا۔ جے ایس ویلے کوئی اوکوں پروں کولوں ڈیکھے ہاتاں ایہو سمجھے ہا
 جو کوئی زخمی جانور ہے جیڑھا گسٹیندا اویندے،۔ اے سفر شاید اوندی جاتی داسب توں اوکھا

سفرہنی، جینون دی خواہش انسان کولوں کیا کچھ نیں کرویندی۔

مینہ حالی وی وسن کارہنی، پر کچھ گھٹ گیاہنی۔ اوں گھر دے ساویاں پیلیاں
 بارہیاں،۔ جیڑھیاں لوہے دے سلاخاں نال بند کیتیاں بگدایاں ہن۔ ہن نیڑے آندیاں
 دیندیاں ہن۔ اچانک اوکوں ہک تھنی جسیں نظر آئی اوں نے ہوں تے سر رکھ ڈتا، تے ہک

واری ولد اے سُدھ تھی گیا۔

بارش بہوں گھٹ گئی تھی،۔ ہک مریل جیاں کتا کتھاؤں کوں کوں کریندا اوکوں
 سنگھن ان پیا، تے ول اوندے ہتھاں، بہیں، تے منہ تے لگے خون دے دھپیاں کوں چٹن
 لگ گیا۔ سانول نے آہستہ آہستہ اکھیں کھولیاں،۔ اوندے ءچ اتنی ہمت ای نہ تھی جو کتے
 کوں ہکلے ہا،۔ ول وی اوں نے اوکوں ڈر ڈر کے ہکلن دا ترلا کیتا،۔ وجودی اعتبار نال اے
 پستی، تے بے کسی تے بے بسی دی آخری پوڑھی تھی،۔ ”مولا۔“ سانول دے دل وچوں
 اواز نکلی۔ ”ایں توں تلے وی درجے ہو سن، پر میں نکارے کوں ایں توں تلے نہ سٹیں۔ میں
 اچ تک کہیں دادل نیں ڈکھایا، کہیں داحق نیں ماریا،۔ کہیں کوں ذلیل نیں کیتا،۔ بس ہک
 گناہ تھے میڈے کولوں،۔ میں ہک گانوں والی عورت نال وعدہ خلائی کیتی تھی،۔ شاید ہوں
 دی بددعا ہووے جو اچ میں ایں حال وچ ہاں جو کتا میڈا منہ لگیندا پئے تے میں اوکوں ہکل
 ای نمی پیا سبکدا،۔ بے اے سب کجھ ہوں دے بدلے ءچ تے ہاں مولا،۔ ہٹن معاف
 کر ڈے۔“ اوں دے دل دی اے اواز یا او آپ سز دا پیا تھی تے یا او سزوں والا تھی جیکوں
 او مخاطب تھی۔ تے جیہڑا سب دی سز دے۔

۵

دھرم سالہ دے اندر

اچانک اوں عمارت وچوں ہک نینگر نکل کے اوں تھلی تک ای تے اچھک کے
 کھڑو گئی،۔ ول ہولے ہولے قوم رکھیندی اوندے اصلوں نیڑے آکھڑوتی۔ ”پانی،
 پانی۔“ سانول دے منہ وچوں بے اختیار اے ڈولفظ نکلے جیڑھے اوں نینگر دے کناں تیں
 وی پہنچ گئے،۔ اوں نے ہک واری جھک کے، ہک گوڈاز مین نال لا کے،۔ اوکوں ذرا چیاں
 ہتھلا کے ڈٹھا،۔

”اہ گورو۔ رام رام۔ ایکوں تاں کوئی سچ مچ مار کے سٹ گئے۔“ اوں نے سیکھی

زبان وچ آکھیا۔ ول او جلدی جلدی اندر گئی۔ تے اپنی ساڑھی دا پلو پانی نال تر ہتر کر کے
 ولد او نویں اوندے اُتے جھک کے۔ پلوں اوندے منہ وچ نچوڑن لگ گئی۔

سانول نے اکھ کھول کے اوکوں ڈٹھا۔ ہک سانولا جیہاں چہرہ اوندے اُتے جھکیا
 ہو یا ہئی، خوبصورت سُرمئی اکھیں،۔ کالے گھنے وال۔ جھاں دی ہک لٹ سانول دے
 چہرے تے وی ڈٹھی آندی ہئی۔ اے چہرہ،۔ اے مکھڑا۔ اے۔ اے تاں۔ بھلا کون ہوسی!؟
 اوں نے یاد کرن دی کوشش کیتی، کیوں جو اے مکھڑا کھائیں ڈٹھا ہو یا لگدا ہئی۔

”باواجی،۔ وید جی۔“ اچانک او اے آدھی اندر دی طرف بھگی۔ ”باواجی۔ باہر
 کوئی پھٹو مرن دے نیڑے ہے۔“ اوندی اے گالھ اندر کہیں نے سُندی ہوسی، جو ہک پل
 وچ ڈوبندے،۔ جیڑھے سکھ ہن،۔ اندروں نکل کے اے تے سانول کوں چا کے اوں
 عمارت دے اندر گھن گئے۔

اندری دی دنیا،۔ جیکوں ڈیکھن تے سمجھن دی سکت حالی سانول وچ نہ ہئی، ہک
 عجیب تے ناقابل فہم دنیا ہئی، ایندے آوازاں، ایندے لوک، اتھوں دے ہواڑاں،۔ سب
 سانول کیتے نویاں تے انوکھیاں ہن۔ اتھوں دے ویسی رگوگی تے سکھی بولی بلیندے پے
 ہن، جیڑھے ڈوبندے اوکوں اندر چا اے ہن، لبیاں لبیاں ڈاڑھیاں آ لے سکھ ہن، تے
 اوکوں ہک تھلے جئیں جاتے لٹا کے اوندے ہتھاں پیراں کوں غور نال ڈیدھے پے ہن،
 جینویں کوئی نشانیاں لبھیندے پے ہونون۔ اصل وچ سانول دے سردے وال تے ڈاڑھی
 مچھاں ایڈیاں ودھ چکیاں ہن، جو اولوک اوکوں ای سکھ سمجھدے پے ہن،۔ پر ول وی
 انھاں کوں کجھ خاص نشانیاں دی تلاش ہئی۔ حالی او کہیں نتیجے تے نہ پہنچے ہن جو او سانولی
 عورت جیکوں اوستونو آدھے پے ہن، اوندے پیوں واسطے کوئی شے گھن آئی تے نال ای
 وید جی وی آ پہنچے۔ وید جی پڈھی عمرھاں دا کر اڑ لگدا ہئی۔

وید جی دے ہتھ وچ کڑھی دی طرحاں دی کوئی چیز ہئی، جیندے وچ لانون دی

کوئی دوائی تھی، انہاں ڈوبندیاں کوں ہٹا کے اوں نے سانول دے پھٹ لہہ کے او دوائی انہاں تے لانوں شروع کر ڈتی۔ ستونٹو اوکوں غور نال،۔ تے پریشانی نال ڈیدھی پئی تھی۔ اوں نے ول یاد کرن دی کوشش کیتی جو ایکوں میں کتھاں ڈٹھا ہوسی، دلی وچ؟ اجیر شریف وچ؟۔ چلو، خیر،۔ جووی ہے، آپے ڈٹھا ویسی۔

گرم گرم شے پیون دے نال اوکوں نندر آون لگ گئی،۔ اوہک واری ولد ابے ہوش تھی کے سم پیا۔

انہاں ڈوسکھاں نے ہک پاسے ونج کے گھسر پھسر شروع کر ڈتی، اوول ول اپنے کرپاناں تے ہتھ مریندے ہن،۔ تے مچھاں کوں تا ڈیندے ہن، تے واہ گرو دی سوں، آدھے ہن۔

اصل وچ اے کراڑاں دی دھرم سالھ تھی،۔ شاید صدیاں توں اتھاں موجود تھی، پرہن، سکھا شاھی دے دور وچ ہک عرصے توں ایندے اُتے سکھ قابض ہن۔ پر کراڑاں کوں وی ایندے ہک حصے وچ رانہوٹ دی اجازت تھی۔ کراڑاں دے نال تے اتھاں ہک وید جی تے اوندی دھی یا۔۔۔ ستونٹو راندھے ہن،۔ ستونٹو دراصل ستونٹ کور تھی، جیکوں وید جی نے ہک سکھ کولوں منگ گدا تھی۔۔۔ دھرم سالھ دے اندر دی ہک تنگ تے اندھی اندھاری ڈیڈھی وچ ہک کھوئی تھی، جتھوں ستونٹو سارا ڈینہہ پانی بھریندی تھی۔ ایں کھوئی توں کہیں غیر مذہب۔ جیند اصاب مطلب اے ہے جو کہیں مسلمان کوں پانی بھرنا دی اجازت نہ تھی۔ رات ڈینہہ اُتھاں ”ست سری اکال“ تے ”جو بولے سونہال“ دے بے کارے وچدے ہن۔ فجر کوں روزانہ سکھ سنت طبلے واچے وچا کے اپنے دھرم گیت گاندے ہن،۔ کہیں کہیں ویلے کوئی کراڑاں سادھو آ کے اتھاں نکلے ہاتاں بھجن دے او ازاں وی آندیاں ہن۔ خود وید جی اپنے پوتھیاں کڈھ کے کوئی کویتا گاند اھئی۔

ادھی رات کوں۔ سانول کوں لکیا جو کوئی اوکوں جکیند دا اپنے۔

اوں نے اکھ کھول کے ڈٹھاتاں۔ ستون تو ہئی۔ جیں اوکوں پہلے انگل منہ تے رکھ کے پُپ رانھوئ دا اشارہ کیٹس، تے ارام نال اٹھا کے دھرم سالھ دے پچھلے پاسے گھن گئی جتھوں جنگل ءچ راہ نکلدی ہئی۔

”سچ ڈسا تو کون ہیں؟“ اوں عورت نے سانول کولوں پچھیا۔ ”ہندو جاتی دا ہیں،

سکھ ہیں یا موسلا ہیں۔؟“

”پہلے توں ڈسا تو کون ہیں۔؟“ سانول نے اوندی ہمدردی توں تقویت حاصل

کیتی۔

”میں۔؟“

”ہا۔ توں۔ توں ستون ت کورتاں نیں تھی سگدی۔“ سانول نے اندھارے وچ

تیر چھوڑیا۔

”دل کون آں میں۔؟“

”توں۔“ سانول دے دماغ وچ ہک چمک جئیں آئی۔ ”توں کینر نیں۔؟“

اوں عورت نے اوندے منہ تے ہتھ رکھ ڈتا۔ ”دل اے ناں منہ وچوں نہ

کڈھیں۔ میں وی تیکوں پچھاؤ گدے۔ توں سانول ہیں۔ جیرہا کہیں بندے کوں کچھری

وچوں چھڑوا آیا ہئی۔“

”توں ای ٹھیک سنجاتے میکوں۔ پر اے ڈسا جو توں اتھاں کینویں؟“

”بس۔ اے بہوں لمبی کہانی ہے،۔ ایں ویلے دی گالھ اے ہے، جو کہیں طرحاں

آپ ای اتھوں نکل ونج، تے تھی بگی تاں میکوں ای اتھوں کڈھ ونج،۔ میں جانزدی آں جو

بسکھڑیاں کوشک پنے گے۔ حالی تاں تیڈے اے شک اے، تے کل تیں میں وی انہاں دی

نظراں وچ مشکوک تھی ویساں۔ تے اے وی کوئی پتہ نیں جو کل تیں اساں ڈوہیں جیندے

ای راہوں یا کوئے ناں!“

سانول جھ دیر چپ ریہا۔ ”جے ہنٹریں ایتھوں نکلنا پووے تاں کیا کر سگدے
ہیں؟“ سانول نے پچھیا۔

”ہنٹریں دا اے ہے جو جینویں کھڑے ہیں اینویں جنگل آ لے پاسے ٹرے ونجوں
تاں ونج تاں سگدے ہیں،۔ پر رستہ تاں جنگل آ لے پاسوں کوئے نیں،۔ تے سدھے
رستے آ لے پاسوں انھاں دے پہرے چوکیاں پیٹھیاں ہویاں ہن۔ اُتھائیں اُتھائیں
پکڑ کے ٹوٹے کر ڈیسن۔ ڈوجھی گالھ اے ہے جو وید جی کول میڈے کجھ امانتاں ہن۔“

”او امانتاں نیا ہن۔؟ پیسہ نکا؟ سونا چاندی؟“

”اے میں نیں ڈسا سگدی۔“

”اچھا اے تاں ڈس جو توں ایتھاں کینویں پہنچی ہیں۔؟“

”حالی ابندی ضرورت نیں۔ جے ایتھوں جیندے جی نال نکل پیوے تاں رستے
ونج کتھائیں بہہ کے ڈسیساں۔“

”جے توں انھاں امانتاں کوں چھوڑ سگیں، بھل سگیں،۔ تاں میں آکھساں جو
اٹھاؤں اٹھاؤں جنگل آ لے پاسے نکل جُلّوں،۔ اللہ کوں منظور ہے تے کتھاؤں نہ کتھاؤں
رستے تے پئے ویسوں۔ ڈسا، کیا آکھدی ہیں۔؟“

اوکانی دیر چپ رہی، ول جیڑھیاں نظراں نال سانول کوں ڈٹھس اُنہاں توں
اوں دی منشا صاف ظاہر ہئی۔

۶

رات چانڑیں ہئی

رات چانڑیں ہئی، تے چانڑیں دادریاٹھاٹھاں پیامرینداہئی، انھاں ڈوہاں دی
بندی بیڑی کہیں ویلے تردی ہئی تے کہیں ویلے بڈدی ہئی، انھاں کیئے نہ کتھائیں پتن ہئی
تے نہ کندھی ہئی، ول وی انھاں میں حوصلہ نہ چھوڑیاہئی، تے ہک پئے دے آسرے تے،

تے یا دل رب سچے دے سہارے جہر جنگل جھکیندے، دوروں درختاں دی ہک قطار دا
اندازہ لاتے وگ تے وگوں کیتی ویندے ہن، بولن الا نون دی کوی دا جانہ ہئی، پتے دا
کھڑکارای انھاں دادل ہلا بڈیندہئی، انھاں کوں پتہ ہئی جو انھاں دے پچھوں سکھاں دی
داہر تری ہوئی ہوسی، تے جے پکڑے گئے تاں بچن دی امید نیں رانھوڑیں، رات دا پچھلا پہر
ہئی، انوں اتوں دے درخت جن بھوت تے یا دل دیہہ نظر دے ہن۔ کنیز کووی رہ رہ کے
پیراں ءچ کنڈے پڑویندے ہن تے اوسی کر کے بہہ ویندی ہئی یا سانول تے تقریباً ڈھن
پندی ہئی، سانول اوکوں آرام نال، گدی آندا ہئی، تے سوچیندا آندا ہئی جو ایں بار
کوں کتھ ونج لہیساں، اونیں تاں حالی وی آپڑیں سرتے کئی بار چائے ہوئے ہن، اوپتا نیں
کڈن لہسن جو ہک بیابا روی سرتے ان پے،۔ او حالی ایہو کجھ سوچیندا آندا ہئی جو پردوں
کہیں پاسوں کہیں دے ڈوہڑیاں دی اواز اوندے کتاں نال ان ٹکرائی، اینویں سمجھو اوندی
جان ءچ جانائی، نال ای گھنگھرواں دی چھاٹ چھاٹ نے ڈسا ڈتا جو کوئی قافلہ ہے تے یا
اٹھوال کتھاؤں اٹھ گدی آندن، اٹھوالاں دی اواز چارے پاسے گونجی پئی ہئی، جینویں ہر
شے کوں ایں اواز نے گھیر گدا اھو۔، جینویں ایں ویلے زمین آسمان ءچ ہک ایہا اواز
ھو دے تے بی کئی شے نہ ہو دے، اٹھوال گندا آندا ہئی،۔

الف اللہ کولوں میں دعا مگاں، سوہنڑاں یار میڈاوی حضور ہو دے
سوہنڑیں یار کوں ملن ضرور ہو دے، بھانویں نیڑے ہو دے بھانویں دور ہو دے
سوہنڑیں یار دے لوک میکوں منہر ان ڈیون، بھانویں سچ ہو دے بھانویں کوڑ

ہو دے

سوہنڑیں یار کوں ملن ضرور میاں، بھانویں دھڑ کولوں سردور ہو دے
اے اواز اینویں گدا ہئی جینویں سارے جہان وچ گونجی پئی ہو دے، اٹھاں
دے گھنگھرواں دی چھاٹ چھاٹ، ہوادے پھیر نال کہیں ویلے نیڑے آونجے تے کہیں ویلے

ولدی کنہائیں پر ہاں لگی و نچے، اے اواز اے ضرور ڈ سیندی پئی ہئی جو رستہ اتھائیں
 کتھائیں نیزے تیزے ہے، اے درد بھری اواز سانول کول اینویں لکھیا جینویں اوندے
 اپنے اندر دی، آپنیں دل دی اواز ہووے، گھنگھر وَاں دے چھنڈ کار وچوں ولدی اواز
 ابھری، اے ڈونگھی، گہری، درد بھری اواز انسان دی اواز ہئی یاد دھرتی دی، کجھ آکھیا نہ ونج
 سبکیند اہئی، اٹھوال نے سی حرنی شروع کیتی ہوئی ہئی، ہن ب دا ڈو ہڑا ہئی، اواز آدھی پئی
 ہئی، ---

ب پالنگ سکیاں کاٹھیاں دا، کرماں ماریاں پلیندیاں ستیاں نیں
 ہکنیاں ٹردیاں دی وت عین گزری، ہکنیاں ستیاں دیاں آساں پتیاں نیں
 ہکنیاں سونہڑیاں دے متھے بھاگ نہیں، ہکنیاں کوجھیاں کیسر بھتیاں نیں
 ہکنیاں چڑھ پانگاں تے سدیاں ہن، ہکنیاں پہہ پچھانویں تے رتیاں نیں
 اٹھاں دی چھاں چھاں، اٹھوالاں دے ڈو ہڑیاں دیاں اوازاں، ہوادے
 اچانک شروع تھی و نچن والے جھولے، سانول کول اچانک اینویں لکھیا جینویں اوازاں دا کوئی
 شہر نیزے آ گیا ہووے، اوں نے بھج کے اوازاں کول پکڑن دی کوشش کیتی، ول اوکوں اینویں
 لکھیا جینویں او ڈوہیں کہیں کچے رستے تے ان پے ہوون، چن دی چانڑیاں اچانک کہیں بدل
 دے گھیرے ونج آگئی ہئی، ول وی انھاں نے ڈٹھا جو جو اتال نیزے آڈھکن، پر راہ تے کہیں
 مخلوق کول ڈیکھ کے انھاں نے قدم روک گدے، اٹھوالاں کیتے راہواں تے ہوائی مخلوق دا
 آکھڑونوڑاں کوئی وڈی گالھ نہ ہئی، ایہو جیوں تماشے انھاں نے کئی ڈٹھے ہوئے ہن، ہن
 انھاں نے پوش، پوش آکھن شروع کر ڈتا، تے منتظر رہے جو، جو کوئی وی ہے، آپ کولوں
 آپے پاسے تھی و نچے،

”اوکوں او بھئی تساں؟“ ہک اٹھوال نے پڑوں کھڑے کھڑے آکھیا۔

”بندے ہمیں بھرا۔ ڈرناں ساڈے کولوں۔“

”بندے ہوتا اس ویلے اس جنگل، چ کیا پنے کریندے ہو؟“

”او بھرا، اسان رل گئے ہیں، راہ ودے لہیندے ہیں، رات تھی گئی ہے، تو اڈا

الاسن کے بھنے ہیں، جو متاں کتھاؤں راہ لہ پو وے، اسان ڈو جینزین ہیں، ساکوں کتھائیں

تائیں گدی ونجو۔“ سانول نے منت کریندے ہوئیں آکھیا۔

اٹھاں آلے ذرا اگوں تیں آگئے ہن۔

”اے کون اے تیڈے نال؟ ہک اٹھوال نے پچھیا، زنائی ہئی؟“

”ہا بھرا، زنائی ہے۔“

”عیال اے تیڈا؟ کیا لگدی ہئی؟“

”اے نہ پچھ بھرا۔“

”ول اسانڈا کم کوئے نیں، اسان نسیاں بھجیاں کوں کچاویاں تے نیں بلہیندے،

ساڈے اٹھ نسن بھجج لگ ویندن۔“

”او ڈھروئی ہو بھراؤ اٹھاں آلیو۔“ سانول نے ڈوہیں ہتھ چا کے آکھیا۔

”اے میڈی عیال تاں نیں، پر قسم گھن گھتو جو اسان پاک ہیں، ساکوں بس کہیں وستی تائیں

گدی ونجو، اللہ بھلا کریسوے۔“ سانول اج تون پہلے ایہو جیہاں مجبور کڈا ہیں ناتھیا ہئی جو

کہیں دے ایڈے نتاں کرے ہا،۔ پر اج تون پہلے ایڈی مجبوری وی کڈا ہیں پیش نہائی

ہئی۔“ اوساکوں گدی ونجو بھراؤ، نہیں تاں ہنڑیں بگھیاڑا کے چیر پاڑٹھیں ساکوں۔“

اٹھاں آلے ہک پے کوں ڈیکھن لگ گئے، ول کچھ سوچ کے ڈوہاں کوں ہک

ہک اٹھ تے بلھا گدو نے، سانول نے تھوڑی جینیں تکرارتاں کہتی جو ساکوں ہکے اٹھ تے

بلھاؤ، پر جتوال اصلوں نہ منے، البتہ سانول نے آکھیا جو ایس زنائی کوں میڈے آلے اٹھ

کولوں اگلے تے بلھاؤ، اے گالھ اوندی من گدو نے، اٹھ روانہ تھے تے جنگل ولدا اٹھاں

دی چھان چھان کولوں بھریندا گیا۔

”گھتا و مارنے، گھتا و مارنے۔“ ہک خاص جاء تیں آکے اٹھاں آلیاں نے
 ہک بے کوں اینویں اکھیند ایا دڈ وایا، تے ہک دم اوں رستے کوں چھوڑ کے کہیں بے راہ
 تے ٹر پئے، جیہڑا جو کئی راہ ای نہ لگدا ہئی، پر سانوال تے کنیراں کوں تاں راہ گراہ دا پتہ ای نہ
 ہئی، او کیا بولن ہا، سانول کوں تھوڑا جیاں بھروسا ہئی، پر کنیراں دل وچ آدھی ہئی جو
 ڈاڈھے پھسیو سے۔ ہن دل پھاتی دا پھٹکن نہ ہئی، ڈوہیں تن بہ تقدیر ہن، اٹھوالاں کوں
 وئے مریندے، جھاڑیاں وچوں راہ کڈھیندے، لاهیاں لاهندے تے چاڑھیاں
 چڑھدے ڈیدھے ریہے، کیوں جو ہن سب کجھ تقدیر دے وس ہئی تے اٹھاں والیاں دے ہتھ
 ہئی۔

”اساں جیڑھے راہ تے ویندے پئے ہیں۔“ ہک اٹھوال نے جیڑھا انہاں دا
 اگوان لگدا ہئی سانول دی طرف منہ کر کے آکھیا۔ ”ایں راہ تے آنوڑیں ہے قاضیاں دی
 وستی، تے اساں توہا کوں اتھائیں تک گھن ویسوں، اے اساں تو اڈے کیتے آپڑاں پندھ کھوٹا
 پے کریندے ہیں۔“

”قاضیاں دی وستی؟“ سانول نے پچھیا۔

”ہا۔ تو اکوں اساں وستی دے باہروں لہا ڈیسوں، وستی وچ و نجر داں تو اڈا آپڑاں
 کم ہوسی۔“

”رات کوں تاں ہر کوئی ستا پیا ہوسی۔“ سانول نے آکھیا۔

”وڈا قاضی رات کوں ای نی سما، ایہو جیہیں واقعے اوکوں سمج نی ڈیندے۔“

”کیہو جیہیں واقعے؟“ سانول نے ڈردیں ڈردیں پچھیا۔

اٹھوالاں نے کوئی جواب نہ ڈتا۔

قاضیاں دی وستی

جھاڑیاں وچوں راہ کڈھیندیں، کنڈیریاں توں بچدیں، ڈنگے پھنڈے رستیاں دے وچوں لنگھدیں، آخر جو والاں نے سانول تے کنیراں کول ہک پدھری جاتے لہا ڈتا۔ تے ہک پاسے اشارہ کر کے آکھن لگے۔ ”اوکھڑی دے قاضیاں دی وستی، سڈا پندھ دا ہوے، اینویں سدھے لگے ونجائے۔“

وستی تاں دور دی گالھ اے، سانول تے کنیراں کول تاں کوئی شے نظر نہ آندی پئی ہئی۔ کہیں پاسیوں رستہ نہ لبھدا ہئی، کن و نجن تے کیندے کول پچھن۔ اچانک وستی دے کتیاں نے بھونکن شروع کر ڈھاتے، ہولے ہولے انہاں دے نیڑے آندے گئے تے ول اینویں لگدا ہئی جو گھیرا گھت گدے نیں۔ سانول نے ہک لکڑ چا کے ہلائی تے انہاں کول ہلکن دی کوشش کیتی، ایں کوشش وچ ڈوہیں پچھوں ہنڈے گئے تے ہنڈیں ہنڈیں ہک حاطے وچ ونج وڑے، اے ہک چھوٹا جیاں حاطہ ہئی، عجیب گالھ اے ہے جو کتے ایں حاطے دے باہروں بہہ رہے، تے چھڑی غر غر کریندے رہے، سانول تے کنیراں دی جان وچ جان آئی، ذرا سنبھل کے ان اُن ڈٹھونے، کیا ڈیدھن جو حاطے دی ہک پُندھ وچ ہک کوٹھڑی دادروازہ کھلا پے جیندے وچوں ڈیوے داندھم جیاں سو جھلا بہر آندا پیا ہئی۔

”اتھائیں تاں نیں راہندا ایں وستی داوڈا قاضی!“ سانول نے آپڑیں آپ وچ دلیل کیتی۔ کنیراں کجھ پورن لگی تاں سانول نے اوکول روک ڈتا۔ پرول وی اوندے ہتھاں دیاں چوڑیاں چھنوک گیاں، تے اینویں لکیا جینویں کوٹھڑی دے اندر کہیں بندے کول انہاں دی آمد دا پتہ لگ گیا ہووے، جے اکھ چا کے ڈیدھن تاں ڈیدھن جو کوٹھڑی دے دروازے دے وچ ہک چٹی ڈاڑھی آلا بندہ سوٹی پکڑ کے کھڑے تے اکھیں دے اُتے ہتھ دا چھپا بنا کے انہاں کول ڈیکھن دی کوشش پیا کریندے۔ سانول کول اینویں لکیا جو او اچانک کہیں بنی دنیا وچ آگین کہیں پرانی دنیا وچ جتھاں ایہو جئیں پڈھی روحاں داراچ ہووے۔

ہک پل پیتے سانول کول بڑ جیاں لگا۔ کتھائیں اے کوئی جن بھوت تاں نہ ہوسی، اول نے سوچیا۔

”او او اندر لنگھ او۔“ اول چٹی ڈاڑھی آلے بڈھے نے آکھیا۔ ”او او بڑو نہ لنگھ او۔ آمیڈی دھی لگی آندر۔“ بابے نے کنیراں کول آکھیا۔ او حالی اندر نہ وڑی ہئی جو چٹی ڈاڑھی آلے بڈھے نے کنیراں دے سر تے ہتھ چا رکھیا تے کنیراں کول اینویں لکیا جو اوندے سارے پنڈے وچ ہک ٹھنڈک لہہ گئی ہئی جیس اوندی روح کول وی ٹھنڈا ٹھار کر ڈتے، اوندے اکھیں وچ ہنوں آنون لگ گیاں، بزرگ نے آکھیا۔ ”بس بس حوصلہ کرو تے اندر لگے او۔“

اول کوٹھڑی دا بوہا ایڈا جھکا ہئی جو ڈوہاں کول ذرا جیہاں سر نو ا کے اندر و بنجائیں پیا۔ او سچ مچ دی ہک چھوٹی جنیں کوٹھڑی ہی ہئی، کچے کندھاں ہن، کانیاں دی چھت ہی جیڑھی ڈنگیاں پھڈیاں کڑیاں دے اُتے پائی گئی ہئی، کوٹھڑی وچ سوائے اول ہک دروازے دے بنی صرف ہک تاکی ہئی جیڑھی حاٹے آلے پاسے گھلدی ہوسی پرھن بند پئی ہئی۔ بزرگ نے کوٹھڑی دے ہک پاسے فرشی بسترہ لایا ہو یا ہئی جیڑھا ہک پرانی تے بدرنگ درزی تے ہک سرانڑیں تے مشتمل ہئی۔ بسترے دی سراندھی تے آسے پاسے پرائیاں کتاباں دیاں ڈھکیاں لکیاں ہو یاں ہن، کتاباں دے نال سراندھی آلے پاسے ہک پرانی ڈیوٹ تے، جیڑھی تیل تے میل نال تھی ہوئی ہئی، ہک سادے تیل دا ڈیوا ہلد اپیا ہئی جیندا تیل سکدا اویندا ہئی تے وٹ ای مکدی ویندی ہئی۔ بزرگ نے تیل دی ہک چھوٹی جنیں لکھی کتھاؤں کڈھ کے ڈیوے وچ تیل پاتا تے لکھ نال ڈیوے دی وٹ اُچی کیتی، کوٹھڑی وچ سو جھلا ذرا جیاں زیادہ تھی گیا تے بزرگ دی شکل تھوڑی جنیں صاف نظر آنون لگی، سانول تے کنیراں کیتے اکھ چا کے بزرگ کول بڈیکھو اں مشکل تھی گیا ہئی۔

بزرگ نے ڈوہاں کول بانہون دا آکھیا، کوٹھڑی وچ بزرگ دی درزی توں علاوہ

ہک لمی پھڑی وچھی ہوئی هئی جیرھی دروازے آله پاسوں اڈھی اڈھرتی گنی هئی۔ سانول تے کنیراں ہوں پھڑی تے دری دے نیڑھے تھی کے پہہ گئے، بزرگ دری تے اپنی جاتے ان پیٹھے، آکھن بگے۔

”اے ویلاروٹی ٹکی داتاں کوئے نیس، ول وی گجھ نہ گجھ تاں تو آڈے اگوں ای رکھوں جوتساں بکھے ترے بگدے پے ہو، اے گھنوں، حالی ہناں نال ہاں جھل کرو۔“ اے آکھ کے بزرگ نے ٹین دے ہک چھوٹے جیس ڈپے وچوں تھوڑے جیس چنے پھلے تے ہک ہک گردامروندا کڈھ کے انہاں دے اگوں رکھیا۔ سانول نے کنیراں کوں تے کنیراں نے سانول کوں ڈٹھاتے ول اہستہ اہستہ ڈوہیں چنے پھلیاں کوں تے مروندیوں کوں مروں مروں کر کے کھانوں بگ بگے۔ بزرگ نے آکھیا۔ ”ہن ڈسو کون تھیندے وے تے کتھوں آندے پے وے تے کتھاں ویسو؟“

سانول تے کنیراں تھوڑی دیر کیتے چپ رہے آخر سانول نے زبان کھولی۔ ”بزرگ سیں، اساں ہن تاں ملتان دے، پرہن انوں ابھے آله پاسوں آندے پے ہیں تے ملتان ای وجریس سے۔“

”اے تیڈے نال کون ہے؟ تیڈی زال ہے؟“

”سچ پچھو بزرگ سیں تاں اے میڈی گجھ نیس بگدی۔“

”ہیں، اے تیڈی گجھ نیس بگدی؟ ول اے تیڈے نال کینویں ٹری ودی ہے؟“

نہ بابانہ، اے گالھ کوئے نیس، اتھاں ایہو جیس بند پاں دی جا کوئے نیس۔“

”وڈا سیں، تساں ساڈے کولوں سچ پچھے، میں سچ آکھے، ایندے بارے وچ

میں وی گجھ زیادہ نیس جائزدا، حالی ایہو گجھ ڈسا سبداں جو اے ہک مظلوم چھوہر ہے تے

میں ایکوں سکھاں دی دھر مسال وچوں کڈھ کے بگدی آناں۔“

”ہامسی، تو ڈساواں، اے ٹھیک پیا آدھے؟“

کنیزاں نے سر ہلا کے ڈسیا جو اٹھیک پیا آدھے۔

بزرگ نے کچھ سوچ کے آکھیا۔ ”ہن گالھ اینویں ہے جو یا تاں ہنڑیں ہنڑیں
تساں نکاح پڑھواؤتے یا ول اتھوں ٹردے نظر او۔ میں اتھاں اینویں نیں پیٹھا، میڈے
وڈکیاں کوں شیر شاہ سوری نے اتھاں قاضی بنا کے بھیجیا ہئی، تڈہاں توں گھن کے ہن
تیں اساں اتھوں دے قاضی تھیندے ہیں، تے بدر راہ لوک ایں وستی وچ جھک پل نیں رہ
سگدے، ڈسو کیا آدھے ہو؟“

”بزرگ سیں، ایں ویلے ہن نکاح کینویں پڑھیج سگدے؟“

بزرگ نے ذرا غصے نال آکھیا۔ ”تو ایں گالھ کوں چھوڑ، تساں نکاح پڑھویندے ہو
یا میں تو ہا کوں دھکے ڈے کے وستی توں باہر کڈھواؤں؟“

سانول حیران پریشان ہئی، ول وی اوں نے ہمت کر کے آکھیا۔ ”بزرگو، میں
تاں مرد مانڑوں ہاں، میکوں تاں نکاح کرن وچ کوئی ہرج کوئے نیں، ایں کولوں کچھو جو
اے میڈے نال نکاح پڑھواؤن تے راضی ہے؟“

بزرگ نے ذرا غصے نال کنیزاں کولوں کچھیا۔ ”ہاں بھئی، تو ڈس، تو ایں بندے
نال نکاح کرن تے تیار ہیں جیندے نال نکلی بھیجی ودی ہیں؟“ انہاں نے ڈٹھا جو بزرگ
دے اکھیں لال پیاں تھیندن۔

کنیزاں کافی دیر تیں چپ رہی، بزرگ نے ول کچھیا۔ ”ڈس ڈس جلدی کر۔“

کنیزاں نے ڈاڈھا اوکھا جواب ڈتا۔ ”جی آ۔“

”ہا۔ اے ڈسا جو کچھوں نکاحی تاں نیں کہیں دی؟“ بزرگ نے اینویں کچھیا
جینویں کوئی گالھ یاد آگئی ہو وِس۔

”کوئے ناں۔“ کنیزاں نے چھکی جھوٹ گھت کے آکھیا۔

بزرگ نے ہوں ہوں ویلے بندیاں کوں ہکلاں ڈیون شروع کر ڈتیاں۔ ”اوائے

عبدالکریم، اوئے اللہ وسایا، اوئے پیر بخش، اوئے کریمن آں، اوئے بھی او سارے، نیکی داکم
 کرد، او تو ہا کوں چٹیس پھلے کھواؤں۔“ بزرگ دی او ازتے پتہ نیں کتھوں بندے نکل نکل
 کے ہوں کوٹھڑی وچ آ کے جمع تھی گئے، بزرگ نے چند ضروری گالھیں سانول تے کنیراں
 توں پکھن دے بعد ڈوہاں دا نکاح شرعی حق مہر تے کر ڈتاتے سب نے انہاں کوں مبارکاں
 ڈتیاں، بزرگ نے دُعائیں ڈتیاں، تے کنیراں کوں اپنے گھر دے اندر زانے پاسے بھیج
 کے سانول کوں فجر دی نماز کیتے تیار کیتا۔ سانول حیران تھی جو اے کیا تھی گئے۔

کنیراں دی مہن او نہ رہ گئی تھی جیر دھی آج کولوں ترے چار سال پہلے ہوندی تھی،
 فیض دی حویلی وچ رہ کے اوندے تے جیر ہارنگ چڑھدا پیا تھی اووی انھاں سالاں دے
 کشالیاں نے لہا ڈتا تھی، اوندی حیاتی دے اوں پہلے دور وچ فیض کہیں کہیں ویلے آدھی
 ہوندی تھی۔ کنیراں، توں لکھ کجھ پئی کر، تیڈے اندر جیر ہا شریف خون ہے، اے کہیں
 ویلے ضرور رنگ ڈکھیسے، ہین کیتے آدھی ہاں چڈن ای موقعہ ملتی نکاح کر گھنیں۔ اصل وچ
 کنیراں دی ماء شودی واقعییاں دی ماری ہوئی ذال تھی، پتہ نیں حالات دا کہیاں دھکا لگیس
 جو جوان دھی کوں فیض دے درتے گھن آئی، پر ورو کے آدھی تھی۔ فیض مٹی، ایند ایو
 جیندا ہووے ہاتاں اے ڈیہنہ نہ ڈیکھناں پووم ہا، قسمت تیڈے درتے ٹورائی ہے، کیا
 کزاں چارھے پاسے اندھارا نظر آندم، یا پیونہ مرس ہاتے یا ول مترا یا پوکنی انسان ہووس با،
 تاں ایں ہاں دی بوٹی کوں ہاں نال لئی رکھاں ہا، ہن تیڈے سپرد کرن آئی ہاں جو بیا میڈا کنی
 رہی پئی کوئے نیں، میڈے چٹے چونڈے کوں تے میڈے ہتھ ہدھیاں کوں ڈیکھیں چا، روئی
 کپڑے تے رکھ گھنیں، تے جے خدا توفیق ڈیوی تاں کہیں شریف بندے نال ہتھ پیلے کر کے
 ٹور ڈیویں، اللہ بھلا کریسا، میں شائیت ول نا آواں، میڈی ایہا پارت کافی سمجھیں۔
 کنیراں دا جیر ہا وقت فیض دی حویلی وچ گزریا تھی و سو دی خدمت گزاری وچ گزریا
 تھی، سانول کوں اوں نے ہک دفعہ، اوہوای اولا بھولا ڈٹھا تھی، اوں نے کڈا ہیں خواب،

چ ای نہ سوچیاھئی جو او ایں بندے دی ذال بنڑی۔

سانول دا نکاح تاں قاضیاں دی وتی ء چ تھیا، پر سر میل دی رات ملتان توں
 ترہہ چالھی میل اورھاں سلطانی سراں وچ آئی، اتھاں قصہ گوھک پچھلی گالھہ ڈسراں
 چاہندے جو تھیا اے جو نکاح توں اگلی فجر حالی سانول قاضیاں دی وتی دے دستور موافق
 مسیت ء چ وڈے قاضی صاحب دادرس سنز دا بیٹھاھئی جو اوکوں وتی دے باہروں گھوڑے
 دے ہنر کن دی اواز آئی، اوندے کت کھڑے تھے۔ اے تاں میڈے سر نے دی اواز لگدی
 ہے۔ سانول نے سوچیا۔ جے تیں اواز ذرا بی وی نیڑے کولوں آئی، سانول درس وچوں
 اٹھی کے وتی دے باہر آ لے پاسے بھنیا، جے ڈیدھے تاں سچ مچ اوند آ اپنا سر خاھئی جیردھا
 کنڈیریاں پار کرن دی کوشش وچ زخمی تھیا کھڑاھئی، سانول نے اگہاں ونج کے اوکوں
 کنڈیریاں توں کڈھیا تے ہولے ہولے اوندی کنڈھ تے مونھ تے گردن تے ہتھ پھیریندا
 اوکوں وتی وچ گھن آیا، تے وتی دے پساری کوٹوں کجھ چھوٹیاں موٹیاں دواکیں گھن کے
 اوندی داری کیتس، پیسا پلے نہ ہس، کنیراں نال گالھہ کرن دا کئی موقعہ نہھئی، ول ای اوں
 نے سنیھا بھیج کے اوندی صلاح کچھی، اوں نے ہک ہستی تے ہک چھلا بھجوا ڈتا جیردھا
 وڈے قاضی صاحب نے کہیں کول رہن رکھوا کے انھاں کوں چاندی دے ڈورو پے گھنواڈتے
 جیردھے اگہاں ہن انھاں دے کم آندے پے ہن۔

۸

سلطانی سرانہ وچ

ترے ڈیہنہ وڈے قاضی صاحب دے ممھان رہ کے او گھوڑا پیڑ کے ملتان آ لے
 پاسے پے ہن، تے شام توں پہلے پہلے ایں سلطانی سراں وچ ان لٹھے ہن، گھوٹ کواردی
 پہلی رات ہئی، سانول نے سراں دی ذئی مئی کوں تھوڑی جئیں حال حقیقت ڈس کے اوکوں
 آکھیا توں ساڈی وڈی بن ونج، تے کئی سبکن سگون کر چا جو کو ایشود دی کیا یاد رکھیسی جو میڈی

شادی دی پہلی رات کہہو جنیں ہئی، دئی مئی نے خوش تھی کے گھوٹ کو ار ڈوہاں دے وتوں
کچھ سکن سوپ پئے کیتے، سانول نے کو ار دا گھنڈ چانوں توں پہلے آکھیا۔ ”بھانویں جو ساڈا
نکاح تھی گئے، پر حالی وی جے کرتساں دتوں راضی نہ ہوو، تاں ڈس ڈیو۔“

کنیراں نے ہولے ہولے آکھیا۔ ”میں تاں دتوں راضی ہاں، تبتاں اپنی گالھ

ڈسو۔“

سانول ذرا جیہاں چپ رہ کے سوچن پئے گیا، کنیراں نے آکھیا۔ ”ڈھیر دلیلاں
وچ نہ پوو، میکوں پانھیں بنڑا کے رکھ گھنے، مرداں دے تاں چار چار وی ہونن۔ میں
تو اڈے نال کڈا ہیں کئی گلا نہ کریاں۔“

”پر ہک گالھ میں تیڈے کولوں ضرور چکھساں کنیراں،۔ تے اوتیکوں
ڈسانوڑیں وی پوسی۔“

”اوول کیہو ہئی گالھ اے۔؟“

”اے ڈسا، تے سچ سچ ڈسا۔ جو کروڑی مل کر اڑکوں کنیں ماریا ہئی، تے توں
اتھاں کینویں ان پئی ہیں؟“

”سچ ڈسانواں۔!؟“ کنیراں نے ذرا جیہیں بے یقینی نال چکھیا۔

”بالکل سچ ڈسا، تے کوئی ڈرای دل وچ نہ رکھ۔“ سانول نے اوکوں تسلی ڈتی۔

”تساں نراض تاں نہ تھیسو۔“

”اصلوں کوئے ناں۔!“

”تساں نادرکوں تاں چانڑ دے ہو سو۔“ کنیراں نے چکھیا۔

”میں نادر داصرف ناں سُنڑ یا ہوئے، اوکوں چانڑ دا اصلوں تھی۔“

”میکوں تاں بھئی پتہ کوئے ناں ہئی جو او کیہو جیہاں بندہ ہے تے کتھوں آندے

تے کتھاں ویندے۔ میں تاں ایہو ڈیدھی ہم جو او کئی کئی ڈیہاڑے دے بعد آندا ہئی تے دسو

تے پھلاں دامینہ وی وسیندا ہئی تے سونے روپے داوی۔ میڈے نال وی کہیں کہیں ویلے
کھل کے بلویندا ہئی۔ سچ پچھو تاں میکوں اکثر اے دلیلاں آندیاں ہن جو ایڈازر میڈے
اُتے کیوں کوئی نیں اُن وریندا۔“ او ذرا دیر کیتے چپ کر گئی۔

”ول۔“

”ول اے ہے جو او ہولے ہولے میڈے نال وی گالھ وات کیتی رکھدا ہئی، ہک
واری آکھن لگا جو توں آکھیں تاں تیکوں ای میں اینویں سونے نال لڈ سکداں، پرتیکوں
میڈے نال و نچراں پوسی،۔ میں ایں گالھ، تے کئی ڈھاڑے سو چیندی رہم۔ ہک ڈہنہہ آکھن
لگا۔ اج یا کل تیار راہویں، میں تیکوں گھن ویساں تے تیڈے نال نکاح کریاں۔ ایں توں
وڈی ہئی گالھ کیا تھی سکدی ہئی جو او میڈے نال نکاح کرن تے وی تیار ہئی۔“
”تیکوں او چنگا لگدا ہئی۔؟“ سانول نے ذرا نرمی نال پچھیا۔

”پتہ نیں جو اے میڈے دل کوں چنگا لگدا ہئی یا کوئے ناں، پر میکوں تاں ہک گھر
آلی بنڑن داشوق ہئی، تے بیا پیسے نکلے دا۔“
”اچھا، ول۔“

”اصل گالھ اے ہئی۔ تے اے میکوں بعد وچ پتہ لکیا جو نادر ڈاکوواں نال رلیا
ہو یا ہئی۔ جیہڑے جیہڑے کروڑی مل کوئی ہیرا موتی فیضاں کوں ڈکھانوں کیتے گھن
آئے، ایں ساری گالھ دانادر کوں تے اوندے بلی ڈاکوواں کو پتہ ہئی۔ اُنھاں دی تجویز
اے ہئی جو او میکوں ای اُنھوں گھن ویسن تے ہیرا موتی وی کروڑی مل کولوں کھس گھنسن۔
انہاں دی کیتی ایں پوری نہ تھی جو ہیرا موتی و سو کول رہ گیا، تے کروڑی مل اُنھانیں زخمی تھی
گیا، پر زخم ایہو جیہاں نہ ہئی جو کراڑ مر پوے ہا۔ جیہڑے ویلے کراڑ زخمی حالت وچ
فیضاں دی حویلی وچوں نکلا اپیا ہئی اسان ڈوہیں۔ نادر تے میں۔ ڈیڈھی وچ لکے کھڑے
ہاسے،۔ کراڑ اُنھوں نکلے تاں اوکوں زخمی ڈیکھ کے نادر نے اوکوں ہک پچھوں آلی گھتی اے

نے براڑ ڈھے پئے۔ نادر نے جلتی جلتی اونڈے کھیسے ٹٹولن، پر موتی اوکوں نیں ملیا، ول اینیں پتہ لگے جو کوئی گھوڑے سوار آندے بین۔ نادر میڈا ہتھ پکڑ کے میکوں چمکیند اہوں پرھاں اندھاریاں گلھیاں وچ گدی گئے۔ اُتھاں اونڈے سکھ ساتھی کھڑے ہن۔ میکوں گھوڑی تے ہلھا کے سب نے گھوڑے بھجا ڈتے۔ ساری رات پندھ کریندے ریہے، فجر دے نیڑے او تلمبھے وچ پنچے۔ اُتھاں میکوں لگا جو نادر دی ٹولی اُتھائیں راہندی ہے۔ خلاصی گلھ اے ہے جو تلمبھے دے نیڑے جنگل ءچ میڈے نال اوکئی ڈیہہ تیں چھتھے ریہے۔ انہاں دے آپت ءچ جھیرے جھٹے وی تھیندے ریہے۔ ہک واری پتہ ایہو لگا جو نادر میکوں جوئے وچ ہار گئے۔ جیتن آلا سکھ ہی، او میکوں اُتھوں دھرم سالھ وچ گھن آتے دید جی دے حوالے کر کے آپ کتھائیں گم تھی گیا،۔ میں اُتھاں کافی ڈیہہ رہیم۔ اگلی گلھ تو اوکوں آپ کوں پتہ ہے۔“

”ہوں۔“ سانول نے ہک لمبی ہوں۔ کیتی تے بہوں دیر تک چپ رہیا۔

”نادر نے ول تھیڈے نال نکاح نہ کیتا۔“ سانول نے ارام نال چکھیا۔

”نادر کوں نکاح دا ہوش ای کتھاں ہی۔ انھاں داکم تاں ڈیہہ رات جواتے

شراب ہی۔ یا ڈاکے مارن ہی۔ میں تاں اُنہاں کوں یاد وی نہ آندی ہم۔“

”اچھا چلو۔ جو تھیا سو تھیا۔“ سانول نے کجھ سوچ سوچ کے آکھیا۔

”ہن تاں میکوں دھکا تاں نہ ڈے ڈیسو۔“

”دھکا۔!؟ کوئے ناں۔ دھکا نہ ڈیاں۔ میں رب دی رضاتے راضی ہاں۔“

سانول نے ہک واری اکھ بھر کے اوکوں ڈٹھا، اونڈی شکل تے بھلپ وی ہی تے

بے بسی وی۔! ”اچھا اے ڈسا۔ وسو دا ای کوئی پتہ لگا جو کن۔ گئی؟“ سانول کوں جینویں

اچانک کوئی گلھ یاد آئی ہووے۔

”وسو دا تاں پہلے تو اڈا آدھے ہن، جو تاں کڈھ گئے دے۔“ کینز اے آکھ کے

اوکوں بڑیکھن لگ گئی جو او نراض تاں میں تھیا۔

”ول؟“ سانول نے پچھیا۔

”ول بعد وچ ایہو پتہ لگا جو اوکوں نادر گھن گیا ہئی۔!“

”نادر۔!“

”جیا۔ نادر۔“

”ول کیا تھیا۔؟“

”ول دا کوئی پتہ نہیں میکوں!“

۹

مُساگ ملیندی دا گذر گیا ڈینہہ سارا

صاحبان دی طبیعت وچ جیہڑا ہاٹھہراؤ ہئی، ہو سبکدے لوک اوکوں اوندی آکڑ تے دھج سمجھدے ہوون۔ پر مغروری ناں دی کوئی شے صاحبان دے اندر کوئے ناں ہئی۔ اوندی ماء جائز دی ہئی جو صاحبان بہوں صبر آلی ہسے، صاحبان نینگر ہئی، سوہنڑیں ہئی، اوندے کیتے پلو انون والے کئی ہن،۔ جھنگ آلی ماسی نے وی سنیہا بھجوایا ہئی جو بے بے کوں اکھائے جو ساڈا خیال کریسن،۔ تے بے بے دی مرضی ہووے تاں اساں سوال گھن کے اوں،۔ بے بے (جان بی بی) نے سنیہا پچانوٹ والی کوں اکھوایا ہئی جو بھین میڈی کوں اکھو، ہالی پندھ نہ پئی کرے،۔ حاکم بی بی آلے اوں نیلامی دے واقعے توں بعد چپ ہن،۔ ہناں جیہڑیاں ء چھک موقعے تے صاحبان دے مسات پیر بخش نے صاحبان نال اچھی گالھ کریندیں ہوئیں آکھیا ہئی۔ جو بے کراساں تو اڈا امکان بولی ڈے کے گھن گھنوں ہا۔ تاں ساڈی نیت اے ہئی جو حالی اساں تو اکوں کڈھیندے نہ ہاسے،۔ اوند اخیال ہئی جو اے ڈھاڑے پاڑے دے ممھان ہن تے اتھوں نکلن آلے ہن،۔ صاحبان نے اوندی گالھ سُن کے آکھیا ہئی،۔

”تساں تاں اینویں کز وہایاناں کز وہا۔ کرن والیاں نے اینویں کرچھوڑے،۔“
 ”نہیں۔ نہیں۔ کون ہئی او۔؟“ پیر بخش نے بھک تھی کے آکھیا۔

”نہ تو اکوں جائزن دی لوڑھے نہ ساکوں ڈسن دی۔“ صاحبان نے منہ پکا کر کے

آکھیا

”چلو۔ ہوسی کوئی۔ تو اڈا کوئی آپڑاں خاص ہوسی۔“ صاحبان نے ایس تزدو کے

کوں چنگلی طرحاں سمجھیا،۔

”خاص یاں عام دی گالھ نہیں۔“ صاحبان وی ہوں دی پولی ءچ جواب ڈتا۔

”بندہ ہونون دی گالھ اے۔ باقی تساں آپڑیاں مہربانیاں آپڑیاں کول رکھو۔“ اے آکھ کے

صاحبان جیہڑھے کم کار ءچ لگی ہوئی ہئی، ولدی اوندے ءچ رُجھ گئی۔

”وڈی مغری ہوئی ہے مسات ساڈی۔“ پیر بخش نے اوں سانگ سوپ دے

بعد گھرونج کے ماء کوں آکھیا۔

”آپے ٹھیک تھی ویسی پتر۔“ حاکم بی بی نے اوکوں تسلی ڈتی۔ ”ہک واری بے بے

کوں ہا کرن ڈے، ول ڈیکھ میں کیا کرینی آں۔ انت آنوڑاں اتھائیں نسی۔“

”تو اڈی بے بے تاں لوکاں کوں آدھی ہے جو صاحبان ہا کر لئی

تاں تاں۔۔۔ ڈس اماں، ماسی ساڈی کیا پئی کریندی ہے۔؟“

”پتر حوصلہ کر۔ بے کیہڑھے کھرون جہاں نال سانگا کرنے سی۔؟“

”اماں۔ اوکن گیا۔ اودریا پاردا بندہ۔؟“

”پتہ نہیں پتر۔ نہ میں انھاں کولوں کچھے، نہ انھاں ڈے،۔ سنوئی سنوئی ہے جو

کٹھائیں منہ کر گئے۔“

”اوکیوں اماں۔؟“

”کیا پتہ پتر۔ باقی توں ہاں کوں نہ لا،۔ بے وی کئی گھر میڈے دھیان ءچ

ہن، اتھائیں قلعے وچ ای کئی ٹینگر یں بیٹھن، اسوں آکھوں چاتاں بھج کے ڈینوں۔“
 ”انھاں گالھیں کوں وی چار سال تھی گین۔“ صاحبوں نے دل وچ گالھ کیتی۔
 ”ویلا کینوں گذردا ویندے۔؟“

”صاحبوں، دھی آ۔ تیلے آلی دریائیاں تے تیلے ڈے گئی اے انھاں کوں ای
 سمہال، تے اُتلے کوٹھے دی صندوق میڈے نال رل کے گھلوا، جوڑیاں کوں ہوالو اوں،
 اونہ ہووے جو بیوی لگ ونجے، یا کتھاؤں ٹکیج پوون۔ تے ساری کیتی کرتائی ہتھ وچ
 آونجے۔“

”اماں ہتھ وچ تاں ہن وی تو اڈے کجھ نیں۔“ صاحبوں نے حیاتی وچ پہلی
 واری ایہو جئیں گالھ کیتی۔

”اڑی دھی آ، خیر منگ خدا کولوں، منہ وچوں سہ کڈھ۔ کیوں ساڈے ہتھ وچ
 کجھ نہ ہووے۔؟“

”بس اماں۔ تساں ہن انھاں دلیلاں وچوں نکل آؤ۔ میں تو اڈے کیتے ایڈی
 بازو تھی گئی ہاں جو آدھے ہو جو نکلے سو نکلے۔“

”اڑی میڈی دھی۔ اڑی ساہاں۔ اے کیا آدھی پئی ہیں، چل اٹھی تے
 میڈے نال رل کے نواں جوڑا نکوا۔“ صاحبوں نے ماء دا آکھا تاں منیا، پر او دلوں کہیں کم
 وچ شریک نہ ہئی۔

جان بی بی نے صاحبوں کوں تاں نہ ڈسیا ہئی، پر اندروں برابر آپڑیں نال دلیلاں
 کریندی وڈی ہئی،۔ ایں کیتے جو ہناں ڈیہناں، بھج بک رہا آئی ہئی، بندہ تاں وڈی عمر
 ہاں دا ہئی، پر پیسے والا ہئی، اگوں چکھوں کوئی وڈی پرواری نہ ہئی،۔ بس ایہو ہے جو رنڈ مٹو
 ہئی،۔ پر کوئی دھی پتر اکوئے نہ ہس۔ رہارٹن نے جان بی بی کوں ڈسیا ہئی جو ہے تاں پکی
 عمرھاں دا، پر بندہ ڈسڑاں پاسڑاں ہے،۔ وڈا ہٹھی کاٹھی آلا جوان اے،۔ باقی جان بی

بی۔ تو اڈا بازو ای پکے عمر ہاں داھے، نراض نہ تھو اھے۔ بی بی، شادیاں گھوٹاں نال نیں،
کوٹاں نال تھینن، تے جے توں اوندا کوٹ ونج کے ڈیکھیں تاں آکھسیں جو ڈیہاڑا نہ
گذرے تے میڈی دھی ایں کوٹ کوں ان مانڑے۔“

جان بی بی۔ دلوں راضی تھی چکی ہی، پر حالی صاحبان نال گالھ کرن دی ہمت نہ
پی تھیندی ہاسی، حالی سارنگ دی مرضی وی گھنڑی ہاسی، سمجھ نہ آندی ہاسی جو کیا کترے،۔
صاحبان نال گالھ کرن توں پہلے اوں نے سارنگ نال گالھ چول ای چھوڑی،۔ سارنگ
چپ کر کے ساری گالھ سزدار یہا، اخیرء چ جان بی بی نے آکھیا۔ جو او اے وی آہدھے جو
آکھوتاں میں وٹے اچ تو اکوں بازو ای گھنواڈیناں۔“

سارنگ نے آکھیا۔ ”اماں جیہڑھے بندے ایہو جنیں گالھیں کرینین، او میکوں
چنگے نیں بگدے۔“

”پتر۔ راہ ریت دی گالھ اے،۔ اے کوئی لا ضروری تاں نیں جو اسان وٹا
گھنوں۔“

”اماں ڈیکھ گھنوں۔ بھلا ناں کیاھے او بندے دا۔“

”پتر میں حالی ناں نمی چکھیا۔“ جان بی بی نے آکھیا۔ ”پیا او اے آدھے جو انھاں
کوں آکھو جو گھر دے جتی چنڈھاں خالی تھی سبگدے نیں، کر کھڑا نون، میں انھاں کوں سماں
نال بھر ڈیساں۔!“

”اماں، اے ڈسو، اسان دھیاں ڈے کے گھر دے چنڈھاں بھرن والے ہیں
بھلا۔؟“ سارنگ نے ماء کو حیرانگی نال ڈیکھ کے آکھیا۔ ”اماں، میکوں اے بندہ چنگا نیں بگدا
پیا۔“

”پتر۔ لوک ساکھ گھنن کیتے ایہو جنیں گالھیں کریندے ہونن۔ بھلا کون کہیں دا
گھر بھریندے۔“ جان بی بی نے اے آکھ کے پتر دی تسلی کرائی۔

صاحبان کوں انھاں گالھیں دی کو پئی تاں اوں نے ماء نال کئی ڈیہنہ منہ ومانی رکھیا، ادھا ادھا ڈیہنہ نرملادے گھر چلی ونجے، یا ول اُتلے کوٹھے وچ پوہے بند کر کے سٹی راہوے،۔

اُنھاں ڈیہنہاں وچ صاحبان کوں کوئی ان سُنڑیاں گالھیں سُنھدیاں ہن،۔ اوندا دل آدھا ہئی او کوئی گانوں بنڑا وے،۔ جینویں لوکاں نے ڈوہڑے تے سی حرقیاں بنڑاں، او دلیل کرے۔ میں ای اینویں کوئی گانوں بنڑا نو اہا۔ جیندے وچ پکھیاں دی گالھ ہووے با، بدلاں دی تے ہواواں،۔ تے اُنھاں جہراں دے گالھیں ہونون ہا جیہڑھے رُس دینن، تے ول کڈا ہن پھیرا میں پیندے،۔

”میڈے کیہڑھے ججن ہن ایہو جئیں۔“ اوہ آپ کولوں پکھے ہا۔ ”ایہا تاں گالھ ہے، میڈے تاں کوئی ججن ای کوئے نیں جیہڑھے میڈے کولوں رُس گئے ہونون۔ ول اے میکوں رونون کیوں آندے۔؟ تے میڈا ہاں اوکھا کیوں راہندے،۔ تے میں آپڑیں ہنجوں آپڑیں اماں کولوں کیوں لکیندی آں۔“

انھاں سوالاں دا وندے کول کوئی جواب نہ ہئی، تے نہ او کہیں بے کولوں پکھے سبڈی جئی، نرملاناں اوندا سہیل پنڑاں گھاٹا نہ ہئی، ہس اینویں اڈوردیاں پڈوردیاں گالھیں تئیں ہئی،۔ نرمل کئی وار اوندا دل اندر دے کوٹھے دے دروازے تئیں ان کھڑ وندی ہئی،۔ پراو اوکوں اندر نہ آنون ڈیندی ہئی۔

صاحبان دی ماء اکثر سوچیندی ہئی جو آخر اے چاہندی کیا ہے۔؟

حالانکہ اے تاں صاحبان کوں آپ ای پتہ کوئے نہ ہئی جو او کیا چاہندی ہے،۔ اے بنی گالھ اے جو او اے گالھ وی چنگی طرحاں چانڑدی ہئی جو اوندی طبیعت کجھ دکھری طرحاں دی ہے، اوندا اُتے کلہیپ تے وتوں دی سونھ دے دورے پوندے ہن،۔ کلہیپ اوندا آپڑاں ہئی تے وتوں اوندا کیے ماء، بھراتے نرمل ہن، نرملادی ماء موئی ہوئی

ہی، تے پیو اوندا 'وید جی' سڈیا ویندا ہی، ہیں پاروں اوندے گھر دا ہک کوٹھا ونز کو ونز کی دیاں بوٹیاں تے طرحاں طرحاں دیاں پوتھیاں نال بھریا پیا ہی، 'وید جی' ٹکے پیسے دی دوا ڈیندا ہی تے شفا بندے کوں خداؤں مل ویندی ہی، اوندا ناں پڑے پڑے تین لوک جائز دے ہن، تے بعضے بعضے ویلے کہیں خاص بندے دا ہتھ ڈیکھن * کیجے آپ ای لگا ویندا ہی، اوناں دا ای وید نہ ہی، ویداں دا گیانی وی ہی، - دلوں چنگا بندہ ہی۔ ہیں کیجے نرملا دے صاحبان نال سہیل پنڑے تے اوکوں اوکھیت نہ ہی۔ صاحبان تے نرملا دا مچاہہ * * سارے محلے کوں پتہ ہی، - صاحبان دا آپڑاں اندر طرحاں طرحاں دے دلیلاں تے خیالاں نال آباد ہی، ہیں کیجے اوکوں کہیں دے ساتھ دی ایڈی لوڑ وی نہ ماری ویندی ہی، - ول ای بندے کوں ساتھی دی لوڑ تاں ہر ویلے راہندھی ہے، - صاحبان دی سمجھ دے کئی خانے ہن، - ہک ڈو خانے تاں ایہو جنیں ہن جو کھل و نجن ہاتاں اوکوں لگدا ہی جو اوہو آئیں دے گالھیں سز دی پئی ہے تے پکھیاں دے سنبھے جھلیندی پئی ہے۔

آج کل اوکوٹھے تے ونجے ہاتاں اوکوں بدلاں دی ملہار کوں ڈیکھ کے، پکھیاں دے اڈاراں کو ڈیکھ کے، ہوا میں دی سرسراہٹ تے کہیں ویلے اُنھاں دی شاں شاں کوں سُن کے لگدا ہی، - جو ویلا کوئی بی چال چلدا پے، - کجھ ایہو جیہاں تھیون والا ہے جیہڑا کڈاھیں نہ تھیا ہی۔ ایس توں اگوں اوندی سمجھ مک ویندی ہی۔ اینویں سمجھو اوندے دماغ دا اوخانہ بندھی ویندا ہی جیہڑا ایہو جیہاں دلیلاں نال بھر پور ہی۔ ایس ویلے اوندے دماغ وچ اے دلیلاں ہن تے پڑوں مسلماناں دے محلے وچ کہیں دی شادی دے ستواڑے وچ مراٹھوں گاندیاں پیاں ہن۔

دل تا نگ تا نگے، اللہ جوڑ سانگے

جہڑاں دا ملوواں مشکل مہانگے، دل تا نگ تا نگے۔

* جھوڈیکھن: نبض دیکھنا۔

** مچاہہ: لاکھوں کی باہمی دوستی، محبت (محبت کی بدنی ہوئی صورت)

اوکوں اے گانون چنگا بگدا پیا ہئی، پر او اے گالھ منتر کیتے تیار نہ ہئی جو اوکوں کہیں دی تاگک ہے۔ 'میکوں کہیں دی تاگک کوئے نیں۔ اوں نے آپڑیں آپ وچ اقرار کیتا۔ پر مراثویں دی او از اوندے دماغ وچ رات بھر گونج دی رہی۔ 'دل تاگک تاگکے، اللہ جوڑ ساگکے، جواں داملواں مشکل مہانگے، دل تاگک تاگکے۔'

۱۰

گھوڑے سواری دے ڈیہاڑے

ظاہرا، اے او جیہاڑے ہن جیہڑے سارنگ تے اوندے گھرانے کیتے سکھ دے ڈیہاڑے ہن، اے سکھ داساہ انھاں نے بہوں دیر بعد گدا ہئی۔ اصل وچ سارنگ نے پچھلے ترے چار سال توں کجھ اُسرگی پکڑی ہئی تے جمنداں آلے حاٹے کوں، جیہڑا ہاشمیر توں باہر ہئی، گھوڑیاں نال آباد کیتا ہویا ہئی۔ بھین بھرا دی دوستی وی زوراں تے تئی، کہیں کہیں ویلے صاحبان جمنداں دے حاٹے وچ بھرا کول پہنچ ویندی ہئی، تے مولھ وٹ کے بھرا دے نال، گھوڑے سواری داشوق پورا کریندی ہئی، ایس گالھ دی کہیں کوں کانوکان خبر کوئے ناں ہئی جو شام کو جیہڑے ڈوبو سو گھوڑے بھجین، انھاں وچوں ہک صاحبان ہوندی ہے۔!

ہوں زمانے دی گالھ ہے ہک او پرے بندے نے۔ جیہڑا آپ وی کٹک دا گھوڑے سواری ہئی، ہک جیہاڑے سچا گدا جو انہاں ڈوباں وچوں ہک زانی ہے، اوکئی جیہاڑے انھاں دے نالوں گھوڑا بھجا کے لنگھدا رہیا، صاحبان دانینگر پ اوندے کولوں لگ نہ سکیا، اوندے شہسواری دے تیور تے زانے قدبت نے اینویں اکھیہجے جو اوند اول موہ گدا اول بنی گالھ اے تھئی جو ہک جیہاڑے اوں نے صاحبان دا اصل روپ ای چنگی طرحاں ڈیکھ گدا، تے پیٹ پکڑ گڈس۔ بندہ چنگا کھوجی ہئی، اوں نے پتہ کرا گدا جو اے زانی کون اے۔ پتہ لگن تے ہوں نے سارنگ دی ماء کول رہا رہی ہئی، جان بی بی کوں سمجھ نہ آندی ہئی، اٹھاراں انوی سالوں دی بیگن دھی کوں چالھی سال دے پڈھے کوں کینویں ڈے ڈینواں۔!؟ چالھی سالوں دا مردتاں آدھن جوان ای ہوندے، تے اینداتاں رہارٹ ڈسیندی ہے جو شیتہ جوان ہے، کیا کراں۔؟ چھوڑ

میڈی کہیں طرحاں من و نجبے ہاتاں اے بارتاں میڈے سرتوں لاہوے ہا۔؟ ہناں ڈیہاں دج صاحبان تے جان بی بی دی ہک گالھ مہاڑاں طرحاں تھیندی پئی ہئی۔

”اڑی ساہاں۔“ جان بی بی نے صاحبان کوں ذرا سوڑا پکڑیا۔ ”ساڈے دج کڈن کہیں نے دھیاں کولوں کچھیا ہئی،۔ پر میں رنڈ ژ زال،۔ دھی پتر دے ہتھ دج کھڈا نوڑاں بنڑی ہوئی ہاں۔“

”اماں کیا تھی گے۔ کیوں آپڑاں ہاں پے تپندے او۔“ ساہاں نے دھیاں آلے شرم حضور تال آکھیا۔ ”خدا داسکرھے جو بھرا سارنگ وی تے میں وی، تو اڈے ہتھ بدھے غلام ہیں۔ حق دی ادائی تال اسماں کر سگدے، جو کجھ تال ساڈی خاطر کیتے اوندی! تال کیوں ذرا ذرا جیں گالھ کوں ہاں کوں لیندے او۔“

”اڑی دھی آ۔ ایہو جیں گالھیں کیتے نیں جو میڈا ہاں چاٹھارے ای۔ شالا نصیب چنگے تھیونی۔ پر گالھیں چھوٹیاں تال نیں۔ تیڈا نصیب کتھائیں کھل پووے ہا تال میں کننگلی تھیواں ہاں۔ مسات تیکوں نیں بھاندا۔ او او پرابندہ کئی عمر ہاں دا تھی کے گلیا۔ ہن کڑاں تال کیا کڑاں۔ ول ول جھنگ آلے پاسے الاس تھیندی می۔ آکھیں تال سنیہا بھیجاں جھنگ آئی بھین کوں۔؟“

”اماں۔ میں تو اکوں کئی واری آکھے جو میں شادی کرنی نیں۔ میں کہیں دی تاگ دج نہ بیٹھی ہم۔ میں تو اکوں ہن بارو تھی گئی ہونواں تال ہی گالھ اے۔“

”بارو تھیون تیڈے دشمن۔ ساہاں۔ پردھیاں نے کہیں نہ کہیں پاسے ونجواں تال ہوندے۔“

”اماں۔ میں کہیں پاسے نمی ونجواں چا ہندی تے تال وی حالی صبر کر و۔“

”صبر ای کے تیں کڑاں دھی آ۔ ہن بو یویس سال دج پیر پوندا پے تیڈا، ایں عمر ہاں دج تال اگلیاں کئی ہالاں دیاں مانواں بنڑیاں بیٹھیاں ہونن۔“

”اماں، خدا دانا ہوے چپ کرونجو۔ میں تو اکوں آکھ ڈتے میں شادی نیں کرنی، نیں کرنی، نیں کرنی۔ جے ہن اصلوں نمی بھاندی تو اکوں تال میکوں ونج کے دریا دج سٹ آؤ۔“

”توں ای خدا دانا من دھی آ۔ کوئی چنگی گالھ منہ، چوں کڈھ۔“

”یا گالھ اے اماں۔“ اچانک سارنگ اندر آن وڑیا تے اُنہاں مانواں دھیاں کوں
 ٹوک کے پچھن اِگا۔ ”کیہاں جھیر داھے مانواں دھیاں دا؟“

”کوئی جھیر انیس پتر۔“ جان بی بی نے جلتی نال گالھ ولائی۔ ”میں ساہاں کوں آدھی پئی
 ہاں جو ٹھٹھا رکوں نوں تھانواں داوی آکھڑیں تے پر انزیریں تھانواں کوں وی نواں کروانوڑیں۔“

”ول اماں اے تاں کوئی جھیر دے دی گالھ نہیں۔“

”توں آپڑاں کم کر سارنگ بھرا۔“ ساہاں نے آکھیا۔ ”اے ڈسامیڈے سبزے دا کیا
 حال ہے، او ندے نال لوائے نہیں کوئے ناں؟“

”اچ گب ویسن نال تیڈے سبزے کوں بھین ساہاں، چتنا نہ کر۔“

”سارنگ۔“ جان بی بی نے سارنگ کوں ذرا اگ کر کے آکھیا، ول ساہاں کوں آکھن
 گی۔ ”اڑی دھی آ، توں ذرا دلان، چ ونج آں، اُتھاں گلبدن دا تھان آیا پیا ہوسی، او ای ڈکھتے
 سیپ آ لے کپڑے آئے پین، اُنہاں دی پڑتال ای کر۔“

ساہاں اُتھوں ہٹ گئی تاں سارنگ نے آکھیا۔ ”اماں کیا آدھے ہو۔“

”پتر سارنگ۔ میں تاں آکھساں ہن ساہاں دی گھوڑ سواری وی بند چا کرا، منہ منہ دی
 گالھ پئی تھیندی ہے، لوک آدھن جینویں اے گھوڑے وال پے کر پین، اینویں تاں کڈاہیں نہ تھیا
 ہی۔ او بندہ ای تاں ہیں گھوڑ سواری دے پاروں پچھوں اُن لگا۔“

”ٹھیک ہے اماں، آدھے تاں ٹھیک او، پرتو اکوں پتہ ہے دھی تو اڈی کتی اک مرجات
 آلی ہے۔“

(ناول ”پڑی وچ دریا“ دا تریجھا حصہ ختم تھیا)

چوتھا حصہ
حک نمبر ۱۰۰ پچانویر

ملتان تے چڑھائی

سلطانی سرانھ وچ رات گزارن توں بعد اگلی فجر اجن سانول تے کنیراں دی اکھ پوری طرحاں نہ کھلی هئی جو ہلا چھیڑی پئے گئی، پتہ ایہو لگا جو گوریاں دا لشکر ملتان تے چڑھئی کیتی ویندے جو مولراج دے سپاہیاں نے ڈوگورے مارستن تے ہن ملتان تے گوریاں دی چڑھئی هے، سانول کوں سمجھ نہ آسگی جو اصل گالھ کیا هے، او جیندے کولوں پچھد اھئی کئی اوکوں پوری گالھ نہ ڈسا سگدا اھئی، سراں دے بندیاں نے اوکوں آکھیا جو میاں، حالی ملتان و نجن دا خیال چھوڑ ڈے، پتہ نیں ملتان تے کہیں مصیبت آندی پئی هے، سانول نے سوچیا جو جیکر او چارڈیہاڑے بیا اتھاں رہیا تاں اوندے کول خرچہ مک و نجنوں، سراں وچ نکلے ہوئے ہک بے سیانڑیں بندے نے سانول کوں آکھیا جو گوریاں دی فوج تے اوندے نال دی چھانونی ادھے کوہ تے لاہندی پئی هے انہاں کوں کہیں شے دی لوڑ پئی تاں انہاں نے سدھا ایں سراں تے حملہ کر ڈینیوڑیں، گھوڑے خچر دی تاں اونویں ای خیر کوئے نی، تھیلے نال عیال هے، تھی بگی تاں اتھوں نکل و نجن۔

سانول کوں اوں سیانڑیں بندے دی گالھ ایہو جئیں عقل لگی، جو اوں نے زیادہ دلیلاں سوچن کوں فضول جانڑیا تے گھوڑا پیڑ کے، کنیراں کوں تیار کر کے۔ اوکوں پچھوں بلھا کے سرانہہ چھوڑ کے نکل پیا،۔ اجن کجھ فرلانگ گھوڑا بھجایا ہو سس جو ہک ٹیلے دے نیڑے پہنچیا جتھوں راہ ٹیلے دے نالوں خم کھا کے مڑا پیا اھئی، اچانک اوندے کناں وچ عجیب چیاں اوازاں آنون لگ گیاں، اوں نے گھوڑا مار کے کن لایا تاں ہک ایہو چیاں شور سنز پیدا اھئی،

چیزھا اوں نے پہلے کڈا ہیں نہ سنز یا اھئی،۔ [

”تساں اتھائیں کھڑو دو۔“ اوں نے کنیراں کوں گھوڑے دی واگ پکڑیندے

ہونیں آکھیا۔ ”میں ذرا ٹیلے تے چڑھ کے ڈیکھاں تاں سہی جو هے کیا۔“

”ہو دے نہ ہو دے اے گوریاں دی چھانونی لتھی پئی هے۔“ کنیراں نے پہلی

واری ذرا کھل کے کہیں معاملے ءچ آپڑیں رائے ڈتی۔

”ھے تائیںویں۔ پر میں ذرا ڈیکھاں تاں سہی۔“

سانول نے ٹیلے تے چڑھ کے ذرا جہیں ہک تچھی دی اوٹ ء چوں ہر کڈھ کے
ڈٹھا۔ تاں ہک پل کیتے اوندا چیتا جاتے نہ ریہا۔ اوں نے گالھیں تاں بہوں سنڑیاں تے
سوچیاں ہن، پر ایہو چہاں تماشا کڈاہیں نہ ڈٹھا ہئی۔ اے واقعی گوریاں دی فوج دی
چھانوٹی ہئی،۔ پرایں چھانوٹی وچ ڈھکن والیاں دا حال ڈسن کیتے اساں مؤرخ دے الفاظ
ادھار منگدے ہیں،

مؤرخ لکھیندے:

”سرکاری اٹھاں دی ہک لمبی تیند۔ توپ
خانے تے رسالے دے گھوڑیاں کیتے مخصوص، ڈیہنہ
رات داراتب تے دانہ گھن کے وگوبگ (رواں دواں)
ہئی، ایس توں علاوہ وی انہاں (اٹھاں) تے کافی سمان
لڈیا ہویا ہئی، مثلاً گھوڑیاں دے جھل، انہاں دیاں
زیناں تے ساز۔ کھوٹیاں، میخاں، پٹے تے اضافی نعل
وغیرہ،۔ اٹھ ہزار گھوڑیاں کیتے ہک ڈیہنہ دا چوکرتے
راتب ہک جاتوں ہی جاتیں گھن و نچن کیتے ڈوسو اٹھ درکار
ہن۔ اتنے ہی اٹھ سپاہیاں دے ساز و سامان کیتے
ضرورت ہن،۔۔۔ ایندے بعد ذاتی ساز و سامان دی
واری آندی ہئی۔ جیندے ءچ شامل ہن، ولایتی (غیر
ملکی) افسراں دے چھولداریاں، فالتو کپڑے، کمبل تے۔
نال ای دیسی تے ولایتی افسراں دے ورتارے دے

تھاں،۔ ایندے بعد ہک بہوں وڈا ہجوم ہوندا ہئی، جیڑھا
 ونزکی ونزکی دے بندیاں، زالیس، بالاں، گھوڑیاں،
 خچراں، ڈانداں تے ڈاندگاڈیاں تے مشتمل ہئی، انہاں
 سواریاں تے ہر طرحاں دیاں چیزاں، جیڑھیاں کجھ تاں
 عقل ء سچ آندیاں ہن، تے کجھ عقل توں باہر ہن۔
 لڈیاں ہویاں ہن۔ جنساں، شکر، لون، کپڑے،
 مٹھائیاں، تماکو، ریشمی کپڑے، تھوم و وصل، شالاں، آلو،
 موزے تے جُتیاں،۔ خلاصہ اے ہے جو کیا شے ہئی
 جیڑھی انہاں تے نہ لڈی ہوئی ہئی۔ خرا دیے، درکھان،
 لہار، آپڑیں اوزار سماں تے 'بٹھیاں' سمیت، درزی،
 موچی، زین ساز، پیاری، سرنگیاں و جانوٹ والے،
 ناچیاں بے مداری، _____ لگدا ہئی جو پچھاں کوئی وی
 نیں ریہا۔“

(اے سرچارلس دا بیان ہئی،۔ ایہو گورا پیا لکھیندے)

”تھولی دیر کیتے انھوں نظر ہٹا کے اٹھاں دے
 سمندر کوں وی ڈیکھو۔ اینویں بگدے جینویں اٹھاں دے
 سڑاں، کوہاناں، تے انھاں تے لڈے ہوئے مال
 اسباب تے مشتمل ہک جنگل جم آیا ہووے، آپڑیں بالاں
 کیتے بے قرار اٹھڑیاں دا درد انگیز طریقے نال بُوکن،
 ونچہ جے ہوئے حیران پریشان شتر بچے، شہوت توں
 بھڑے ہوئے تے لڑن کیتے ہر ویلے تیار، زور اوڑ مریلے

ز،۔ اٹھاں دیاں لبیاں گچیاں تے اُنہاں دے سنگ
 وپوں نکلدے بڈکار، تے بڈکھریل اوازاں۔ بندیاں دا
 بے ہنگم شور، اٹھوالاں دے چھڑیاں تے چھمکاں دی چھم
 چھم،۔ آپڑیں منزل دی طرف پنڈھ کریندے اے
 لاتعداد اٹھ آپڑیں راہ وچ آنوٹ والیاں جھاڑیاں،
 بوٹیاں تے ہر طرحاں دے گھاء تے ساوِل کوں چٹ
 کریندے ہو لے ہو لے ٹردے راہندے ہن،۔ ول
 اُنھاں دی راہ وچ گھاء تے ساوِل داناں نشان ای نہ
 نظر داہنی۔“

[اُنھاں وہیراں قطیراں (بہیر بہنگا) وچ باورچی، اٹھاں دے حکیم، منشی، لشکری،
 ہٹی وانے، دکاندار، مشکاں بھرن والے، گھوسی (گھسیارے) بڈٹھارے، بڈٹھاریاں دی مشک
 پھوکن والے چھوآر، ماکاڑیاں (گواناں) تے ہر قسم دے اولوک شامل ہن، جہاں کوں
 انگریزاں، مثلاً برلن نے رذیل بدچلن، تے بدترین اخلاق والیاں قرار دیتا ہئی]
 سانول نے بک خجسی دی اوٹ وچوں اے نظارہ اکھ بھر کے ڈٹھاتے ول
 پکڑتیج پوون دے ڈرتوں جلدی جلدی پچھاں ہٹ گیا،۔ ”جہاں دی چھانونی اے ہے۔“
 اوں نے سوچیا، ”اُنھاں دی کنک (فوج) کیا ہوسی۔ اے تاں سچ مچ ملتان کوں ڈہانوں
 ویندے پین۔“

ارام آرام نال نیلے توں لہہ کے اوں نے ولدا کنیراں کوں پچھوں پلھایا تے ملتان
 دے رستے تے ٹریا۔

شام تیں ملتان دے محل منارے نظر آنوٹ لگ پے، اندھارا تھیندیں تھیندیں او
 ملتان دے دروازے تے ان پتیا۔ دربان دروازہ بند کیستی کھڑے ہن، اُنھاں نے پچھ گچھ

شروع کر ڈتی جو تساں کون ہوتے کتھوں ائے ہو، سانول نے انھاں کوں آپڑاں حال خلاصہ
 ڈین دی کوشش کیتی پر اوسنڈن دی حالت ء سچ نہ ہن، پہلا کم انھاں نے اے کیتا جو سانول
 کولوں اوند اگھوڑا کھس گدونے، آکھن لگے جو ملک تے گوریاں دا حملہ تھی گئے، توں ہن
 کتھائیں ونج تاں سبگد انیں، گھوڑے دی تیکوں نیں ساکوں ضرورت ہے، ایں ویلے تساں
 شہر وچ وی نیں ونج سبگدے، رات تو اکوں شہر دے باہر گزارنی پوسی، تے یاؤل کٹوال دے
 پیش تھیوو۔ سانول نے انھاں دیاں بہوں ملتان کیتیاں پر او ذرا وی نہ پیچھے، اے اوہا سکھا
 شاہی تاں تھی، جیس ملتان کوں ویڑھیا ہو یا تھی، بہر حال ایں ویلے سانول تے کنیراں سکھ
 درداناں دے وکوڑ وچ ہن۔ جیڑھے رہ رہ کے کنیراں کوں بڈیدھے ہن تے ست سری اکال
 دانعرہ مریندے ہن۔ آخر کنیراں نے سانول کوں اشارہ کیتا جو انھاں کوں کئی وڈھی ڈیو،
 سانول کول ڈوچاندی دے روپے رہ گئے ہن، او نے سنبھال کے ہک روپیا دربانان دی تلی
 تے رکھیا، انھاں وچوں ہک نے آکھیا جو شہر وچ تو اکوں گئی جانڈن والا وی ہے یا کوے
 ناں؟

سانول نے آکھیا۔ ”لالہ جمن داس میکوں چنگی طرحاں جانڈ دے۔“

”بیا کوئی تہاڈا موسلا۔!“ حوال دار نے حقارت نال آکھیا۔

سانول ذرا دیر کیتے چپ ریہا۔ آخر اوکوں آکھڑاں پیا۔ ”سارنگ خاں

پتر بھانول خاں دامیڈا سنگتی ہے۔ اووی میکوں چنگی طرحاں جانڈ دے۔“

”او۔ بھانول خاں۔ گھوڑیاں آلا۔!“

”ہا۔ اوہو۔“

”اچھا جے اوندے پتر سارنگ کوں چوکی تے سڈوں تاں تیڈی سنجان ان

کر یسی۔؟“

”۔۔۔ کر یسی۔“

”چنگا دل خالی باہو۔“

سانول تے کنیراں کوں انہاں نے کجھ دیر کیتے فرش تے پہا ڈتا۔ تے آپڑیں بے

کئیں کاریں ءچ زجھ گئے۔

سانول سچند اپیاہئی جو سارنگ آوی گیا تاں میں اوکوں کیا منہ ڈکھیاں۔؟ کیا او

کنیراں کوں میڈے نال ڈکھ کے حیران نہ تھیسے۔ کوڑتج تاں ناں پوسی؟

ناں جان تاں ہیں دیروچ سارنگ چوکی تے پہنچ گیا۔

”سانول بھرا۔“ سارنگ نے حیرانگی تے افسوس دے ملے جلے لہجے وچ آکھیا۔

تے حوالدار دے پولن توں پہلے اگوں ودھ کے سانول کوں گلکڑی ان پاتس تے آکھن لگا۔

”اے مئی کون ہے تہا ڈے نال۔؟“ کنیراں نے سارنگ کوں ڈیدھیں ای منہ

تے کراڑیاں آلا گھنڈ کڈھ گداہئی۔

سانول چپ ریہا۔ سارنگ نے ذرا جیہاں اچھک کے آکھیا۔ ”اے ساڈی

بھر جئی تاں نیں؟“ سانول ذرا جیہاں مسک کے چپ ریہا۔ ”اچھا۔ چلو۔ چنگی گالھ ہے،

گھر باز آ لے تھی گیو وے تاں۔ سلام تھیو وے بھر جائی۔“

کنیراں کوں پتہ نہ ہئی جو ایں طرحاں دے سلام دا کیا جواب ڈینوڑیں، او تکھے

تکھے دلدا آپڑاں بوچھن جوڑن پئے گئی۔

سانول کوں حیرانی ہئی جو سارنگ کینوئیں گھلا ڈلا چوکی تے آگئے،۔

حوالدار نے سارنگ دی زبانی ضمانت تے انہاں کوں شہر اندر ورنجن ڈتا۔

سانول تے کنیراں کوں سارنگ دے گھر والیاں نے ذرا حیرانگیناں گھر وڑایا۔

جان بی بی نے کنیراں کوں دعائیں ڈے کے گھر اندر جھلتیا تے سانول کیتے پہلے دی طرحاں

چھوٹے چبارے تے جاہنڑائی کنیسا نول کوں ایں وقت انہاں کولوں جو شرمساری ہئی اوکوں

شاید او خود ای بیان نہ کر سگے ہا۔

شہرتے انگریزاں دے گولے ڈھاندے پئے ہن، سانول کول لگدا ہئی جو شہر
دے نال نال او خودوی ڈھاند اویندے! اوند دل آدھا ہئی جو ملتان دی کٹک وچ رل کے
میں وی گوریاں نال وچ لڑواں۔

۲

تاریخ دان آدھن

تاریخ دان آدھن جو ملتان ہک بہوں پرانا شہر ہے، دلی دے سلاطین تے
مغلاں دی عملداری دا ہک سرکڈھواں صوبہ رہ گئے، خاندان غلاماں، خلجیاں، تغلقاں دے
دور وچ ملتان سیاسی اعتبار نال بہوں اہم ہئی، انھاں سلاطین کول ایس شہر نال بہوں پیار ہئی،
مغل دور وچ بھانویں جو ایندے مقابلے وچ لاہور کول زیادہ اہمیت ملتی ہئی، ول وی ملتان
آپٹی جاتے اہم رہیا، مغل دور دے اکثر نامدار شہزادے تے وڈے وڈے منصبدار ملتان
دے صوبیدار رہین، داراشکوہ تے اورنگزیب جیسے شہزادیاں دے ناں وی ہیں پئی وچ
ہن، احمد شاہ ابدالی دے حملیاں دے بعد ملتان کہیں ویلے دلی دی حکومت دا حصہ ہوندا ہئی
تے کہیں ویلے کابل دی حکومت دا، اٹھارہویں صدی دی ڈوجھی آدھل وچ تاں اے ہوندا
ہئی جو کئی صوبیدار دلی وچوں صوبیداری دا پروانہ گھن آندا ہئی تے کئی کابل وچوں، اتفاق
اے ہئی جو کابل دے تخت دے بعض دعویدار وی ملتان تے اوندے آس پاس دے علاقیاں
دوچ پناہ لہھیندے ہوندے ہن، اتھاں پٹھانزاں دی حکومت ہک طویل عرصے توں ہئی،
آخری پٹھان حکمران نواب مظفر خان ہئی، جیند از زیادہ تر عرصہ حکومت سکھاں دے حملیاں
کول رکیندیں تے کابل دے تخت دے دعویدارں کول ملتان کولوں دور رکھن دی کوششاں
دوچ گزریا، رنجیت سنگھ جیس لاہور تے قبضہ کر کے پنجاب دی خود مختار حکومت دی بنیاد رکھی ہئی
تے ہولے ہولے اپنی طاقت کول ودھا کے ایس خود مختار سلطنت دے حدود کول ودھیند اپنا
ہئی، ملتان دے شہر تے قلعے تے بڑی دیر دی اکھ رکھیند اہئی، ملتان تے کئی حملے کر چکیا ہی،

آخر ۱۸۱۸ء وچ ہک بھر پور حملہ کر کے اوں نے ملتان تے قبضہ کر مبداء۔ نواب مظفر خاں
 آخر دم تیں لڑا ریہا، پر شہر تے قلعے دے چابیاں آپڑیں ہتھ نال اوں نے سکھاں دے
 حوالے نہ کیتیاں، نواب تے اوندے ست پتر روختی دلیری نال لڑے، تے آخر شہادت دا
 رتبہ پتو نے، نواب مظفر خاں دی شہادت تے سکھاں دی فتح دا ڈیہہ ملتان دی تاریخ دا
 دردناک ترین ڈیہہ ہئی، اے ہک اندھارا پل ہئی جیندا اندھارا کئی جگھاں تیں وںجداں ہئی،
 ایں اندھارے نے ملتان دی مسلمان تہذیب و ثقافت کوں کالی چادر دی طرحاں دلھیٹ مبداء
 ہئی، آس پاس، نیڑے تیرے مسلماناں کیتے کئی سو جھلا نہ ہئی، کتھائیں کئی پناہ نہ ہئی، جن تے
 وںجن ہا، جن تے ڈیکھن ہا، کیساں تے ڈاڑھیاں والے سکھ کر پاناں کڈھ کے شراباں پی کے
 شہر دی حرمت پامال کریندے نظر دے ہن، شہر دے دروازیاں تے سکھ، شہر دے بزاراں
 وچ سکھ، ایں تیں جو مسیتاں وچ وی سکھ وڑے نظر دے ہن، شہر دے سارے وڈے مسیتاں
 وچ برودرکھ ڈتا گیا ہئی تے گڈھوں گھوڑے بدھ ڈتے ہانے، درس آلیاں مسیتاں تے
 جندرے مار ڈتے گئے ہن، مسیتاں وچ بانگ ڈیونٹ منھاں کر ڈتا گیا ہئی (کئی سالوں دے
 بعد ہولے ہولے بانگ ڈیونٹ دی اجازت ڈتی گئی ہئی)، کراڑ ہر طرحاں آزاد ہن، ہن ہر
 پاسیوں یا مندریں دیاں گھنٹیاں ہن تے یا ول سکھاں دے سکھ وچدے ہن، شروع شروع
 وچ کئی نااہل تے کتر درجے دے بندیاں کوں ملتان دا صوبیدار بنڑا ڈتا گیا، جھماں دے
 ہتھوں لوگ پئے وی خوار تے ذہیر تھیون لگ گئے، آخر اے منصب گوجرانوالہ دے ہک
 کھتری کراڑ کوں عطا کیتا گیا، جیر ہا ملتان وچ ایں توں پہلے وی چھوٹے عہدیاں تے کم کر
 چکیا ہئی، تے ملتان دے لوکاں دا مزاج چانڑ دا ہئی، سانوں مل ناں دے ایں کھتری کراڑ نے
 ۱۸۲۳ء توں گھن کے ۱۸۴۴ء تیں ایڈے سنڑپ تے سمجھداری نال حکومت کیتی جو آنونٹ
 والے سالوں وچ کئی کہانزیاں دا کردار بن گیا، تے لوک اوکوں دناوت تے سنڑپ دانمونہ
 سمجھن لگ گئے، تے او ڈیہہ بہ ڈیہہ عوام وچ مقبول تھیندا گیا، ۱۸۴۴ء وچ ملتان دا اے

موبیدار آپڑیں ہک سپاہی دے ہتھوں قتل تھی گیا، اے اوزمانہ ہئی جو رنجیت سنگھ دے مرن دے بعد لاہور دے دربار وچ انگریز افسراں دا اثر رسوخ ودھ چکیا ہئی، لاہور دربار نے ملتان دے صوبے دے معاملات سانوں مل دے پتر مولراج دے ہتھ وچ رانہوٹ ڈتے، البتہ مولراج توں اے مطالبہ وی کر ڈتا گیا، جو حسابات چکاوے، اے معاملہ کافی لمبا تھیندا گیا، مولراج کوں حسابات پیش کرن وچ پتہ نہیں کیا اوکھیت ہئی جو او حساب پیش کرن توں کتر اندا ہئی، ہمیں ہاں ناں وچ ڈڈھ ڈوسال گزر گئے، ہمیں عرصے وچ لاہور دربار دی حاضری دے دوران اوں نے نظامت دے عہدے توں دستبرداری دی کہاڑیں پا ڈتی، اے بنی گالھ ہے جو سانوں مل دی طرحاں مولراج کوں وی اسلحہ تے گولہ برود کٹھا کرن دا بہوں شوق ہئی، ملتان دی فصیل دی ہک دفعہ شہزادہ مراد بخش نے مرمت کروئی ہئی، تے دل سانوں مل تے مولراج وی ہمیں کم کوں لگے رہیے، بعد وچ مولراج تے جبر دھے الزام لائے گئے، انھاں وچوں اے وی ہئی جو اوندا پہلے توں بغاوت دا ارادہ ہئی۔

۳

ملتان: ۱۸۴۸ء

شہر تے قلعے دے ارد گرد گوریاں دی فوج دا گھیرا تنگ تھیندا اویندا ہئی،۔ لوک راتیں کوں شہر چھوڑ چھوڑ کے بھج دے پئے ہن، پر مولراج دا حکم ہئی جو شہر چھوڑ کے کوئی نہ ونجے، ساڈے کول اسلحہ دا اتنا وڈا ذخیرہ نھے جو اساں کئی سال انگریزاں نال لڑ سگدے ہیں،۔ بلکہ اے مولراج دا شہر دے لوکاں دے ناں سنیہا ہئی،۔ ہمت کرو، اج ساڈے ملک تے گوریاں دی قوم نے حملہ آکیتے، اساں رل مل کے اپنے علاقے کوں، اپنے وطن کوں انھاں گوریاں کولوں بچاؤں، اج اے کراڑ مسلمان دے نکھیر دے دا ویلا نیں، بلکہ اپنے جاناں تے عزتاں بچاؤں دا ویلا ہے۔

مولراج دے ایس سنیہے نے۔ جیڑھا ڈھنڈورے دی شکل ءچ شہر دے لوکاں تک

پہنچایا گیا ہئی، لوکاں دی ہمت بدھوائی۔ تے کئی لوک 'برتھی تھیون' کیتے قلعے دا رخ کرن لگے، پر شھر دی حالت عجیب ہئی، مولراج خود اپنے باغ عام خاص والے گھر وچ ول ویندا ہئی،۔ ہک حکم اوند اے ہئی، جو ہر گھر وچوں ہک جوان ضرور برتھی تھی کے لڑائی کیتے حاضر تھیوے۔ اس حکم تے تھوڑا بہت عمل در آمد وی تھیون لگ گیا، تھوڑا بہت اس گالھوں جو ہن شھر دے معاملات تے سکھ حکومت دی پکڑ ڈھلی تھیندی ویندی ہئی، ول وی ہر گھر وچ ایہو کھپارہ ہئی جو لڑائی تے کیکوں بھیجیا ونچے تے کیکوں نہ بھیجا ونچے، شہر اندر تے قلعے دے لوک اس حکم دی زد وچ خاص طور تے ہن، سارنگ دے گھر وچ ہک سارنگ ای ہئی جیڑھا لڑائی تے ونج سگدا ہئی، اوندی ماء تے بھین کون اینویں اکھیچسے دورے پئے پئے ویندے ہن،۔ "اماں، ہکے سکھے لدھے کون کینویں لڑائی تے بھیج ڈیوں؟ لڑائی وی موئے سکھاں تے گوریاں دی۔ ساڈا نہ لائھراں نہ ڈیوڑاں۔"

۔ "ساڈا لائھراں ڈیوڑاں کیوں نیں اماں۔" صاحبان ماء کون سمجھاوے۔ "آخر

شہر تاں مسلماناں داھے۔ اسان نہ لڑسوں تاں بیالے موئے کراڈ لڑسن۔"

"بھاگدی نیں، لڑن تے بھانویں مرّن، اسان کیوں بھیجوں اپنے بھواناں

کوں۔"

ہر گھئی محلے وچ ایہا تکرار ہئی، جا جاتے چہ میگویاں ہن، اکثر لوگ ڈنکاں ڈولاں وچ ہن، کجھ نے لڑائی تے ونجن دی نیت کر گدی ہئی، تے کتیاں دا آکھن ایہو ہئی جو انھاں سکھدیاں تے کراڈاں کیتے اسان کیوں سرونج ڈیوں۔ کوئی آدھا ہئی جو سکھاں کوں تاں پرے کر د، انھاں گوریاں کولوں کینویں بھیجسے۔

کوئی آدھا ہئی۔ "گورے کوئی کھانہ ویسن، فوجاں نال فوجاں دی لڑائی ہے۔"

"اے ہن چھڑا تلواراں دا معاملہ نیں، گوریاں کول بندو خاں تے توفان ہن۔"

"توفان قلعے وچ وی بہوں ہن، مولراج آدھے جو میڈے کول بروت مک گیا

تاں میں چاندی دے گو لے مریاں۔ قلعہ میں ای انھاں دے حوالے نیں کریندا۔“
 ”گورے ای ول تسی چھوڑ بندے۔ تے جے ایہو جیاں جو انھے تاں دل باہر
 نکل کے لڑے۔“

مسلماناں ءچ اے خیال عام ہئی جو مولراج کراڑھے تے میدان وچ نکل کے نہ
 لسی، بعضے مسلمان آدھے ہن جو اتساں، یعنی مسلمان اوندے نال کھڑوسوں تاں اووی ہمت
 کریں۔

ایہو جنیں ہک گالھ مھاڑ وچ سانول وی موجود ہئی، شہر دے ہک وڈے
 دروازے دی ڈیڈھی دے اندروں ہک ڈوٹولیاں کٹھیاں ہن تے ایسے سوال جواب
 تھیندے پئے ہن، ہک بندے نے اچانک آکھیا۔ ”گوریاں دی فتح سمجھو چنگی ہے۔“
 ”خبردار، جے کہیں نے گوریاں دی گالھ ای مونہہ ءچوں کڈھی۔“ سانول نے
 تقریباً چنگ کے آکھیا۔ اتنا اچا بولن تے اوکوں بندیاں نے مڑ مڑ کے ڈٹھا۔ او آپ ای ایس
 طرحاں بولن تے حیران ہئی۔ ”گورے شہر وچ وڑے تاں ساڈیاں عزتاں خاک ءچ مل
 ویسن۔“

”اومیاں، انھاں سکھاں نے ساڈے نال کیا کیتا ہئی جو ہن اتساں انھاں نال
 رل کے گوریاں نال لڑوں؟“ کہیں دی اواز آئی۔

سانول نے جواب ڈیتا۔ ”اے سکھاں نال رل کے لڑن دی گالھ نیں، اے
 تو اڈے آئے شہر، آئے بگھی محلے، آئے گھر اں کوں بچانوٹن دی گالھ اے، گوریاں دی قوم
 سؤر کھانوٹن والی قوم اے،۔ سمت سمندر پار توں آ کے اتھوں دے لوکاں نال لڑن دا انھاں دا
 کیا مطلب اے؟ ساڈی غیرت کیا آدھی ہے جو اتساں انھاں کیتے شہر دے دروازے کھول
 ڈیوں؟ انھاں کوں آئے گھر اں وچ وڑا بگھنوں؟“ سانول نے پئے وی ڈوچار گالھیں ایہو
 چنیاں کیتیاں جہاں کوں سن کے جمعے وچ جوش پیدا تھی گیا،۔ رات دا ویلا ہئی، شہر دے ایس

وڈے دروازے دی بڈیھی وچ اندھارا ہئی، سکھ چوکیدار ہاہروں پہرے تے ہن، انھاں نے موہری وچوں گھر کیا جو کیا گالھ ہے تے تاں لوک اتھاں کیوں کٹھے ہوئے، سانول نے انھاں دی تسلی کرائی، تے ڈسیا جو اسان لڑائی وچ و نجر اں چانھدے ہستے، بلکہ کئی جو شیلے جوان تاں آکھن لگے جو ہنزویں بو ہا کھولو، اسان ہنزویں لڑائی تے ویندے ہیں۔ اجن ایہا گالھ تھیندی پئی ہئی جو سانول کوں اینویں لگا جینویں کہیں طاقتور ہتھ نے اوند اموئڈھا پلڈ کے اوند اموئہ پے پا سے چا کیتے، ہک چٹی ڈاڑھی آلا بزرگ بندہ لال لال اکھیں کڈھ کے اوکوں آدھا پیا ہئی۔ ”جھلیج او میاں جھلیج۔“ بزرگ بندے نے خاص سانول کوں آکھیا۔ ”کیوں خامئا بندے مروینیں، گوریاں دا اتھاں آنون اینویں سمجھو جو لکھیج گئے۔“

”او بزرگو۔“ سانول نے غصے نال اوں بزرگ کوں ڈٹھا۔ ”کیا آدھے پے ہو۔“

اے کوئی گالھ ای ہے جیڑھی تاں کریندے پے ہو۔؟“

”ایہا تاں گالھ اے۔“ بزرگ نے آکھیا۔ ایں دیر وچ سانول باقی ہر شے، ہر

بندے کو لوں بے خبر تھی گیا ہئی، ایں ویلے بس اوہی تے بزرگ بندہ ہئی، بزرگ نے ولدا

آکھیا۔ ”ایہا تاں گالھ ہے، تے ایہا گالھ تیکوں ڈسٹ کیتے تاں اسان اے ہیں۔“

سانول نے اوں بزرگ کوں ڈٹھی رکھیا۔ تے ہن ہک لفظ ای اوندے منہ وچوں

نہ نکلا اپیا ہئی۔ ول وی اوں نے ہمت کر کے آکھیا۔ ”کیڑھی گالھ بزرگو۔!“

”ایہا۔ جو اسان سکھاں دی پاڑ اتھوں پٹی ہے۔ سکھاں دی وی تے کراڑاں دی

وی پاڑاں اتھوں پٹی ہے۔ بھانویں ایں کم وچ سوسال ای لگ و نجن۔ گورے آسن تاں

اتھوں کافراں دی پاڑ پٹیسی۔“

”پر بزرگو۔ گورے کیڑھے مسلمان ہن۔!“ سانول نے زور نال آکھیا۔ اوکوں

لکھا جو اے گالھ اوں بزرگ نے تاں نیں سزوی البتہ لوکاں نے ضرور سنی ہے، جیڑھے

اوندے چوگرد کھڑے ہن۔ او بزرگ بندہ کن گئے۔؟“ اوں نے ان ڈٹھا پر او بندہ کہیں
 جادی ناں ہئی۔ سانول حیران تھیا۔ تے ارد گرد دے لوکاں کوں آکھن لگا جو ”رات کوں شھر
 دا پوہا کھلو انوڑاں تے باہر نکلنا ٹھیک کوائے نیں، فجر کوں ڈیکھو۔“
 ”اچھا۔؟ تاں اوکوں نیں ڈٹھا؟“

”کیکوں۔ سانول، کیکوں۔“ اوندے جان سجان دے بندے دی ایں مجھے وچ
 ہن۔ انھاں نے پچھیا۔ ”کہیں کوں نیں۔“ اوں نے آکھیا۔ اوکوں یاد آیا جو او چہرہ اوند
 ڈٹھیا ہویا ہئی، اے اوہو بڈھا جھپیل تاں نیں جیڑھا میکوں دریا دی پرلی کندھی تے مینہ
 اندھاری دی رات ملیا ہئی،؟ اوں نے اپنے آپ کولوں پچھیا۔ تے دل کافی دیر تیں چپ
 کھڑا رہا۔

ایں گھر وچ آندے ای کینر نے گھر دے ہر کم کوں ایں طرحاں سنبھال گدا
 جینویں اے ہوندا ای کم ہووے تے ہوں نے ای کرنا ہووے،۔ جان بی بی نے
 کینراں دے آونج تے ہک پاروں سکھ داساہ گدا جو سارے چھوٹے چھوٹے کم اے شودی
 ہن آپ ودی نیڑیسی۔ پر اوکوں اے گالھ جائز نہ لگدی ہئی جو ہک غیر عورت انہاں دی ایڈی
 خدمت گزاری کرے تے ڈینہہ رات اینویں سمجھو جو انہاں دے سامنھڑیں ہتھ بدھ کے
 کھڑی راہوے،۔ سچی گالھ تاں اے ہے جو جان بی بی نے شروع شروع وچ ہٹکلیا وی سہی
 جو ”مئی توں اپڑیں کم نیڑ،۔ آپڑاں گھر اباد کر،۔ آپڑیں گھر آ لے دی خبر گیری کر،۔ ساڈی
 خیرھے،۔ تے توں سارا سارا ڈینہہ جو اتھ گز رینی ہیں، سانول شوداتاں دگاں تکیند اراہندا
 ہوسی!“ پر کینراں نے اوندی ہک نہ مئی۔ فجر تھیدی ونجے تے او چبارے توں لاہندی وڈی
 حویلی وچ آونجے تے ہر چھوٹے توں چھوٹا تے وڈے توں وڈا کم آپڑیں ہتھ وچ گھن گھنے،
 ہولے ہولے گھر دے لوکاں کوں اوندے پکے رڈھے دی جس پونوٹ لگ گئی،۔ او سویر دا
 نہانڑ پکا کے چنگیراں وچ رکھ کے ہک ہک دے سامنھڑیں ونج رکھے، ہن تاں ساریاں کوں

اوندے ہتھوں روٹی حسن دی عادت تھی گئی بنی، سوائے صاحبان دے، جیکوں کنیر دے ایس کم
کار تے چوہ جس تھی بنی بنی۔

ہک ڈینہہ دی گالھ ہے جو صاحبان پھر ڈینہہ چڑھے تک آپڑیں اُتے آلے
کوٹھے وچ سستی ہوئی بنی، کنیر ڈو واری اوند انز بانز گھن کے اُتلے کوٹھے وچ گئی تے ڈوہاں
واری ولدی ول ائی، تر تَجھی واری اوں نے سستی ہوئی صاحبان کوں وچ کے اُٹھایا جاتے
آکھئیں۔ ”ڈینہہ چڑھائے۔ روٹی تاں گھنو۔“

صاحبان نے منہ توں پانہہ ہٹا کے، تے اکھ کھول کے اوکوں ڈٹھاتاں اوکوں سچ مچ
کاوڑ چڑھ گئی۔ ”توں کیوں ول ول روٹی نکر چا کے آنی ہیں میڈے کول۔؟ میں کوئی مُندی
مندی نیں جو آپ آکے نہ گھن سگاں یا نہ پکاسگاں!؟“

کنیر اونویں چنگیر گدی کھڑی ہئی، ”چلو ہن تاں گھنو چا، صاحبان بی بی۔“
”ہئی گالھ اے ہے جو میکوں بی بی وی نہ سبڈیا کر،۔ چھڑی صاحبان ٹھیک نمی۔؟
تے جیہڑے گھر وچ اساں راہندے پے ہیں اے ساڈا نیں، اے تیدے گھوٹ سانول دا
ہے، اصل بی بی میں نیں توں ایں۔“

کنیر حالی وی روٹی گھن کے کھڑی ہئی۔

”چل ہن رکھ تے وچ۔ کیوں میڈے سر تے چڑھ کے کھڑو گئی ہیں۔“
کنیر نے روٹی اوندے پلنگ تے اوندے نالوں رکھی جاتے ہنجوں پنجنھیدی تلے
لہنگی۔

اے پہلی تے آخری وار ہئی جو صاحبان نے کہیں دا دل ڈکھایا ہئی۔ کنیراں نے
جان بی بی مے انگوں، یا آپڑیں پے سانول دے انگوں چوں ای نہ کیتی۔ البتہ اے ہے جو
ڈوپا ہراں دی روٹی ڈیون اُتے نہ گئی، ایں پاہروں جو صاحبان آپ تلے لتھی ودی ہئی تے گھر
دے کوئی چھوٹے موبے کم کار کر بندی ودی ہئی۔ ول صاحبان آپ ای چلہانزیں تیں آگئی

تے کافی دیر کنیراں کوں کم کریندا ڈیڈھی رہی، دل آکھن لگی۔ ”ہن دل روٹی نہ ڈیسین
میکوں۔؟“ ایں گالھ ءچ جھیرا گھٹ تے منج و نجن دی سک زیادہ ہی۔

”کیوں نہ ڈیساں بی بی ساہاں۔“

”ول بی بی آدمی پئیں۔ بس میکوں چھڑا ساہاں آکھیا کر، تے اج توں، توں
میڈی بھینٹ ہیں۔ سکی۔“ اے سن کے کنیراں ہٹ ہٹ رونون لگ گئی، ساہاں نے اوکوں
گکلوئی چا پاتی، کنیراں دیر تیں ڈسکیاں ڈیندی رہی تے صاحباں دیر تیں اوکوں دلا سے
ڈیندی رہی۔

کنیراں دا زیادہ وقت اونویں ای وڈی حویلی وچ گذردا ہی، بلکہ سچی گالھ اے
ھے جواوں نے اینویں سمجھو جواں گھردی چا کر دی چا گدی ہی، پہلے تاں اوکوں صاحباں نال
گالھ کرن دی ہمت نہ تھیندی ہی، آہستہ آہستہ صاحباں تے کنیر دے درمیان و تھیاں
گھنڈیاں گیاں، پر انھاں دے درمیان سانول دا کوئی ذکر نہ تھیندا ہی، البتہ سانول تیں
حویلی دے اکثر معاملات دی خبر پہنچ دیندی ہی۔ اوکوں اندازہ وی ہئی جو اولوک برتھی
(بھرتی) دے معاملے وچ پریشان ہو سن۔ اوں نے انھاں کو اکھوا بھیجیا۔ جو ”گھبراؤ
نہ۔ بے میکوں آپنا سمجھدے دے۔ تے میں جانڑداں جو سمجھے وی ہوتاں ول میکوں اجازت
ڈیو جو میں سارنگ دی جاتے آپناناں و نچ لکھوانواں۔“

سچ آکھیا ونچے تاں صاحباں تے جان بی بی دی۔ اے سن کے جان ءچ جان
ائی۔

”اماں۔“ صاحباں نے کجھ سوچ کے آکھیا۔ ”اے انصاف نیں جو آپڑیں جان
بچانوں کیتے غیر داسراگوں کیتا ونچے۔“

سارنگ وی کتھائیں اے گالھ سنزدا کھڑا ہی۔ اوکوں صاحباں دی اے گالھ چنلی
لگی۔ ”صاحبان ٹھیک آدمی ہے اماں۔“ سارنگ نے آکھیا۔ ”بے لوڑ پئی تے حاکم دے

بندے اے تاں ول میں کوئے ناں رُکساں۔“

”اوتاں حاکم دے بندیاں دے آنون توں پہلے اُتھاں ونج کھڑوسی۔“ صاحبان نے بے اختیار آکھیا۔ تے ول اوکوں اے دھڑکاوی لگ گیا، جو ”اے میں کیا آکھ کھڑوتی ہاں، بھرانال میڈی دل رکن گئی۔ پر اے غیرت نیں جو بھراکوں بچانوں کیتے کہیں بنگانے پتر کوں اگوں لایا ونجے۔“ اوسو چیندی رھی۔

”جے اوھے۔ تاں میں وی ہاں۔“ سازنگ نے آکڑ پھوت نال آکھیا۔ ”جے

او آپے لگا ویسی تاں میں وی پچھوں نمی راہندا۔“

”اوے پتر۔“ جان بی بی نے منت گزاری نال آکھیا۔ ”دھیان کر۔ حالی تاں

حاکم نے سوڑا نیں پکڑیا۔“

”کوئی ڈر نیں اماں۔ ڈٹھا ویسی،۔ ہن دل سانول دے اگوں شرمسار

تھیوں۔!“

جان بی بی کول چپ راہون توں سوا چارہ نہ تھی، اوڈ عا میں ڈیون لگ گئی۔ ”شالا

چڑھی کماٹن ہووی پچڑا۔ جتھ پیر ہووی اتھائیں خیر ہووی۔ دشمن دا وار خطا ہووی، جتن ساتھ

ہووی تے دشمن دور ہووی۔ جینویں ہونویں تاریاں جتی وڈھیں۔۔۔“

ہُن اوں بندے داسنیپے توں سنیہا پیا آندا ہئی۔ اوتاں چیزاں ڈھونوڑاں چاہندا

ہئی، پر جان بی بی نے ڈاڈھا گراڑ کر کے اوکوں منھاں کر ڈتا ہئی، ہُن اوندے سنیہاں ونج

وی گراڑ آندا ویندا ہئی،۔ جو ایں کتوں سزوتے بھانویں اوکتوں۔ بازو تو اکوں ہر دوں

بھڑوں ڈینوڑا پوسی،۔ اے گالھ حالی جان بی بی نے سازنگ تے صاحبان کولوں لکا گدی

ہئی۔ اجن حالی سازنگ یا سانول دے لڑئی تے ونجن دا کوئی فیصلہ نہ تھیا ہئی، جو جان بی بی

کوں بلی خدا بخش دے ہتھڑیکے ہک عجیب گالھ پتہ لگی،۔ بلی خدا بخش ہُن ڈینہہ رات

انھاں دی ڈیڈھی تے راہندا ہئی، تے کم کار کیتے ہر وقت ہتھ پدھ کے کھڑا ہئی، پرانا بلی

ہونوٹا پاروں وڈی مٹی ہر گالھ ء سچ ہوں تے اتبار کریندی ہئی، ہک چہاڑے اوں نے وڈی مٹی کوں اُن ڈسایا جو جیہڑے بندے نے کئی مہینے پہلے رپار بھیجی ہئی تاں، اوں نے اج آپڑیں دیرے تے کہیں نال گالھ کیتی ہے جو گورے شہر ء سچ چکھے وڑسن،۔ میں انھاں گھوڑے والاں دا بازو پہلے چا آساں۔“

”ہیں۔؟ بیلی خدا بخش۔ اوں نے اینویں چا آکھے کرماں مارے نیں۔؟“ جان بی بی نے حیرانگی تے ڈکھ نال آکھیا،۔

”جیا مٹی سین۔ او ایس کولوں ای وڈیاں وڈیاں گالھیں کریندا رہندھے،۔ بی بی گالھ اے وی سُنزی سے جو او گوریاں نال ونج ملے،۔ ویہہ گھوڑے تے ویہہ بندے انہاں کوں ڈتے نس،۔ تے انہاں نال چنگی طرحاں رَلیا کھڑے۔“

”بھا بگدی اس موائے کوں،۔ جیندیں نال رتے۔ ساکوں کیا، پر اے کیا بھونک ماری سی۔ جو میں انھاں دا بازو چا آساں۔؟“

”زبان سرتس۔ اینویں آکھدا بیٹھے،۔“

جان بی بی نے سارنگ کوں سبڈ کے ساری گالھ سُنوائی، سارنگ تاں کا وڈ کولوں کنکھن پئے گیا، ”اماں او دوزخ دا بل ہے کون۔؟ تاں میکوں اونداناں کیوں نوے ڈسیندے۔؟“

”ہن کیا لکانواں پتر۔ اونداناں خدے یارخاں ہے،۔“

”او خدا خراب کرس۔ اوں بھگوڑے دے، پتر دی اے مجال جو ساڈیاں عزتاں کوں خوار کرن دی دونش ڈیوے،۔ اچھا۔ میں ای ڈیدھاں جو اے کیہو جیاں جو ان تھے۔!“ جان بی بی نے سارنگ کوں ٹھڈا کرن دا بہوں ترلا کیتا، پر اوندے اکھیں لال تھی گیاں،۔ اوں نے بیلی خدا بخش کوں ڈیڈھی ء سچ سبڈ کے ساری گالھ چکھی۔ تے چکھیں جو تیکوں کیوں پتہ لگے۔ بیلی خدا بخش دا ہک سوتروں سوتر۔ ہوں خدے یارخاں دے ہیلیاں

وچ ہی، تے ہک ڈیہہ راہ گھسی وچ اداوکوں کہیں سو توں مل پئے، گالھ وچوں گالھ نکلدی
اٹی ہے، اوں نے پچھیا جو اے گھوڑے وال کون ہن، ایسے اوکوں اُنھاں دا گجھ حال ڈسیا۔
اوں نے اگوں اے گالھ ڈسائی جو خدے یارخان اینویں بکدا بیٹھے۔

سارنگ دَر دَر کریندا چھوٹے چپارے دے پوہڑیاں چڑھ کے سانول دے بر
تے وچ کڑکیا، ”سانول۔ سانول۔“ سانول اُگھلا کریندا پیا ہی، ابھڑ بھاندا اٹھی کے جتی
پانوں لگ گیا۔

”کیا گالھ ہے سارنگ بھرا۔ کیا تھے۔؟“ سانول نے پچھیا۔

”کیا ڈتوں جو کیا تھے۔ لوک ساڈے عزتاں تے ہتھ پانوں تے کھڑن تے
ساکوں پتے ای کوئے نیں۔“ سانول بچھک تھی کے اوندے منہ کو ڈیکھن لگ گیا جو اگوں کیا
آدھے۔

”سارنگ، گالھ تاں ڈسا۔ تھیا کیا ہے،۔ کئیں ساڈیاں عزتاں دے ول اکھ
چا کے ڈٹھے۔ جک واری ڈس تاں سئی۔“

”او خدے یارخان نہ ہی بد بخت، جیندے دیرے تے موتی ڈکھانوں گے
ہا۔؟“

”ہا۔“ یاد کریندیں ہوئیں سانول آکھیا۔ ”او ہو جئیں پڈھے کراڑکوں پنجرے،
وچ ڈھکیا ہو یا ہی،۔؟ کیا کیتے اوں نے۔؟“

”کیتا ایہو ہسی جو پہلے ساڈے گھر صاحبان دے ساکھ کیتے ربار بھچیندا رہ
گئے،۔ ول سنہیہ تے سنہیا بھیجن لگ گئے۔ اماں نے بادشاہی کیتی اے جو میکوں اونداناں
نسی ڈسیا پہلے اونداناں پتے لگے ہاتاں اوندانکو ہوں ہوں ویلے ٹھپ ڈیواں ہا،۔ ول اوں
نے بہوں سوڑا پکڑے تے آکھے سی جو میں تو اکوں وٹا ای گھنوا ڈسیاں۔“

”پراوساکھ کیندے کیتے منگدا ہی، کوئی پتر ہسی،۔؟“

”پتھر کتھوں آئیں سنجیں دا۔“ سانول نے ذرا اچھک کے آکھیا۔ ”آپڑیں کیہتے آدھے۔“

”خداراہ لاؤس، بڈھا داؤس۔ مڈا ہن کیا آدھے۔؟“

”گالھ ایہو جئیں ہے سانول بھرا جو میڈی زبان تے نیں آندی،۔ بھین میڈی ہے، عزت میڈے گھر دی ہے،۔ کریاں ای میں سب کجھ، بس تیکوں ڈسن آئیاں جو۔۔۔“

”جو۔!؟“

”اوحرامی آدھے جو میکوں سدھے راہوں ساکھ نہ ڈتو دے تاں میں تو اڈا بازو چاویاں۔!“

”دیر ہس۔ اوندی اے مجال، جو بہادر خان دے گھرانڑیں دے پاروں اے گالھ کڑے۔ سارنگ۔ اسان بھرا ہیں تے ساڈی عزت سانجھی ہے، توں جو کریسیں سو کریسیں، تیڈے کولوں پہلے میں بگڈرناں، گالھ کر..... اج اوکوں چیندا نیں چھوڑنا۔“

”شابش ائی سانول۔ توں ای کوئی شریف خون اس جو اس گالھ کیتی ہئی۔ بس ہن میں جتسو نیں سگدا،۔ تے میڈے کیہتے پانی پیون حرام ہے،۔ اللہ بیلی۔“ اے آکھ کے سارنگ ودا پو ہڑیاں لتھا گیا،۔ سانول وی اوں دے ہچھوں دڑدڑ کریندا تلے لتھا۔ سانول نے بیلی خدا بخش کوں آپ سڈ کے ساری گالھ ول کچھی، ہیں دیرء ج سارنگ گھروں تیار تھی کے تلوار چا کے آگیا۔ سانول تے سارنگ جمنداں والے حاٹے آلے پاسے ٹرپے ہن۔ عین ہیں ویلے صاحبان نے بیلی خدا بخش کوں ڈیڈھیء ج سڈ کے کوئی گالھ کیتی تے خدا رسول دے واسطے ڈٹس، بیلی خدا بخش وی تیکھے تیکھے ہناں دے ہچھوں ٹرپیا،۔ پراوتاں اینویں لگدا ہئی جو ہیں دیرء ج کوہ پندہ دا کرنگے ہو سن۔

کوند لہند

سانول تے سارنگ نے جمنداں آلے حاٹے ء چوں ڈو تیار گھوڑے کڈھے، تے سوار تھی کے خُڈے یار خان دے پھانک دا رُخ رکتونے، - بلی خدا بخش کوں آخری پُرچک * اے لگی ہی جو خُڈے یار خان اج دی رات آپڑیں حویل ء بچ کلاہا ہوسی، کیوں جو اوں نے سارے بندے پُچن پُچن کے ہک پیادستہ بنڑا کے گوریاں دی کُمک کیتے بھیج ڈتا ہی، - شھر دے جیہڑھے حصے ء بچ اوند احویل ہی، اوں حصے تے دیوان دی عملداری عملاں مک گئی ہی، تے گوریاں دے فوجاں حالی انوں بہوں پڑے ہن، تے حالی انھاں کو کہیں پاسوں راہ نہ پیا ملدا ہی، - خُڈے یار خان کو گوریاں دی فتح دے بعد کہیں جاگیر دی تے چنگی نوکری دی اُمیدواری ہی، گوریاں دے قاصد ایندے پھانک و بچ کئی واری آونج کر چکے ہن، - بیس پاروں جیہڑھے ویلے سارنگ تے سانول اوندے پھانک تے و بچ پھین، اوند ا پکو پہرے آلا پہرہ ڈیندا کھڑا ہی، انھاں ڈوہاں کوں ڈیکھ کے اوں نے سمجھے جو او گوریاں دی طرفوں آئیں، اوں نے پچھے - ”تساں صاحب بہادر لوکاں دی طرفوں آئے ہو۔؟“

سانول نے ذرا جیہاں سر ہلائے - اوں نے پھانک کھول ڈتے، ڈوہیں گھوڑے اندر گیدی گین، سانول تے سارنگ گھوڑے اندر تک گدی آئیں، - تے گھوڑیاں ٹولہہ کے بندھے خُڈے یار خان دی حویل تے ول اوندے اندر ادھ چھتے تیں چلے گین، - پراگانھ و بچ کے انہاں ڈوہاں نے ہک ایہو جیہاں نظارہ ڈٹھے جیکوں ڈیکھن کیتے او اصلوں تیار کونے نہ ہن، - خُڈے یار خان آپڑیں تخت پوش تے مسدناں ٹیک لائی بیٹھے تے ہک زال نال چھیڈاں پیا کریندے جیہڑھی اوندے اُتے ہک لمبی جئیں کاتی اُلا ری کھڑی آے - اد ادھا پئے، -

* پُرچک: خبر، خبری۔

”چل کہیں بہانے آگئیں تاں چنگا کہتے ای۔ ہن موڑھے تے بہہ کے گالھ کر۔“
 ”میں تیڈا سر لہانوں ائی ہاں۔ موڑھیاں تیڈیاں کوں میں بھالانوڑیں
 اے۔۔۔“

سارنگ نے اواز سنجاتی ہے۔ اے صاحبان ہئی۔ تے سارنگ دے منہ وچوں
 نکلے، ”صاحبان۔“ صاحبان نے بھراتے سانول کوں مُڑ کے نیں ڈٹھا۔ آدھی اھے،
 ”تساں فکر نہ کرو۔ اینداسر میں لہیساں،۔ اینے بہادر خاں دی دھی داناں گدے
 چا، جیہڑھی شینہ دے واچھاں ای چیر سگدی ہے۔“ صاحبان کاتی اُلا ر کے اگوں ودھن لگی۔
 ”صاحبان،۔ اگوں نہ تھی صاحبان۔ چکھوں ہٹ،۔ تیں ساڈا نک بوڑ سٹے۔ اساں مر گئے
 ہا بے جو توں آپ اتھاں تیں لگی ائی ہیں، ایں بد ماش دے دیرے تے جیہڑھا شطاناں دا
 شطان تے گوریاں دا جمستی اے۔ چل چکھاں تھی صاحبان۔“

صاحبان نے ہک پل کیتے چکھاں مُڑ کے ڈٹھے۔ سانول دے اُکھیں دے اگوں
 بجلی جنیں چمک گئی۔ تے ہیں دیرے ج خدے یار خان نے ای تلوار چھک گدی،۔ سارنگ
 تے سانول چاہندے ہن جو صاحبان چکھاں ہٹے تاں او خدے یارنال تلوار دے ڈوڈو ہتھ
 کرن۔

”صاحبان۔ خدادا واسطہ ای ساڈے چکھوں آونج۔“

اجن سارنگ دے منہ وچوں اے گالھ نکلی ہئی جو خدے یار نے ہک جست مار
 کے صاحبان کولوں پھری کھس گدی اے تے ہی جست وچ اوکوں مونڈھے تے چا کے بجلی
 دی طرحاں باہر بھٹے،۔ سانول تے سارنگ وی اوپندے چکھوں بھجن۔ او مکان دے
 چکھو اڑے دی طرف گئے،۔ اتھاں ہک چٹا گھوڑا تیار ہئی، صاحبان کوں چا کے اوں نے
 گھوڑے دے اگوں پھانے صاحبان ہتھ پیر مریندی رہی ہے، تے مٹکیں نال اوندامنہ
 کھیندی رہی ہے، پراوں بڑجھے نے پرداہ نیں کیتی۔ او آپ رکاب وچ پیر رکھیند اپنا ہی جو

سانول نے اوندے تے تلوار دا وار کیجے۔ تے جست مار کے اوندے اُتے ونج پے، ہیں دیروچ سارنگ نے صاحبان کوں گھوڑے تو لہا گدے،۔ خدے یار نے سانول تے سارنگ دے کئی وار خالی ڈٹن،۔ ول سانول تے ایہو جیہاں وار کیتس جو اوں دی ہک اَرک زخمی تھی گئی ہے تے لہو دے سیڑھاں وہ پین،۔ ہیں دیروچ سارنگ دی تے خدے یار دی ہتھوں ہتھ لڑائی تھیون پئے گئی ہے۔ خدے یار سارنگ کوں ڈھہا کے اوندے ہاں تے چڑھ بیٹھے تے اوکوں پھرنے آ لے مکتیں مریندا پئے۔ صاحبان شور مچندی ولدی نیڑے آگئی ہی،۔ اوں نے ہک پتھر چا کے پتھوں خدے دے سرء چ ایہو جیہاں گھتے جو او سارنگ دی چھاتی توں پر ہاں ونج پے، ہیں دیروچ سانول نے سارنگ دے ہتھوں تلوار کھس کے خدے یار تے ایہو جیہاں وار کیجے جو او، جیہڑا ولدا اٹھیا کھڑا ہی دھڑ۔ نہہ کر کے ولدا پر ہاں ونج ڈٹھے تے ول چوں نیسی کیتی،۔ سانول تلوار پر ہاں سٹ کے آپڑیں بانہہ پکڑ کے زمین تے بہہ گئے صاحبان آپڑاں مولہ والا بوچھن پک پاسوں پاڑ کے سانول دی بانہہ تے بدھیدی ہے، سانول تقریباً بے غدھ تھی ویندے، تے ڈھانوں لگ ویندے، سارنگ اوکوں سہار ڈے کے بلھیندا پے، ہیں دیروچ پتھوڑے دے اُجڑے باغ دی جھکی کندھی ٹپ کے پئی خدا بخش تے اونداسات آگے۔ تے اُنھاں کوں ڈسیندے جو حویلی آ لے پاسے نہ ونجائے جو گوریاں دے بندے ان پہنچن۔ سارنگ سانول کوں چا کے باغ دی کندھ ٹپ کے باہر آندے، پیر بخش تے اونداسات گھوڑے ہیں پاسوں گھن آئے ہن، سانول کوں سارنگ نے آسرا ڈے کے گھوڑے تے بلھائے، تے جیہڑا ہے ویلے ڈٹھے سی جو ہن سانول گھوڑا بھجا بگسی، او، تے صاحبان آپڑیں آپڑیں گھوڑے تے سوار تھی کے ہوا تھین۔

سارنگ تے صاحبان صحیح سالم تے سانول زخمی تھی کے ول تاں آئے۔ پر حالی اُنھاں دی کجھء چ آندانہ پیا ہی جو تھیا کیا ہے،۔ سارنگ نے غیرت دے مارے کئی ڈ۔ نہہ

صاحبان نال گالھ نہ کیتی نہ اوکوں متھے لایا،۔ جان بی بی ارمان کریندی ہی جو صاحبان اے کم
 نہ کرے ہا۔ پر سانول کوں اندروں ہک ان جانی جنیں خوشی ہی،۔ اصل ءچ اوں نے
 صاحبان دے سچے سونے چیاں روپ ڈٹھای ہن ہی،۔

۵

لڑائی تے ونجن

سانول تے سارنگ نے ملتان دی لڑائی وچ ایس طرحاں حصہ گدا ہی جو اوڈو ہیں
 مولراج دی خدمت وچ حاضر تھے تے پچھلے معاملے دی صفائی ڈیون دی کوشش رکنے،
 دیوان کوں ہک پل جنگ دی سوچ توں فرصت نہ ہی، ول وی اوں نے عام خاص باغ وچ
 انھاں کوں پیش تھیون دی اجازت ڈتی، اے او وقت ہی جیڑھے ویلے حالی باغ عام خاص
 تے قلعے دار رابطہ موجود ہی، لیکن بہوں جلدی ترٹن والا ہی، دیوان کوں بہوں اوکھی او پرانی
 گالھ یادائی، اوں کوں یاد آ گیا جو اوندے پتاجی مھاراج (دیوان سانول مل) نے سارنگ
 کوں چھوڑ ڈتا ہی، کیوں جو اوند پیونے (سارنگ دے پیونے) پیشاور وچ ونجن کے مھاراجہ
 رنجیت سنگھ کیتے ہک گھوڑے دا پتہ وی کیتا ہی تے اوندے جاسوساں نے وی اوکوں ڈسیا ہی
 جو سارنگ بے قصورھے، البتہ سانول تے مھاراج (مولراج) کوں غصہ ہی جو اوں نے
 سارنگ دے چھڑواون دے کیتے کچا ہری وچ کیا ہنگامہ کھڑا کیتا، سانول نے جنگ وچ حصہ
 گھن کے آپڑیں غلطی دا پراپت کرٹن دی اجازت منگی، جیڑھی کہ ڈے ڈتی گئی، لیکن انھاں
 ڈوہاں کوں آکھیا گیا جو او برود خانے وچ برود بنڑانوں داکم کرن، قلعہ تے شہر حالی ایس
 حالت وچ ہن جو جیڑھے لوگ ڈینہہ کوں قلعے وچ کم کریندے ہن رات کوں گھراں کوں
 ونجن سبکدے ہن۔

سارنگ دے سانگے

ہناں بڑی نہیاں ءچ بک بڑی نہیہ جان بی بی نے پتر سارنگ کول بلھا کے آکھیا،۔
 ”پتر سارنگ، میں تاں آکھساں ہن قلعے دے و بچن توں پاسا پکڑ۔ میں تاں آدھی ہاں جو
 صاحبان دی ڈولی تاں نہ ٹور سگیم، تیکوں تاں کھارے چڑھا ڈیکھاں۔ پتر شادی کیے ہا
 کرچا،۔ میڈی نظر ءچ بک ڈوور ہن آکھیں تاں گالھ چلاؤں چا۔ جنگ لگی کھڑی اے،
 ڈھیر ادماء وی نہ کرنا پوسن،۔ تھوڑے بہوں سبک کر کے کہیں بختا و رکوں گھن اوں،۔ آخر
 تیڈے سنگتی سانول نے ای تاں شادی کر گدی ہے، توں کے تیں چھڑا متڑا اودارا ہسیں۔؟
 آکھیں تاں بھین حاکم کول سبڈوا کڑاں۔ اونویں ای اوہن قلعے ءچ اوکھے ہن، جو بڑی نہیہ
 رات پاہرے ءچ ہن۔ مسات تیڈی اصلوں و بجانوں دی تاں کوئے نیں۔“

”اماں گالھ اے ہے۔“ اے آکھ کے سارنگ چپ تھی گیا۔

”کیا گالھ ہے پتر۔؟“

”اماں گالھ اے ہے۔“ اودل اتنی گالھ کر کے چپ تھی گیا۔

”پتر بڑسا تاں میکوں۔ کیا آدھیں۔؟“ جان بی بی نے اصرار کیتا۔

”اماں، پک نینگر میڈے دھیان ءچ ای ہے۔“ اوں نے بہوں اچھک اچھک

کے آکھیا۔

”اوکون ہے پتر۔ بڑسا تاں سہی، میں آج شام کولوں پہلے پہلے اوند اڈولا پو ہے

تے اُن لہیساں۔“

”اماں۔ ایڈی جلتی وی نیں۔“

”پر اونداناں تاں بڑس سارنگ۔!“

”اماں۔ اے زملا۔!“

”ہیں ہیں۔ کیا آکھے ای سارنگ۔؟“ جان بی بی نے عادت توں ہٹ کے اُچی

ادازءچ آکھیا۔ ”اوے کیا آدھا پیں پتر۔ کراڑی نال پر نیسیں!؟“

”اماں۔ او۔ مسلمان تھی گئی اے۔ ساہاں کولوں چا کچھو۔“

”ساہاں۔ اڑی ساہاں۔“ جان بی بی نے دھاڑ دھاڑ چا گھستی۔ ”اڑی

آں واں، سٹتاں سٹی، بھرا کیا پیا آدھے ای۔؟“ ساہاں نے آکے ارام نال بھرا دی گالھ
کوں آکھیا جو سارنگ ٹھیک آدھے۔ نرملا میڈے کولوں قرآن شریف آلا قاعدہ ای پڑھدی
راہندی ہے، تے نماز ای سکھدی پئی ہے۔“

”پر، ول ای دھی آ۔ اساں ہٹن کراڑیاں کوں اندروڑا بلہاؤں؟“

”اماں۔ مسلمان تھیوٹن دے بعد او کراڑی تاں نہیں رہی۔“

”پر۔ کفر دی بوتتاں دیندی ویسی تاں۔“ ماء دی گالھ سٹن کے سارنگ ذرا جیہاں

کھل پیا تے آکھن لگا۔ ”آپے چلی ویسی بواماں۔“ اے آکھ کے اوں نے باہر دا رخ کیتا،
تے جان بی بی نے دھی تے کاوڑ کڈھی جو۔ ”اے توں اوندی جھالو بنڑی رہی ہیں، پر جے
تیں میڈے ناساں ءچ ساہاں میں اے نہ تھیوٹن ڈیساں۔“

صاحبان نے ماء نال بہوں جرح کیتی، پر جان بی بی وی حیاتی ءچ پہلی واری ضد

تے آئی ہئی۔ ”پتر، اے کراڑاں دا محلہ ہے، اُنھاں کوں پتہ لگا جو اساں اُنھاں دا کوارا بازو

کڈھ گدے سے تے مسلمان کر کے پتر کوں چا پرنائے سے تاں او کہیں ویلے وی ساڈے

ایں مکان کوں بھالا کھڑیسن۔“ اے جان بی بی دی آخری دلیل ہئی، پر سارنگ تے صاحبان

نے ایں دلیل کوں تاں اصلوں کچھ نہ جانڑیا تے ایہو کچھ اکیونیں جو ”اماں اے ول ڈٹھا

ویسی۔“

قیامت دے جیہاڑے

جیزھے ڈیہاڑے ملتان دے قلعے دا برو دخانہ پھٹے سانول تے سارنگ ڈوہیں

قلعے وچ بن، سانول تے سارنگ ڈوہیں بروددی زد وچ ائے پر تقدیر دا لکھیا ایہو جیہاں ہا
 جو سارنگ اتھیں تلھیل مر گیا، سانول وی زخمی تھیا پر پنج پیا، پر آپڑیں بچن تے او بہوں شرمسار
 ہئی، پر کیا کر سگدا ہئی، جو تقدیر دے اگوں کوئی کروی کیا سگدے،۔

سارنگ دی جوان موت اوندی ماء تے بھین واسطے ایہو جیہاں ہاں آلا پھٹ ہئی،
 جیندا بھر بچن مشکل نظر آندا ہئی۔ جان بی بی نے سکھے لدھے پتر کوں کینویں پالیاتے کینویں
 پروان چڑھایا، اوندے ڈکھاء چ راتیں جاگ کے گذاریاں تے اوندے سکھاں کیتے ڈینہہ
 ہڈگوڈا گلیندیں گزارے۔ اے تاں اوندی کھارے چڑھن دی عمر ہاں ہئی، سہرے پانون
 تے گانے بدھن دا ویلا تاں ہن آیا ہئی۔ پر متھے دے لکھے کوں کون مٹا سگدے۔ ڈکھ سانول
 کوں ای بہوں ہئی، اوں نے اوکوں بھرا آکھیا ہئی، تے بھرا جتی پیارا ہاسی، سانول کوں سکے
 بھرانواں دا پیار تاں نصیب نہ تھیا ہئی، اوں نے سارنگ کوں بھرا جتی پیارا ای ڈتا، تے
 اوندے تے اوندے گھرانے دی بہتری کیتے اپنی جوانی دی اینویں سمجھو رول ای ڈتی، پر
 سانول کوں سارنگ دی ماء تے بھین کولوں شرمندگی ہئی،۔ آخر کیا ضرورت ہئی اوکوں قلعے
 چ گھن و بچن دی،۔ وطن تے شہر دی حفاظت ایڈی ای ضروری ہئی، تاں چھڑا او آپ لگا ونجے
 ہا،۔ جے کر حاکم نے اج تیں نہ پکڑوایا ہئی تاں ہن وی نہ پکڑا وے ہا۔ جے پکڑوایا گھنے ہا
 تاں ڈٹھا ونجے ہا،۔ پر اے سب تقدیری گالھیں ہن،۔ اے کوئی نیں ڈسا سگدا جو کیا تھیوے
 ہاتے کیا نہ تھیوے ہا،۔ ہک وڈی ڈکھ دی گالھ اے ہئی جو سارنگ ہک ایہو جیہیں ویلے خدا
 کوں پیارا تھیا ہئی جو کہیں کوں سر پیر دا ہوش نہ ہئی، انگریزاں دی فوج شہر تے قلعے دے
 بوھے بھیندی کھڑی ہئی۔ شہر، چ بھگی پئی ہوئی ہئی، شہر دے بوھے بندھن، باہر نکلن دا
 کوئی رستہ نہ ہئی، جنگ، چ مرن والے مسلماناں کول گلھی محلیاں، بلکہ گھراں دے وچ دفن
 پئے کریندے ہن،۔ سارنگ کوں ای رات دے اندھیرے چ چار بندیاں نے رل کے
 انھاں دے مکان دے پچھواڑے دے ہک چبوترے تے دفن کر ڈتا۔ ڈو پھل وی اوں

جوان دی قبر تے نہ چڑھائے ونج سگے۔ جان بی بی داصبر کریندیں کریندیں کلیجہ پھٹ گیا۔ اوں کولوں ترتکھے ڈینہ اووی مرستی۔ مرن توں ہک ڈینہ پہلے اوں نے سانول کول اندر، آپے کول سڈوا کے آکھیا۔ پتر لکھی کول کوئی دٹانیں سگدا، تیں تاں میڈے ہالاں کول پچانوٹ تے انہاں دے لیکھ چنگے کرن کیتے اپنی پاروں بہوں بان مارن،۔ پر گالھ اے ہے چو لکھی پوری تھیندی ہے،۔ میڈا اے حال اے جواج تاں ہیں تے کل پتہ نہیں ہووے یا نہ ہووے، سارنگ دی بھین تاں ہن اصلوں ککھی تھی ویسی، اللہ سیں آن تیکوں پارت اے، تے میڈے نیکاں کول پارت اے۔ اگوں جینویں چنگی جائیں۔“ سانول اوں منی دے اگوں سر سٹ کے کھڑا رہا، تے چھڑی ایہا گالھ کر سگیا ”منی صاحب، میڈے بابے کول بخش ڈیوائے۔“

جان بی بی نے کمزور جیاں ہتھ اچا کر کے آکھیا۔ میں بخشیا، میڈے خدا رسول نے بخشیا۔ جان بی بی دی سانول نال اے آخری گالھ ہئی۔ جان بی بی دے اجن گھ ساہ ہن پے جو بک بنی انوکھڑی گالھ سامنھریں آئی۔ سانول تے اوندی زال کنیراں کول وی سارنگ دا ڈکھ ہئی، پر ول وی او غیر ہن۔ سانول مرد بندہ ہئی، رورو کے کیا ڈکھاوے ہا۔ تے کنیراں تاں ول بک پاروں اصلوں او پری ہئی، ول وی جوئے پے ڈوہاں نے غم ضرور ظاہر کیتا،۔ پر سارنگ کول اصل رونوٹ آلی اوندی ماء تے اوندی بھین ہئی۔ تے بک بنی ذات وی اوکوں پہوں رُنی۔ اونر ملا ہئی۔ ہمسائے ہن، تے رلے نیکے چولے ءچ کھیڈے ہوئے ہن،۔ بیا اے ہئی جو نر ملا دا پیو دید جی پورے بک مہینے توں گم ہئی، کوئی اوکوں ہتھ ڈکھانوٹ دا بہانہ کر کے گھن گیا ہئی تے او ول نہ دلایا ہئی، لوکاں نے جاتا جو نر ملا پیو دے غم ءچ روندی پئی ہے، پر نر ملا نے ایہو جتی غم کیتا جیہو جتی کہیں آپڑیں دا غم کریندے،۔ اس توں بعد او زیادہ تر ہناں دے گھر صاحبان دے کوٹھے ءچ وڑی راہندی ہئی تے ڈوہیں گھ گھس گھس وی کریندیاں راہندیاں ہن۔ جان بی بی کول ذرا چیاں شک تھیا ضرور، پر او ہن منجے تے پے گئی ہئی، سوچن

کجھن تے کجھ کر گھنن دے ویلے گزر گئے ہن،۔ جیہڑے جیہاڑے جان بی بی دی طبیعت
بہوں خراب تھئی ہے،۔ صاحبان۔ نرملا کون ٹور کے اوندے کول گھن آئی ہے۔

”اماں۔ اے گھنو۔ نو نہہ آئی دے۔“

”اڑی کیا پئی آدھی ہیس ساہاں۔؟“

”اماں۔ اے تو اڑی نو نہہ ہے۔“

”اڑی اے تاں نرملا ہے۔“

”اماں۔ ترے مہینے پہلے بھر اسارنگ نے ایکوں مسلمان کر کے ایندے نال
نکاح کر گدا ہی۔ اماں ہُن ایندے سر تے ہتھ چا رکھو، تے ایکوں دُعا چا ڈیو۔ اگوں
اڑی۔ مئی سکینہ۔ اماں ہُن اینداناں سکینہ ہے، ہُن ایند ا خدا تے ساڈے سو اپیا کوئی نیں۔
بنی گالھ اے وی ہے جو اے تو اڑے پوترے دی ماء امی بنان آئی ہے۔“

پہلے تاں جان بی بی اکھیں پاڑ پاڑ کے نرملا (سکینہ) کول ڈیڈھی رہی، جیہڑے
ویلے پوترے داسنڈیس۔ تاں آکھئیں۔ ”اچھا۔!؟۔ پر میں تاں نہ ڈیکھ سکساں پوترے
کوں۔!“

”کیوں اماں۔ کیوں۔؟“

”بس اڑی دھی آ۔ کے تیں۔؟“

جان بی بی نے ہوں رات دم چاڈتا۔

۸

لوکاں دے آکھے ...

ایں توں تر تیکھے ڈیہہ، محلے دے نیکدل تے معتبر قسم دے عورتاں مرداں نے
سانول تے صاحبان کوں الگ الگ آکھیا۔ جو اللہ رسول دا حکم وی اینیوں ہے،۔ ساکوں
تواڈ اپیا کوئی۔ کا سورھاوی نیں نظر دا، تواڈے کیتے چنگا ایہو ہے جو تساں نکاح کر گھنو۔“

سانول نے عذر کہتا جو میڈی تاں زال پہلے ھے پئی، لوکاں نے آکھیا مرداں دے چار چار ہونن۔ بھانویں جو پہلی زال کولوں پکھن دادستور نہ ھئی، ول وی سانول نے الگ تھی کے کنیزاں کولوں پکھیا جو اینویں اینویں گالھ اے، ڈس توں کیا آدھیں؟

کنیزاں نے آکھیا۔ ”میں تاں ہن وی ہناں دی نوکری کریندی پئی آں، تے ول ای ہناں دی نوکر راہساں،۔ تاں پریندے وے تاں پرینچ پووو۔ ہتھوں پکھن تھی ویسی،۔ آنون و نجن دی تے ڈیڈھی پردے دی خواری وی نہ راہسی۔“

”توں اے تاں نہ آکھ جو نوکر بن کے راہساں، توں ای زال ہوئیں، او ای زال ہوسی، لوکاں دے تاں چار چار ہونن۔ میں ڈو ای نہ رکھ سگساں۔“

”تاں پرینچو۔ پرینچو۔ میڈی پروانہ کرو۔ چانز سوتاں ای ٹھیک اے، نہ چانز سو، تاں ای میں تو اکوں کیا آکھڑیں،۔ تاں آج نہ پرینسو۔ اولاد کیتے کہیں ویلے تاں پرینسو۔“

کنیزاں کوں پتہ لگ گیا ھئی جو اوندے وچوں اولاد میں تھیونوڑیں۔

پر جیہڑ ھے ویلے اے گالھ خاص صاحبان دے اگوں رکھی گئی (گالھ کرن وان سکینہ ھئی) تاں اوں نے چٹا انکار کر ڈتا۔ ”دنیاں انوں دی انوں تھی ونچے۔“ اوں نے آکھیا۔ ”اے کم نہ تھے تے نہ تھیں۔“ سکینہ دے ول ول آکھن تے اوند آکھن بھی۔ ”میکوں کپ گھتو پر میں ایں گالھ تے راضی کوئے نہ تھیں۔“ ول او خاص سکینہ کوں آکھن لگی۔ ”بھرجی سکینہ، میڈا ایں گھروچ راہون اونویں ای نہیں بنڑدا۔ جے توں میکوں جمنداں آلے حاٹے وچ جاڈے ڈینویں تاں میں اٹھائیں ہک کوٹھا پوا کے بہہ راہساں،۔ سگوں تو اڈے مال دی راکھی وی تھیں پئی۔ میں تاں آکھساں تاں وی اٹھائیں حاٹے وچ گھر ان بنڑاؤ۔ آہ مانڑیں دی زمین پئی ھے حاٹے وچ، کپڑھے ڈینہہ کم آسی۔“ صاحبان نے اے آکھ کے سماں وی گنجن شروع کر ڈتا، جینویں سچ مچ اتھوں چئی کیتی ویندی ہووے۔۔

معاملہ ڈونگھا ھئی تے اوکھا ھئی۔ حال اے ھئی جو سانول دے پاسیوں وی سکینہ بھی تے

صاحبان دے پاسیوں وی

اُوہا ہی۔! سیکنہ تے کنیراں دی وی آپس وچ صلاح مصلیت پہوں ساری ہی،
کنیراں نے ہک چہاڑے آپوں آکھیا جو تساں ڈوزالیں اصلوں کلہیاں تھی ویسو، جے اے کم
تھی پو دے تاں میکوں اصلوں نہ جکھسی،۔ میں تاں آکھساں میڈے پاروں وی بھین
صاحبان دی منت چا کرو۔ ہن میں آپ تاں اوکوں آکھن توں ریہم۔“

”توں ای کیہڑھی مٹی دی بنڑی ہوئی ہیں کنیراں۔“ سیکنہ نے آکھیا۔ ول ایہا
گالھ اوں نے صاحبان کوں وچ ڈسائی، پر او حالی وی اڑی ہوئی ہی، سیکنہ نے کنیراں دے
اگوں تجویز کیتی جو جے کراے گالھ سانول کا کے کوں ایں دِلوں منظورھے تاں ول او آپ
منت ترا کرے۔ سانول نے سیکنہ کوں اکھوایا جو میڈی طرفوں تساں آپ اوندی منت کرو چا،
اوکوں آکھو میڈے سارے قصور معاف کر ڈیوے تے میکوں قبول کرے چا۔

ایندے جواب وچ صاحبان نے ہکو گوٹھ جو وٹیا۔ کئی ہفتے گزر گئے نہ ہوں ہی نہ
ہاں ہی۔ ایں لمبی چپ کوں اوندی رضا مندی چاڑ کے سیکنہ نے سانول کوں اکھوایا جو کا کے
کوں آکھو جو تساں ہن ڈوبول پڑھوانوٹ دا بند و بست کر گھنوں۔ ایں بند و بست وچ کیا دیر
ہی۔

اگلے ڈنہہ چار بندیاں نے کٹھے تھی کے نکاح پڑھانوں آ لے کوں سڈ کے
چھوارے ونڈا کے انہاں دا نکاح پڑھو اڈتا۔ سونز سوب کرن وچ سیکنہ سانول دی بھین بنڑی
رہی، اونویں ای اوں نے کہیں زمانے راکھی بدھ کے سانول کوں بھرا بنڑایا ہی۔ ایں شادی
دا ای اے ہی جو صاحبان نے ہک کوٹھے وچوں نکل کے پے کوٹھے وچ آونجواں ہی، البتہ
ہن اے ست رنگا ماڑیچ مچ سانول دی ملکیت ہی تے ست رنگے ماڑا لے گھوڑے والاں
دی سوہنڑھی تے دانی پردھانی دھی وی ہوں دی ہی۔ بی بی تاں پہلے وی ہی، ہن بی بی سین
دی بنڑ گئی ہی، کنیراں تے سیکنہ ڈوہیں اوکوں بی بی سین ای آدھیاں ہن۔

شہر تے قلعے دے باہر انگریزاں دی فوج هئی۔ تے انہاں ڈوہاں دے دلاں
تے غماں دی فوج نے چڑھائی کیتی ہوئی هئی۔ پہلی رات کوں لانواں دی رات آدھن۔ اے
رات بندے دی حیاتی دی اہم ترین رات ہوندی هے،۔ ایتھاں کھلن ہسن تے مسکانوں دا
کوئی موقعہ نہ هئی۔ جیڑھے لوک غماں دی چھانہء بیج خوشیاں منیندن، او جانز سکدن۔ جو
ایں موقعے تے کیا تھیا ہوسی،۔ سانول آپنی نویں گوار دے پلنگ دے نیڑے اینویں کھڑا
هئی، جینویں کوئی گناہگار کہیں حاکم دے سامنے کھڑا ہووے،۔ حالانکہ او انہاں دا مجرم نہ
هئی۔ بلکہ اوں نے تاں اپنے پیو دے گناہ دا کفارہ ادا کرن دی کوشش کیتی هئی،۔ کیا ایں
شادی کوں وی ہوں کفارے دا حصہ سمجھیا ویسی،۔ اوں نے سوچیا، یا ایندی آپنی وی کوئی
حیثیت هے۔؟

”میڈا خیال هئی تساں ایں شادی توں انکار کر ڈیسو۔“ صاحبان نے گالھ کرن اچ
پہل کیتی۔

سانول آکھڑاں اے چاہندا هئی جو میڈا وی ایہو خیال هئی جو تساں ایں شادی
کیتے اصلوں ہانہ کریسو،۔ پراوں نے آکھیا۔ جو۔ ”بھلا کیوں انکار کر ڈیواں ہا۔“
میں تو اڈی من بھاندی جو نہیں۔“
سانول کافی دیر چپ رہیا۔

لفظ ہن کوئے نہ ہن۔ کیفیات تے احساسات وی شاید کوئے نہ ہن،۔ ہک سننی
هئی اوندے اندر،۔ اے غم دی انتہا هئی یا خوشی دی ابتداء هئی۔ اوکوں آپ کوں وی پتہ نہ
هئی۔

”میکوں معاف کر ڈیو۔ بعض اوقات بندے کوں پتہ ای نہیں ہوندا جو او کیا
چاہندے تے کیا کریندا وڈے۔“

”ہن پتہ هے۔؟“ صاحبان نے گھٹی گھٹی آواز بیچ پچھیا۔

”ہا۔ ہن میوں پتہ ہے۔“

۹

ملتان دی تباہی

ملتان دی تباہی تے بندے تاں بندے، پکھی پرندے وی رُتے ہوسن، مولراج دے ہتھیار سٹن تو پہلے ایہو جنیں گھٹا ٹوپ اندھاری آئی، ایہو جنیں کالے بدل اسمان تے گھر آئے، تے ایہو جیاں مینہ ڈٹھا،۔ جولوکاں نے سمجھیا جو ملتان بھڑتاں تھی گے،۔ ہُن شاید لُوہ ای ونجے۔ قلعہ، جیہڑھا صدیاں توں زمین دے سینے وچ ٹھکیا ہو یا کَلہ ھئی، تباہی تے بربادی دی عبرت ناک تصویر بن گیا ھئی۔ سوائے دمدمے دے تے ڈو خانگا ہیں دے، کجھ ای نہ بچیا ھئی۔ محل ماڑیاں، گھر بزار، میدان مسجداں، فوج دا گریزن، سب کجھ تہ وبالا تھی کے بھڑ بن گیا ھئی، دیہی دروازے کوں چھوڑ کے قلعے دے پئے کہیں دروازے داناں نشاں نہ رہیا ھئی۔ بھانویں جو سانول دانسی تعلق ملتان نال نہ ھئی، ایس شہر نال اوکوں ہک روحانی، ہک قلبی تعلق تاں ھئی، اے شہر اوندے خواہاں وچ جتاں و سدا رہیا ھئی۔ ایس تباہی تے کہیں کہیں ویلے اوند ادل وی خون روند اھئی، پرائے ملتان پڑوں کھڑو کے قلعے دے کھنڈر کوں ڈیکھن ہاتاں باکاں مار کے رونون ہا،۔ باریش پڈھیاں دیاں سفید نورانی ڈاڑھیاں تباہی دا حال سُنوینے ہنجواں ناپس پُس و نجن ہا۔ لیکن اُنہاں دارونون ملتان دی تباہی تے ھئی، سکھاں دی شکست تے نہ ھئی۔ ایس سواہ دے ڈھیر وچوں ہک نویں ملتان دی کو ذرا ذرا نکدی پئی ھئی، انگریزاں نے ملتان کوں فتح کریندیں ای قلعے تے سڑکاں تے بارکاں بنا کے چھاؤنی بنا گدی۔ چھاؤنی دے قائم تھیندے ای انہاں نے پہلا کم اے کیتا جو قلعے دی سب توں اچی چوٹی تے اُنہاں ڈوانگریز افسراں۔ اینڈریوز تے اکنوں دے تہوت اُن پورے تے دستے دے بھار کھڑوتی ہک سدھی تلوار دی طرحاں لاٹ بنا کے آپی شاہی دا ڈنکا دچا ڈتا۔ سکھا شاہی دے بعد ہُن گورا شاہی ھئی، ہولے ہولے لوک گورا شاہی دے طور

طریقیاں کولوں واقف تھیون لگ گئے۔ عام شہریاں کوں بغیر اعلان دے عام معانی ڈے ڈتی گئی ہئی، پر انھاں واسطے کوئی معانی نہ ہئی جیہڑھے حالی وی اُتھے وچ انگریزاں نال لڑدے پئے ہن، احمد خان کھل تے اوندے قبیلے نے انگریزاں دانک ء وچ دم کیتا ہویا ہئی، کاٹھیا قوم کوں معانی دا وعدہ ڈواکے ہتھیار سٹوائے گئے ہن، پر انھاں کولوں ہتھیار سٹواتے انھاں کوں دتی دروازے دے بہر پھانسیاں ڈے ڈتیاں گیا ہن۔ شہر دے غربی پاسے نويس چھاؤنی قائم تھیون دا خیال حالی انگریز صاحبان دے دل ء وچ بہوں دھندلا جیہاں ہئی۔

ایں عرصے ء وچ واقعات دی رفتار ایڈی تکھی رہی ہئی جو لگدا ہئی ڈو ترے سالوں ء وچ ہک پوری صدی گذر گئی ہے، نوں ملتان۔ پرانے ملتان دی خاک ء چوں اُسرداتے نمر دا پیا ہئی، پر حرکت بے معلومی ہئی، مقامی جاگیراں تقریباً بحال ہن، ہتھوں انھاں ء وچ وادھا تھی گیا ہئی، آس پاس امن امان قائم تھیندا اویندا ہئی، شہر ء وچ لوک ولدے آباد تھیندے ویندے ہن، پر اے آبادی زیادہ تر کھتری کراڑاں دی ہئی، جہاں نے سانول مل تے مولراج دے دور ء وچ ہٹی وائی کر کے روک رکانواں چنگا کجھ بنا گدا ہئی۔ مسلمان ای اپنے گھراں کوں ولدے پئے ہن، مسلمان رئیسوں دے پکیاں حویلیاں تے عام مسلماناں دے کچے مکان شہر دے دھرت رنگ * دا حصہ بنڑدے ویندے ہن۔

باقی دا قصہ

سانول دے اصل موروثی زمیناں دا ہک وڈا حصہ دریائے گھن گدا ہئی، کجھ تے اوندے ڈاڈکیاں دا قبضہ ہئی، باقی زمیناں رہن پیاں ہن، جہاں دے چھڑا نوٹ دی بظاہر کوئی صورت نظر نہ آندی ہئی۔ سانول آپڑیں آپ ء وچ صبر کر چکیا ہئی، جو بس ہن اوزیناں گلگیاں۔ گھوڑیاں دی سوداگری نال ایں زمانے اوکوں کوئی دلچسپی نہ رہی ہئی، اے ہی گالھ ہے جو او کہیں کم کوں سمجھا ہئی تاں او گھوڑیاں دا پارہی۔ کئی واری اوں نے ایں کم کوں کرن

* دھرت رنگ: عمومی ارضی منظر (Landscape)

دی کوشش وی کیتی پر اوندی طبیعت ان تے نہ آہگی۔ وقت گزارن کیتے، تے کجھ روزی کمانوٹن کیتے اوں نے کجھ پے چھوٹے موٹے کم وی کیتے، جیہڑھے توڑ نہ چڑھے۔ کنبہ بھانویں جو مختصر ہی، پر کنبے داناں تاں ہی، اوندی خواہش ہی جو او آپڑیں بھریاں کوں سکھی رکھے، تے جو عیش ارام انہاں کوڈے سبکدے، ڈیوے۔ پر حالی اوکوں سمجھ نہ آندی ہی جو کڑے تاں کیا کرے۔ ہک رستہ اے وی ہی جو او کہیں نہ کہیں طرحاں زمیناں چھڑو اوے تے ولدا آپڑیں وسیب وچ ونج راہوے، پر، ہک تاں پچھاں ولن دا خیال اوندے کیتے کجھ ایڈا دل خوش کرن والا نہ ہی، ڈو جھاز بیناں چھڑوانوٹن کیتے وی تاں پیسیاں دی لوڑھی، تے پیسہ کتھاؤں ہتھ ای نہ آندا ہی۔ صاحبان نے کئی واری دے دے لفظاں وچ آکھیا جو او گوریاں دی نوکری کرن دی کوشش کرے، پر سانول دا خیال ہی جو قلعے دی نوکری کرن دی وجہ کرے، بھانویں جو او نوکری معمولی تے ناں دھراوے دی ہی، گورے اوکوں آپڑیں نوکری وچ نہ گھنسن۔ پر، سانول کوں پتہ تاں ہی جو ویہہ (20) لکھ روپے توں بھرن توں بعد، (ایں توں نے ملتانیاں کوں پن پنیندا تے فقیراں وانگ کر چھوڑیا ہی)۔ گوریاں نے شہریاں کیتے عام معافی دا ہوکا پھروا ڈتا ہی، تے چھانوٹی دے چھوٹے موٹے کم کار عام لوکاں کو ملن لگ گئے ہن۔ دل وی سانول کوں رہ رہ کے خیال آندا ہی جو اوندے ہتھوں کئی گورے موہن، گوریاں دے خفیہ سپاہی اوکوں سنجو بندے نہ ہو سن!؟ کنیراں انہاں معاملوں توں بے پروا گھر دے کم کار وچ لگی راہندی ہی تے ہناں دی خوشی وچ خوش ہی، کنیراں نے او جاء آپ کولوں آپے صاحبان کوں ڈے ڈتی ہی جیہڑھی اوں نے پوری طرحاں کڈا ہی سنبھالی وی نہ ہی۔

ہک جیہاڑے صاحبان نے سانول کوں ہک عجیب گالھ ڈسائی۔

”تساں تاں اج تیں گھر وچ پھر کے ای نہ ڈٹھا جو کیہڑھی شے کتھاں ہے، بھگی تے جنگ وچ سکھاں نے ساڈے گھر دا جو حشر کیتے، اوں داتاں تو اکوں پتہ ہے،“

”ول۔!“ سانول نے پچھیا۔

”ول اے ہے جواج ہک پرانے کوٹھے دادروازہ گھل کے ڈھے پئے،۔ اے
کوٹھا پچھلے کئی سالاں توں بند پیا ہئی۔ تے اسا کوں یاد نہیں جو اساں اکیوں گھلدا ڈٹھا
ہو دے۔“

”ول مُدا۔!“

”میں تاں ڈردے مارے اوں کوٹھے وچ نیں وڑی، پر باہروں ڈیکھوتاں کجھ
عجیب جیہاں شمس نظر دن،۔ اینویں اکھیندا جو کئی لکڑ دیاں پیٹیاں ہن جیردھا وگڑیاں پین
تے انہاں تے جالے پُرھن۔ تاں ذرا آکے ڈیکھوتاں سئی جواے ہے کیا، کئی جن بھوت
تاں نیں وڑیا پیا۔“

سانول نے ونج کے ڈٹھاتاں لکڑ دا بہوں سارا سامان ہئی، کئی کل پرزے ہن،
چھوٹے وڈے کئی کلاں ہن جہاں کوں ڈیکھ تے کئی سمجھ نہ آندی ہئی جواے کیا ہن۔
اچانک، سانول دے دماغ وچ کوئی تاکی گھلی۔ تے اوکوں یاد آیا جواے پنیس۔ بزانوٹ
دے اوزار تے مشیناں ہن،۔ ایہو جیہاں مشیناں تے اوں نے دتی وچ کئی ڈیہاڑے کم
کیتا ہئی، اوں نے صاحبان کوں ڈسا کے مطمئن کیتا۔ تے صاحبان کوں ماء دی گالھ یادائی
جواے کل پرزے خود سانول دا پیو دتی وچوں گھن آیا ہئی تے انہاں کوں بطور امانت انہاں
دے گھر دے ہک کوٹھے وچ بند کر ڈتا ہاسی۔

”عجیب گالھ ہے۔“ سانول نے سوچیا! ”میڈا بابا اے کم ای جانڑا دا ہئی۔!“

نرمل (سکینہ) کوں رب نے پتر ڈے ڈتا ہئی تے اوزیادہ آپڑیں پیو دے مکان
وچ راہندی ہئی، اے اونویں ای کر اڑاں دا محلہ ہئی، نرمل دے مسلمان تھیوٹ تے سارنگ
کوں پونیہن تے آس پاس دے کر اڑغر تیندے راہندے ہن، پر سانول دی دڑک تے

اوندے ڈر بھوکولوں چھتھے وی راہندے ہن۔ ول وی نرملا (سکینہ) دا الگ گھر، چ راہون
 پہوں اوکھا ہئی،۔ پر نرملا (سکینہ) پہوں بہادر بیگم ہئی تے ہر گالھ ہر تے رکھ کے ویلا
 گز ریندی پئی ہئی۔

سانول تے دریا

سانول دی زندگی وچ دریا دی رمزیت بہوں انوکھی ہئی، اوکوں لگدا ہئی جو
 کڈاہیں کڈاہیں دریا اوکوں سبڈیندے، ہک جیہاڑے اینویں دریادی کشش اوکوں دریاتے
 گھن گئی، شام تھیندی پئی ہئی، اوکوں اینویں لکیا جیویں دریادی پرلی من توں اوکوں کئی
 سبڈیندا پئے، ول اینویں تھیا جو اوکوں کئی دھکا لکیا تے او دریا وچ ونج پیا، تارا ہئی، جلدی
 جلدی ہتھ مارن شروع کر ڈتس، کافی دیر گز گئی، اوکوں دریادی من دا پتہ نہ لگ سگیا، اچانک
 اوندا ہتھ کہیں شے کوں ونج لکیا، اے کئی بندہ لڑھدا آندا پیا ہئی، سانول نے ہمت کیتی، آپ
 ای نکلیاتے اوں بندے کوں وی کڈھ گھن آیا، پتھر وی کجھنیردے ہئی، کندھی تے آکے پتہ لکیا
 جو ادھک انگریز افسر ہے جیر ہا بیڑی وچوں تلک کے ڈٹھے، تے ول کہیں دے ہتھ نیں آسگیا،
 اے لہور دے لاٹ صاحب دا خاص بندہ ہئی تے کہیں خاص کم کیتے دریائی رستے توں ملتان
 آندا پیا ہئی، اوکوں وی جلدی ہوش آ گیا، اوکوں یاد ہئی جو ہیں جو ان نے اوکوں بچائے،
 اوں نے بھتے گھرے دی ٹھکری تے کولے نال آپڑیں زبان وچ کجھ لکھ کے سانول کوں ڈتتا
 جو چھانوڑیں دے دڈے افسر کول گھن ونجیں تیکوں انعام ملسی، سانول اے ٹھکری سٹیندا پیا
 ہئی، دل سوچیس جو صاحبان نال تاں صلاح کر گھتتاں، صاحبان نے اے ٹھکری گھن کے
 کتھائیں اوڈھر چا کیتی، تے ڈوہیں ایں گالھ کوں بھل گئے،۔ ہک ڈینہہ دی گالھ ہے جو
 اجن چھانوڑیں قلعے تے ہئی، پر اوکوں پرہاں گھن ونجیوں دے منصوبے بنزدے پئے ہن،
 سانول ہک ڈینہہ قلعے دے غربی پاسے وڈا ہئی، جو ہک اردلی قسم دے بندے نے اوکوں کھڑا

کے پچھیا جو سانول کھان تیڈا ناں ہے، سانول نے امتا کیتی، اوں نے آکھیا جو صاحب تیکوں سڈیندا پے، صاحب دے دفتر دے ساھڑیں ہک انگریز افسر کھڑوتا ہی، اوں نے سانول کوں ڈیکھ کے آکھیا۔ ویل، ٹم سانول؟

سانول نے ہا وچ جواب ڈتا، صاحب نے آکھیا تیکوں چھانوڑیں وچ بریڈتے پیہر پلائی کرن داٹھیکا ڈتا پیا ویندے، جتنی جلدی تھئی سبکی پلائی شروع کر ڈینویں، نہیں تاں ٹھیکہ ولد اول ویسی، سانول کوں بریڈتے پیہر بنزاوٹن دا کسب یاد کھڑا ہی، سماں انھاں دے گھر ہی پیا، سانول تے صاحبان نے رل کے اے باروی چاگدا، اُنوں سکینہ (نرملہ) دی انہاں دی ہانھ بلی بن گئی ہی، پرسکینہ آدھی ہی جو جنداں آلے حاٹے وچ گھوڑیاں دا وپار ولد شروع کیتا ونجے۔ سانول کوں ہک پاروں اوندی اے گالھ ڈاڈھی چنگی لگی، اوں نے ایں گالھ دی حامی بھر گدی تے سکینہ دا بھرا بن کے اوکوں گھوڑیاں دے کم دی سمجھ ڈیندا ریہا۔ بلکہ سچ تاں اے ہے جو سانول نے سارنگ دی اولاد کوں کجھ بنزاوٹن کیتے آپکوں ای بھلا ڈتا ہی۔

قدرت نے سانول دی ایہوجیس مدد کیتی جو ڈیڈھیں ڈیڈھیں او امیر بنزاوٹا گیا، شہر آلے گھر دی مرمت کرا کے اوں نے اوکوں ہک دفعہ ول محل ہنزا ڈتا۔ چھتاں تے سنہری نقاشی تے شیشے داکم، دیواراں تے ملتان نقاشی دے نقش و نگار تے آرائشی محراباں ڈیکھن دے قابل ہن۔ سانول کوں انگریز دی سرکار وچ اعتبار تے عزت حاصل تھیندی گئی، قریب ہی جو انگریز سرکار دی طرفوں اوکوں کجھ مربع زمین تے خانصاحب دا خطاب عطا تھیوے تے اوکوں ڈسٹرکٹ درباری وی ہنزا ڈتا ونجے، اوندی حیاتی دے ڈوانو کھے واقعے نمودار تھئے تے اوندی حیاتی ہک دفعہ ول بدل کے رہ گئی۔

ہک جیہاں دی گالہ اے

سانول دا، جیہدا ہن سانول خاں سڈویندا ہئی، مدت توں معمول ہئی جو او سارے ڈینہہ دے کم کارنٹھا کے دیگر ویلے باہر نکلا اہئی، لائبریریاں ڈیوٹریں آلیاں نال ڈے گھن کر کے، ملن جلن آلیاں نال دعا سلام کر کے، شہر دا ہک چکر لا کے قلعے تے چلاویندا ہئی، قلعہ جیکوں اوں نے آپڑیں اکھیں نال اجڑدا پجڑدا ڈٹھا ہئی، ہک وڈا بھڑ بن چکیا ہئی، انگریزاں نے قلعے دی تباہی دے بعد اتھاں ہک عارضی چھانوڑیاں بنزا گدی ہئی، قلعے دے جنوب مشرق آلے پاسے بارکاں بنزا گدیاں ہانے، جھاں نے اگلی ادھی صدی تک بھاں بھاں کریندا کھڑا رانہوڑاں ہئی، خنگاہیں دی مرمت وی تھوڑی بہوں تھی گئی ہئی، دل وی قلعہ ہک تباہ شدہ قلعہ ہئی، جتھاں ڈینہہ کوں ای ویندے ڈر لگدا ہئی، ایندی ویرانی دلاں تے ہول طاری کریندی ہئی، عشا دے بعد قلعے تے ونچن دا کئی سوچ وی نہ سگدا ہئی، کئی جنیں تے فقیراں، ملنگاں تے نشایاں نے ڈیرے لائے ہوئے ہن، سانول مغرب دی نماز کہیں خنگاہ دی میست وچ پڑھ کے، بزرگاں دے مزاراں تے حاضری ڈے کے، ڈینہہ لاہ آلے پاسوں دے دروازے توں، جیہدا بھتیا ترنا، تباہ شدہ قلعے دی آخری نشانی دے طور تے کھڑا ہئی، لہہ کے آپڑیں گھر چلیا ویندا ہئی، اے دروازہ دیہی دروازہ سڈیا ویندا ہئی، تے ایندے بچے کھتے پاسے آلیاں کوٹھڑیاں وچ لیراں پاتے فقیراں تے وحشت انگیز مجذوباں دے ٹھکانے ہن، ایندے آس پاس وی فقیراں تے ملنگاں دے ہجوم ہوندے ہن، سوائے ایندے جو کہیں کہیں ویلے اے فقیر تے ملنگ خریدت منگن وچ ڈڈھپ کریندے ہن تے پچھڑ تھی ویندے ہن، ہئی کئی گالہ ایسی کڈا ہن سانول کوں پیش نہائی ہئی جیہڑی ڈرا ڈیوٹریں آلی ہووے یا کہیں وہم وچ پانوٹن آلی ہووے، سانول اونویں ای دلیر بندہ ہئی، بھانویں جو قلعے دے بارے وچ کئی کہانزیاں مشہور تھیندیاں ویندیاں ہن، اوں نے کڈا ہن پر واہ نہ کیستی ہئی، جتاں بھوتاں دے پاروں تاں او اصلوں بے خوف ہئی، ہن کیتے قلعے تے آندیں

ویندیں اوں نے دیر سویر دی کڈا ہیں پرداہ نہ کیتی ہئی، پر ہک چہاڑے ہک عجیب گالھ تھئی۔ معمول دی سیرتے فاتحہ خوانی دے بعد سانول نے حالی ریڑھ آلے پاسے رخ نہ کیتا ہئی جو اوں نے فقیراں تے ملنگاں دی ہک ٹولی ڈٹھی جیڑھی ہک وڈی بوہڑ دے تلے ہو حق مچھی بیٹھی ہئی۔ انھاں وچوں کئی ملنگ بھنگ پی کے علی حیدر دے نعرے بیٹھے مریندے ہن، انھاں دے لال لال اکھیں شام دے اندھارے وچ ازگاریاں دی طرحاں بلدیاں نظر دیاں ہن، انھاں دے کولوں لنگھدے ہوئیں ڈر لگدا ہئی، سانول تر کڑے دل دا بندہ ہو کے وی تکھے تکھے قدم رکھیندا اتھوں لنگھدا پیا ہئی جو اوکوں ہک عجیب جینیں اواز آئی، اوکوں اینویں لکیا جینویں کوئی اوکوں سبڈیندا پے،۔

”اوے سانول ایس، اوے کھڑوتاں سئی، اوے ہن تاں ڈیدھا ای نیں...“

سانول نے مڑ کے ڈٹھاتاں اوکوں کچھ سمجھ نہ آیا اوکوں کون سبڈیندا پے۔

”اوے اورھے تاں آ۔ بے مروّت، بے وفا، ان تے ڈیکھ، کون سبڈیندا پے

تیکوں۔“

سانول نے پیر پٹن دی کوشش تاں کیتی، پر ول وی کھڑوتا رہیا۔

”اوے سانولا، وچارتاں کڑیں ہا، کوئی منصفی تاں کڑیں ہا، کوئی رن نال ای

اینویں بیوفائی کریندے،۔ ہیں وے، ذرا کھڑو کے ڈس تاں سئی،۔؟“ سانول نے ہک

واری دل نبھا کے ڈٹھاتاں ڈیدھا ڈیدھا رہ گیا۔ ہک چٹے کالے ونگرے والاں آلی ڈھلی ہوئی

عمرہاں دی زال، جیندے ہتھاں وچ کڑے تے گل وچ طرحاں طرحاں دے منڑکیاں

دیاں ماہیں ہن، اوکوں ہکلاں پئی مریندی ہئی، اوکوں ڈیکھ کے سانول کوں ہک پرانی گالھ

یاد آئی، تے اوندے اکھیں دے سامھو دیں ہک منظر آ گیا۔ ہک مولوی صاحب منبر تے پہ کے

وعظ کریندا بیٹھے، تے آدھا پے۔ لوکو، قیامت دا ڈیہاڑا ڈاڈھا سخت ہوے، اوں چہاڑے

سمجھ سو انیزے تے ہوسی، کہیں کوں کہیں دا ہوش نہ ہوسی، سارے نفسی نفسی آکھدے کھڑے

ہو، سن، حشر دی ترہیہ ہوسی، تے ایس حال وچ، ہک بڈھی بدشکلی رن، ول ول لوکاں کول
آسی، ہک ہک کول آکھسی، اوے میکوں نوے سجزیندے، اوے میکوں ڈیکھوتاں سئی، پر
اوکوں کوئی نہ ڈیکھسی، جو ڈیکھ ای نہ سبگسی، سانول نے ہمت کر کے تے اے سوچ کے جو
کتھائیں اے اوہا بڈھی زال تاں نیں اوکوں غورنال ڈٹھا، اے اوں عورت داکھوڑا نہ ہئی،
اے ہک چٹے گورے رنگ دی مئی ہئی، جیندے رنگ وچ کڈاہیں لالی وی شامل رہی ہوسی پر
ہنچ پلتنی ہئی، اے ہن وی ہک کھڑو کے ڈیکھن والا شکل بگدی ہئی، ایندے شرتی اکھیں
سانول کول لکیا جو سچا پوہن۔ اے ہک چنگے قد کاٹھ دی چالہی پنجھاہ سال دی زال ہئی جیہڑھی
سانول کول اینویں ڈیدھی پئی ہئی جینویں اوکوں عمرہاں توں چاڑدی ہووے،۔ سانول نے
ول جو ہک دفعہ اوندی اواز تے شکل تے غور کیتا تاں اوندا سر بھوں گیا، اوکوں یاد آیا جو اے
تاں وٹو ہوسی، اوندے علاوہ بیا کون تھی سبگدے،۔

”اوہرے آوے، اوہرے آ، ڈرناں، گھا پرناں۔ اوں ویلے تاں بھج بھج کے آندا
ہانویں، ہنچ سجزیندا ای نیں، ہیں وے بے مرؤت، بے وفا، رن مانڑوں نال ای کوئی
بیوفائی کریندے، اینویں ای کوئی کریندے،۔ اوے جواب تا ڈے، ہن ول ٹر ٹر ڈٹھی
آنے!“

سانول کول اینویں لگا جینویں اوندے پیر من من دے تھی گئے ہونون، جینویں
اوندے تے جادو تھی گیا ہووے،۔ اوندے کول نہ اگوں و نجن دی طاقت ہئی، نہ پچھوں ولن
دی،۔ اوے اُتھاں کیا کرن گیا ہانویں، وڈے پیر دی خنگاہ تے کیا لبھن گیا ہانویں۔؟ ایس
موتی دے پچھوں گیا ہانویں،۔؟ یا میکوں لبھن گیا ہانویں،۔؟ میکوں تیں کیا لبھڑاں ہئی،
میں تاں بڈھے نہہ رات تیڈے سامنڑوں لنگھدی ہم، ہک دفعہ تیکوں ہٹکل وی ڈٹی ہامی، پرتوں
پتہ نیں کہیں نشے وچ ہانویں، جو بڈھا ای ناں ہانویں، بھلا فقیری لبھدا اوڈا ہانویں، ہیں وے
سانولا،۔ فقیری تاں ول میں وی تیکوں نئی گھنن ڈٹی، ولدا خالی ولس کوئے ناں۔ فقیری

ناں ول کہیں بے دے حصے وچ آنوڑی ہی۔ میڈے نال جو واپری تیکوں پتہ ای ہے سہی سانول آ۔ میڈے شمیر خاں کوتاں اوندے بھتر بجیاں نے مار گھتیا، ظالماں نے اوندے ٹوٹے ٹوٹے کر سٹے، میکوں ای ہاں ءچ تے پیٹ ءچ لتاں گھتو نیں،۔ تے میڈی بھریندی جھولی دی خریت ویٹ سٹیو نیں۔ اساں تاں دل ڈاڈھی اوکھی جان بچائی۔ اوے سز دا پیں۔ سانول۔ اے ڈیکھ، میکوں رب سچے دی قسم ہے میں گناہگار کوئے نمی اے میڈا اللہ کھڑا چانڈ دے تے اوندے پیارے وی جانڈ دن میں گناہ نہ نمی کیتا۔ سزے ای سانول آ۔ اونویں میکوں رولن والا تاں توں ہیوں،۔ ہیں وے، میکوں درد رتے رُ لایا تاں تیں ہے وے سانول آ۔“

سانول مہبوت کھڑا ہی، اے اواز کہیں ویلے بگدا ہی جو کھتاؤں بہوں دوروں پی آندی ہے، تے کہیں ویلے بگدا ہی جو ہر پاسوں ایہا اواز پی گونجی ہے،۔ اچھا، چل اے گھن، توں تاں ہک موتی گولیندا وڈا ہانویں، میں تیکوں موتیاں دی مالھاں پی ڈیندی ہاں، اے گھن، توں ای کیا یاد کریسیں وڈا،۔ اے آدھے ہوئیں اوں عورت نے آپڑیں گل وچوں ہک مالھاں لہا کے سانول دے گل وچ پانوں دی کوشش کیتی، سانول کوں ہک لاحتے کیتے محسوس تھیا جو کوئی چکدا ہو یا موتی وی ایں مالھاں وچ موجود ہے، سانول ڈر کے پچھاں ہٹیا، او عورت اوندے پچھوں بھجی لگی، اواز آئی، ناں ناں، پچھوں ناں بھج، پچھوں ناں بھج، سڑ کے سواتھی ویسیں، آپڑاں وعدہ یاد کر سو، توں کیا آکھ کے ٹڑی ہانویں، کھڑونج، کھڑونج، اگوں تے نہ وڈھیں،۔“

”اوے ہا وے ہا۔ نادرے آ، آندی پی آں، کتھائیں نمی ویندی۔“ او ولدی سانول نال گالھ کرن لگ گئی۔ ”اوے اے ڈیکھ، میڈے کڑے ڈٹھے نی؟ سوہنڑے بگدے پین؟ اے میں میلے وچوں بگدے ہن۔ کل اساں سخی سرور ویندے پے ہیں تاں۔ اوے آئیں، سانول آ۔ ہن تاں بگا آ۔ ہک مہینہ اساں اُتھاں راہوں، آدھن ڈاڈھی

سوہنٹریں جاھے۔ اوے ہنٹاں لگا آ۔“

”اگاں نہ ودھ۔ وسو۔ اگاں نہ ودھ۔“ چکھوں ولدی اوہا اواز آئی۔

”اچھا وے اچھا۔ متھے دی لکھی ہئی کون مٹا وے ہا۔“

اے لاحتہ، اے گھڑی پل ہک طرحاں دی ہیشگی ہئی، تے سانول ایس ہیشگی دے دروازے تے پتھر بنزیا کھڑا ہئی۔ ایس ہیشگی دے بے رنگ منظر وچوں ہک درز کھلی، ہک ویلکھ تھئی، سانول نے ڈٹھا جو اوقیری دیس کر کے فقیراں دے ٹولے نال ویندا پے، کہیں انز چانڑی منزل آلے پاسے، پُپ، بے حرف، ٹریا ویندے۔ تے اے وسو، اے فقیرنی اوند ہتھ پکڑ کے اگنوں اگنوں ویندی اے۔

”ول آ۔ ول آ۔ سانول ول آ۔ اے دوکھاھے، اے خوابھے، اے سچ نیس، سچ اوہوھے جیکوں چکھوں چھوڑ آئیں، اُنہاں نیس ول ونج، اُنہاں نیس ول ونج۔“ اے ہک بی اواز ہئی جیہڑھی سانول کوں اندروں سُنزیندی پئی ہئی۔ باہر لیاں اوازاں وچوں ول اوں اواز نے آکھیا۔ ”ول آ وسو، ول پو، اگاں نہ ودھیں، نیس تاں ولدی لٹیچ ویسیں۔“ پتہ نیس اوندے کول کیہڑھی دولت بچ گئی ہئی جو اے سُنز کے او ولدی چکھو نیس پیریں ول گئی۔ اے ول ہک ہیشگی دا لاحتہ ہئی، ایس ہیشگی دے لاحتہ وچ کھڑو کے اوں نے ملنگاں دی طرف قدم چاتا، پر کہیں نے اوں کوں دھکا ڈے کے اوند امنہ پے پاسے کر ڈتا۔

سانول کوں یاد نہ آندا ہئی، جو ول کیا تھیا، کہیں ویلے اوکوں بگدا ہئی جو اوں عورت نے مالھاں اوندے گل وچ پا ڈتی ہئی، کہیں ویلے بگدا ہئی جو بھج آیا ہئی،۔

ایس توں اگلے ڈنہہ نخی سروردا ہک سنگ سانول دے گھر دی گکھی وچوں لنگھدا۔ پیا ہئی، سنگ دے فقیراں دا دستور ہئی جو او کہیں کہیں گھر دے دروازے تے کھڑو کے ڈھول وچیندے ہن تے ہک خاص طرز وچ ہک خاص قسم دا گانوں گاندے ہن۔ صاحبان کوں اے گانوں بہوں چنگے بگدے ہن، اے ڈھول دی اواز تے ایندے نال فقیراں دا

گانوٹ سنز کے اوکوں کوئی دوسرے دیلے تے و سرباں گالھیں یاد آویندے ہن۔ اچ او نہیں اے ڈھول تے گانوٹ دی اواز آپڑیں پوہے دے پاہروں آندی سنزوی تاں فقیراں کوں لپ اٹے دی خریت ڈینون کیتے وڈے پوہے آلے پاسے تکھی تکھی ٹکھی ٹکھی چلنی گئی، سانول اوں ویلے اُتلے کوٹھے توں پوہڑیاں لیبہ کے تلے آندا پیا ہئی، کنیراں چلبا غریں تے تھاں دھوندی بیٹھی ہئی، سانول نے کنیراں کوں کچھیا۔ ”صاباں رکن گئی ہے؟“

”نئی سروردا سنگ پوہے تے آیا کھڑے، فقیراں کوں خریت ڈیون گئی ہے۔“ سانول وی تکھے تکھے قدم چیندا صا حباں دے کچھوں ونج کھڑوتا، وڈے پوہے دا بک ویلکھ گھلایا ہویا ہئی، سانول نے کچھوں ونج کے ڈٹھا جو صا حباں بک فقیرنی دی جھولی، سچ لپ اٹے دی خریت گھتندی پئی ہے، اوں نے چنگی طرحاں ڈٹھا جو او سو اے۔

اے بک بی بی ہتھی ہئی، بک ایہو جیہاں لاحتہ، ایہو جیہاں گھڑی پل۔ جیس کہیں نہ کہیں دے دل وچ، کہیں نہ کہیں اکھ وچ، کہیں نہ کہیں جاء تے جم و نجزاں ہئی۔ جیس صا حباں کوں بک طرحاں سہاگ دی خوشیاں دی سوغات بھجوائی ہئی، او اچ صا حباں کوں او ندے دروازے تے لپ اٹے دی خریت گھندی پئی ہئی۔ ہر کم دا کوئی نہ کوئی بدلہ ہوندے تاں، ہر شے دی کوئی نہ کوئی قیمت وی ہوندی ہے ناں۔ بھانویں سہاگ بھری جاتی دے بدلے لپ اٹے دی ہی کیوں نہ ہووے۔

”صاباں۔“ سانول نے صا حباں کوں سڈ کے آکھیا۔ ”تیں جیکوں لپ اٹے دی وٹی ہے، پتہ ہئی اے کون ہئی۔؟“

”میکوں کیا پتہ۔ کون ہئی بھلا۔“

”اے دستو ہئی۔“ سانول نے ایں طرحاں آکھیا جینویں کوئی بہوں وڈی درد بھری گالھ کیتی ہووے۔

”دستو۔؟ اوہا۔؟“

”ہا۔ اوہا۔“

”تو اکوں حالی وی یاد ددی ہے۔؟“

”پس شکل سچاں بدی می، باقی یاد کتھوں رہی ہی۔“
سنگ آ لے ڈھولاں دی اواز پڑھاں تھیدی ویندی ہی۔

ایں واقعے دے بعد اوکوں ترے ڈینہہ تیں بخار آندار یہا، تر تیکھے ڈینہہ اوندی طبیعت ذرا چنگی تھی ہی جو ہک ہی مصیبت انھاں دے سرتے نازل ان تھی، گالھ اے ہی جو سانول نے پچھلے سالوں ء سچ کہیں زمانے کہیں نینگر دی ضمانت ڈتی ہی، ضمانت کیتے اوں نے آپڑیں شہری جائیداد لکھو اڈتی ہی، جو اوں نینگر نال اوندی بہوں دل ہی، اووی اوندی آپڑیں طرحاں پر دیسی ہی تے رہی پئی اوند اووی کوے ناں ہی، بہر حال تھیا اے جو او نینگر گم تھی گیا، مقدمہ چلدار یہا، سانول دا خیال ہی، جو کڈا ہیں ول پوسی پر اونا ولیا، تے عین ہوں جیہاڑے سانول دے مکان دی قرتی دا ڈھنڈورا ان وجیا، سانول والیاں کوں انھاں دے بعضے جزاں نے ہک رات پہلے ان ڈیا ہی، جو کل تہا ڈی قرتی تھینوں والی ہے، سانول نے سوچیا جو مکان تاں نیں بچدا، بیا کجھ نیں تاں سامان تاں بچا گھتاں، راتی رات ڈھوئی لا کے سانول نے جمنداں آ لے حاٹے ء سچ سارا سامان ان سٹوایا، ایندے وچ اوندان پیر بڑاون دا سامان وی ہی تے بیا دست وی اووی ہی، جمنداں آلا اے حاٹہ شہر دے شمال مغرب ء سچ وستی وچ ہی (انگلے تر یہہ چالیہ سال تیں ایں سامان نے اوں حاٹے وچ زلدارا ہونوڑاں ہی) ایں توں بعد سانول دادل ول کڈا ہیں کہیں کم وچ نہ لکیا۔ صاحبان نے اوکوں سنبھالنے دے بہوں جتن کیتے۔ پراوڈھاندا گیا، ڈھاندا گیا۔ سکی نہ بہوں سیانڑیں تے سمجھ آلی نکلی، اوں نے گھوڑیاں دے وپار کوں بہوں اگاں ودھایا۔ نویں زمانے دے ضرورتاں کوں ڈیدھے ہوئیں پتر کوں پڑھایا، پتر اوندان گل مند بہوں ہشیار نکلیا، اوں نے گھوڑیاں دے وپار توں ہوا جنساں دے وپار وی کیتے تے بہوں لیکھا کما ئس۔ پہلے نمبر دار پنڑیا تے ول کئی سال تیں ڈسٹرکٹ درباری وی رہا۔

صاحبان وچوں سانول دا ہک پتر تے چار دھیاں ہن، چوتھی دھی جمیندیں صاحبان شودی مرید ہانڑیں ہی، دھیاں بے بے پاسے پر بیچ پر نوچ گیاں، پتر وڈا تھیا تاں ہک واری لام تے جو گیا ول نہ ولیا۔ سانول دی آپڑیں حالت ایہو جئیں تھی گئی جو اخیر دریا وچ دھرک ونج

ہارنیں۔ تے دل بر نہ کڈھیں۔ ڈیکھن آلیاں نے ڈٹھا جو او دریا وچ دھرک مارن توں پہلے
ایویں اکھیند اوریا نال گالھیں کریندا کھڑا ہئی، ہک ڈوگالھیں جیہڑھیاں لوکاں دے کناں تیں
پہنچیاں، ایں طرحاں دیاں ہن۔

”میکوں گھن وینیں۔؟“

”اوئے بیڑی والے آ، میکوں گدی ویسیں۔؟“

”اُنہا تیں۔ او جنتے ڈھولاں آلے لنگھ گین۔ گدی ونج تاں میکوں۔“

ڈیکھن آلے آدھے ہن جو اے آدھیں آدھیں اوں نے دریا وچ دھرک چا ماریا ہئی
تے دل نہ ابھریا ہئی۔

کینراں شودی وی کافی مد جیندی رہی تے سیکنہ تے اوندے پتر پوتریاں دی خدمت
کر کے ٹکر کھاندى رہی۔ البتہ ہک خاص گالھ اے ہے جو جیہڑھے ویلے او مئی فوت تھئی تاں اوندی
قبر تے ڈیوے بلن لگ گئے تے لوک اُتھاں آ آ کے منتاں منن لگ گئے۔ گل مندکوں رب نے بہوں
ودھایا پھلایا،۔ ڈو پتر تے ہک دھی ہاسی،۔ ہک چہاڑے گل خان دے چھوٹے پتر نے اوندے
کولوں چھیا۔ ”بابا۔ اے سانول خاں کون ہئی۔؟“

”اووی پتر ہئی ہک بندہ۔ دریا پار توں آیا ہئی۔“ گل مند نے اے نہ ڈسیا جو اوند اووی
او کجھ لگدا ہئی۔ ایں اخیر لی گالھ کوں ای ادھی صدی گزر گئی ہے۔ ایں ادھی صدی وچ ایڈا کجھ تھی
گذرے، جو ہن قصہ گودا ہمہ دان دماغ ای ایں سب کو سا نجھ سگدے۔ سانول داناں وی ہن
قصہ گو تو سوا پیا کہیں کو یاد کوئے نیں۔!

اج کل۔ اوں جمنداں آلے حاٹے آلی جاتے ہک پلازہ پیا اُسردے،۔ کہیں کوں
کیا پتہ ہووے جو ایں پلازے دے کنکریٹ دے فرشاں تلے کیندے کیندے خواب چکناں چور تھی
گین۔!

(ناول ’بیڑی وچ دریا‘ ختم تھیا)

تصنیفات

ڈاکٹر اسلم انصاری

(مجموعہ شاعری)	_____	خواب و آگہی
(اقبالیات)	_____	اقبالِ عہدِ آفریں
(اقبالیاتِ منظوم)	_____	فیضانِ اقبال
(فارسی مثنوی)	_____	چراغِ لالہ
(اقبالیات)	_____	شعر و فکرِ اقبال
(انگریزی شاعری)		Lotus & the Sandwaves
(Co-translator)		Kafees of Khawaja Farid
(علمی، ادبی اور تہذیبی کالم)	_____	تکلمات
(سرائیکی ناول)	_____	بیڑی و بچ دریا
زیرِ طبع:		
(تنقید و تجزیہ)	_____	مطالعہ میر
(تنقیدی مقالات)	_____	تنقیدات
(علمی، تحقیقی، تاریخی مقالات)	_____	مقالات
(طویل نظمیں اور منظوم تمثیلات)	_____	تکرارِ تمنا
(فارسی مثنوی)	_____	نگارِ خاطر
(غالبیات)	_____	مقاماتِ غالب
(مضامین، مقالات اور لیکچرز)	_____	زندگی، ادب اور آرٹ
(Stories, Prose Poems and Axioms)		The Poetic Wisdom

The author of
Bairri Wich Darya

Dr. Aslam Ansari, poet, critic and columnist, wields his pen with equal grace and facility in more than one language, Urdu, Persian and English being amongst the fore-most, with about a dozen books and hundreds of articles and research papers to his credits. Better known for his *ghazal* poetry, fiction was never Aslam Ansari's forte, though he had written quite a number of short stories in his early youth. After long years of pre-occupation with poetry, criticism and non-fiction, he has unexpectedly returned to his early passion: story writing, producing a novel which he chose to write in

Bairri Wich Darya is not the first novel in Siraiki, but it would certainly be rated as the very first of its own kind. There are reasons to believe that *Bairri Wich Darya* would be readily accepted as a work of great significance in the modern Siraiki fiction. Written against the backdrop of mid-nineteenth century Multan, the novel creates a scenario of a great transition in the present day southern Punjab just before and after the invasion of Multan by the British forces in 1848-49, portraying human aspirations on moral and physical ground at the same time, and reflecting something of the cultural and linguistic ethos of about a century and a half ago. With a slight but illusory touch of archaism, *Bairri Wich Darya* is a great achievement in stylistics also, having being written in the chaste Multani language.

Bairri Wich Darya is the epic of an individual determined to pay back a moral debt incurred by his deceased father long before he grew up as a man. Infatuated with the beauty and artistic accomplishments of a courtesan, the protagonist of the story has an inner compulsion to sacrifice his own career as a man and his emotional life to save the moral integrity of a helpless family he feels under obligation to help. It is an interesting and engrossing story of existential decisions of the hero which express symbolically the eternal human situation.

Humayun Ahmad